

ИЗВЕСТИЯ

XL/2025

PROCEEDINGS

XL/2025

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
Том XL, Велико Търново, 2025

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
XL, Veliko Tarnovo, 2025

ISSN 1313-6690

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Иван Църов – главен редактор
Евгени Дерменджиев – отговорен редактор
Миглена Петкова – редактор
Светла Атанасова – редактор
Дияна Тотева – редактор
Пламен Събев – редактор
Теменуга Георгиева – редактор
Станислава Ботева – секретар

Превод на английски език: Мая Мичева

e-mail: rimvt_edit@abv.bg

EDITORIAL BOARD

Ivan Tsarov – Editor in chief
Evgeni Dermendzhiev – Editor
Miglena Petkova – Editor
Svetla Atanasova – Editor
Diana Toteva – Editor
Plamen Sabev – Editor
Temenuka Georgieva – Editor
Stanislava Boteva – Secretary

English translations: Maya Micheva

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново са включени с идентификационен № 4364 в Националния референтен списък на съвременните български научни издания с научно рецензиране.

COBISS.BG

Идентификационен № 1119808228

Предпечат и печат:

ФАБЕР

Велико Търново

ул. „Гара Велико Търново“ 1

www.faber-bg.com

•

Формат: 70 x 100/16

Печатни коли: 22

На корицата:

*Керамична антропоморфна каничка от римския некропол край гр. Лясковец
(снимка Н. Борисова).*

*Ceramic anthropomorphic juglet from the Roman necropolis near the town of Lyaskovets
(photo by N. Borisova).*

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ — ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY — VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XL/2025

PROCEEDINGS

XL/2025

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2025

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ, СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

Иван Църов. КЪСНОАНТИЧНИ СПОЛИИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ МАНАСТИР „УСПЕНИЕ НА СВ. БОГОРОДИЦА“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО.....	9
Ivan Tsarov. LATE ANTIQUITY SPOLIA FROM THE MEDIEVAL MONASTERY OF THE ASSUMPTION OF THE HOLY MOTHER OF GOD IN VELIKO TARNOVO.....	17
Евгени Дерменджиев. АРХИТЕКТУРА, ДАТИРОВКА И СТРОИТЕЛНА ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА ЦАРСКАТА ЦЪРКВА „СВ. АПОСТОЛИ ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ В СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД.....	29
Evgeni Dermendzhiev. ARCHITECTURE, DATING AND CONSTRUCTION PERIODIZATION OF THE ROYAL CHURCH OF THE HOLY APOSTLES PETER AND PAUL IN THE METROPOLITAN CITY OF TARNOVGRAD	97
Сашка Александрова-Алексиева. ЦЪРКВИ И СЕЛИЩА В ХИНТЕРЛАНДА НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД (КРАЯ НА XII – КРАЯ НА XIV ВЕК) – ПРОСТРАНСТВЕН МОДЕЛ	151
Sashka Aleksandrova-Aleksieva. CHURCHES AND SETTLEMENTS IN THE VICINITY OF THE CAPITAL OF TARNOVGRAD (END OF XII–XIV CENTURY) – A SPATIAL MODEL	164
Иван Чокоев. ТЕКСТИЛ ОТ НЕКРОПОЛА НА ЦЪРКВАТА „СВ. АПОСТОЛИ ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО – ГРОБ № 19	173
Ivan Chokoev. TEXTILES FROM THE CEMETERY OF THE CHURCH OF “ST. APOSTLES PETER AND PAUL” IN VELIKO TARNOVO – GRAVE No 19	179
Диана Тотева. ЗАМОНАШЕНА АРИСТОКРАТКА, ОСНОВАТЕЛКА НА ОБИТЕЛ В ИВАНОВСКАТА МОНАШЕСКА КОЛОНИЯ.....	181
Diana Toteva. A CONVENT ARISTOCRAT, FOUNDER OF A COMMUNITY IN THE IVANOVO MONASTIC COLONY.....	190

Пламен Събев. ВИРТУАЛЕН МОДЕЛ НА КОНСТАНЦАЛИЕВАТА КЪЩА В АРБАНАСИ	199
Plamen Sabev. VIRTUAL MODEL OF THE KONSTANTSALIEVA HOUSE IN ARBANASSI.....	208
Теменуга Георгиева. ЗА АБАДЖИЙСТВОТО В ТЪРНОВО ПРЕЗ РАННОТО ВЪЗРАЖДАНЕ (XVIII в. – първата четвърт на XIX в.)	215
Temenuga Georgieva. ON THE HOMESPUN TAILORING IN TARNOVO DURING THE EARLY REVIVAL (18th – first quarter of the 19th c.)	230
Пламена П. Ганева. КОЛАНЕН НАКИТ ОТ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	231
Plamena Ganeva. BELT JEWELLERY FROM THE DEPOSITORY OF RMH – VELIKO TARNOVO	240
Светла Атанасова. ДОКУМЕНТАЛНО НАСЛЕДСТВО НА ХРИСТО БОТЕВ И НЕГОВОТО СЕМЕЙСТВО ОТ ФОНДОВЕТЕ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	245
Svetla Atanasova. THE DOCUMENTARY HERITAGE OF HRISTO BOTEV AND HIS FAMILY FROM THE FUNDS OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO.....	249
Миглена Петкова. НАРОДНИТЕ СВЕТИЛИЩА НА СЕЛАТА СЕМКОВЦИ И ЦОНКОВЦИ – СЪХРАНЕНАТА ПАМЕТ НА БАЛКАНДЖИИТЕ	259
Miglena Petkova. THE TRADITIONAL SANCTUARIES NEAR THE VILLAGES OF SEMKOVTSI AND TSONKOVTSI – THE PRESERVED MEMORY OF THE BALKAN PEOPLE	265
Емил Врежаков. ПИСМО ОТ ДИПЛОМАТИЧЕСКОТО АГЕНТСТВО В САНКТ ПЕТЕРБУРГ ДО ВОЕННИЯ МИНИСТЪР ПОЛК. ПАПРИКОВ ОТ 20 МАЙ 1899 Г.	267
Emil Vrezhakov. LETTER FROM THE DIPLOMATIC MISSION IN ST. PETERSBURG TO THE MINISTER OF WAR, COLONEL PAPRIKOV, DATED 20 MAY 1899.....	272

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

Елена Велкова. ОТЗИВ СЛЕД ЕДНО ПЪТУВАНЕ В МИНАЛОТО. РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕДСТАВИ ИЗЛОЖБА-ПЪТЕВОДИТЕЛ ЗА ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ, ТРЪГНАЛИ НА СТОП НАЗАД ВЪВ ВРЕМЕТО	277
--	------------

Elena Velkova. REVIEW AFTER A JOURNEY INTO THE PAST. THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO ORGANISED AN EXHIBITION-GUIDEBOOK FOR TRAVELLERS HITCHHIKING BACK IN TIME	277
---	------------

Пламен Събев. ОТЗИВ ЗА ЕДНА МУЗЕЙНА ИЗЛОЖБА В НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ	292
---	------------

Plamen Sabev. REVIEW OF A MUSEUM EXHIBITION IN THE NATIONAL ASSEMBLY OF THE REPUBLIC OF BULGARIA	292
---	------------

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Атанаска Стамболийска. ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2024 Г.	296
---	------------

Станислава Ботева. КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2024 г.	305
---	------------

Боряна Боянkinsка. ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2024 г.)	314
--	------------

ЕТИЧНИ ПРИНЦИПИ	316
ETHICAL PRINCIPLES	317

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	318
MANDATORY REQUIREMENTS FOR PUBLICATION IN THE JOURNAL OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNOVO	324

ПРИЛОЖЕНИЕ ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ/COLOUR ILLUSTRATIONS.....	329
---	------------

КЪСНОАНТИЧНИ СПОЛИИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ МАНАСТИР „УСПЕНИЕ НА СВ. БОГОРОДИЦА“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Иван Църов

Археологическият обект попада в поземлен имот с идентификатор 10447.155.22 по кадастралният план на Велико Търново и е разположен в средновековния столичен квартал „Френк хисар“. Проучва се от 2014 г. (Вачев, Петракиев, 2015), а последният археологически сезон е през 2024 г., като публикуването на резултатите от него предстои. Благодарност към ръководителите на проучването – проф. Х. Вачев и И. Петракиев за предоставената възможност за работа с откритите архитектурни детайли. Разкритата църква от XIII–XIV век на манастира „Успение на Св. Богородица“ лежи върху руините на една от християнските базилики (**Ил. 1**) (Atanassova, Petrakiev 2023, 3–4) на ранновизантийския град Зикидева, чиято локацията не веднъж е дискутирана в научната литература (Dintchev 1997, 67–69; Динчев 2001, 244–246) и не е обект на анализ в тези редове. За мащабите и значимостта на градския център свидетелстват известните до момента обществени и частни сгради, основно концентрирани в укрепеното ядро, разположено на хълма Царевец. Сред най-представителните архитектурни паметници са няколко проучени християнски базилики. Укрепеният град безспорно е имал квартали, оставащи извън фортификационните съоръжения.

Функционирането на интересуващата ни базилика е с *terminus post quem* последните години на V в. Тази датировка се подкрепя и от мнението, че по времето на император Юстиниан I (527–565 г.) всички разкрити култови сгради в укрепената част функционират синхронно (Dintchev 1997, 65; Динчев 2001, 242). Прието е, че *terminus ante quem* е преди средата на VII в. (Вачев, Петракиев 2020, 1146), когато през 619 г. ранновизантийският град в цялост е организирано евакуиран преди поредното аваро-славянско нашествие (Дочев 2002–2003, 291–292).

Архитектурни детайли от базиликата са използвани като споллии при строителството на средновековната манастирска църква, а някои и до момента са вградени в нейната структура, което е обичайна практика (Чанева-Дечевска 1999, 137). При обследването им се установи, че докато колоните са споллии още при вграждането им в ордера на базиликата, пренесени от недалечния

Никополис ад Иструм или земевладелските имения в административната му територия (Църов 1998, 114–115; Чанева-Дечевска 1999, 114, 165–29), то други са изработени специално за нея. Две бази (кат. №№ 7, 8), открити *in situ* пред входа към притвора като част от портик (Вачев, Петракиев 2020, 1145; Atanassova, Petrakiev 2023, 3), са изсечени от пясъчник с бледожълт цвят. За направата на всички останали детайли е използван често срещания в околността бял органогенен варовик, познат като „черепишки тип“, формиран в аптско – ургонското море, в периода на долна креда. Характеризира се със сравнително голяма плътност и основно е изграден от организмови останки. Наличието на елементите от долната част на ордера на базиликата предоставя, макар и частично, възможност за реконструкция на нейния архитектурен интериор.

В Каталога са включени откритите до момента 18 архитектурни детайла. Метричните им параметри и други данни са представени по-долу, като подреждането е според мястото им в ордера на базиликата. При терминологичното им описание се придържам към публикациите на класически гръцки и римски ордери от утвърдени автори (Попов, Иванова, 1962, 35–37; Димитров, 2007, 21–38). Въпреки че количеството им не е голямо, информацията позволява анализиране и изводи. Основното заключение е безспорния факт, че архитектурните детайли произхождат от ранновизантийската базилика, върху която е изградена средновековната църква. С известно колебание това се отнася за страницата от врата (кат. № 18), тъй като е с доста по-ранна дата на изработка от началната дата на базиликата. Само три от детайлите (кат. №№ 2, 9, 10) все още са *in situ* вградени в зидовете на средновековната църква. За други девет е допустимо да са били вградени (кат. №№ 1, 3, 4, 5, 12, 13, 14, 17, 18), съдейки по това къде са намерени или по запазените върху тях следи от хоросан. Останалите шест (кат. №№ 6, 7, 8, 9, 15, 16) са открити извън или под църквата и изглежда не са споили от нейната конструкция. Ранните датировки при някои подсказват възможността да са споили в базиликата, а още веднъж и в църквата. Това се отнася най-вече за колоните (кат. №№ 9–16), блокът (кат. № 1) и страницата за врата (кат. № 18). В случая няма нищо изненадващо – както вече бе споменато, обичайна е практиката от античността, продължаваща през средните векове и до XX в., най-вече колони да бъдат преизползвани в обществени и частни постройки. По друг начин стои въпросът с откритите бази. Тяхната еднотипност подсказва, че са специална поръчка за базиликата. На този етап няма обяснение защо споменатите две бази (кат. №№ 7, 8), носещи ордера на портика при входа на базиликата, са изработени от сравнително ронливия пясъчник. Допускам поставените върху тях колони да са били направени от материал с по-малка плътност – дърво. Невъзможно е да се анализира капителя (кат. № 17), декориран с подобие на йонийска кима, който няма вид на серийно изработен архитектурен детайл, а по-скоро продукт на неопитен каменоделски ученик, останал продължително време без надзор от своя майстор. Тази констатация не е притеснила средновековния строител на църквата, който частично

го е обрушил, за да го напасне към мястото на преизползването му. Страницата от врата (кат. № 18) изглежда е била вградена като стъпало, тъй като едната широка повърхност е силно изтрита от стъпването на множество хора в продължителен времеви период. Блокът със следи от хоросан (кат. № 1) може да е бил вграден навсякъде и винаги ще си е на мястото. Подобни блокове – сполии са открити *in situ* в северния и южния стилобати на т. нар. „Голяма базилика“ в Никополис ад Иструм (Poulter 1995, 156).

КАТАЛОГ

1. Блок от стилобата, варовик, фрагмент (**Обр. 1**). Формата му е на неправилен четириъгълник, поради сломяване. Повърхностите са грубо обработени. По едната повърхност има следи от хоросан – доказателство за използването му като сполия, но неясно дали в базиликата или църквата, като и двете възможности са допустими.

Размери: запазена дължина 54 см; ширина 75 см; височина 25 см.

Местонахождение: централен кораб на базиликата, извън контекст.

Датировка: II–VI в.

2. База, варовик (**Обр. 2**). Формата е най-близка до класическата атическо-йонийска база. Съставена е от плинт, торуси и фуги. Плинта е с неправилна четириъгълна форма, като липсва единият ъгъл. Използвана е като сполия за стъпало, поради което долната страна е вторично изгладена от многобройни стъпвания. Торусите са леко конични, груби и неравномерно високи. Личат следи от инструмента на каменоделеца, изработил детайла. Изброените специфики се наблюдават и при всички представени по-долу екземпляри.

Размери: плинт 57 см x 50,5 см; височина 25 см, от които: плинт 9 см; торус 6 см; фуга 2 см; торус 9 см. Диаметър не може да бъде отчетен.

Местонахождение: Стъпало на входа между притвора и наоса на средновековната църква, обърната обратно, *in situ*.

Датировка: VI в.

3. База, варовик, фрагмент, $\frac{1}{4}$ част (**Обр. 3**). По мястото на сломяването има следи от хоросан, чието наличие подсказва използване като сполия. Повърхностите са обработени грубовато, с открояващи се следи от каменоделски инструмент. Класическите съставни елементи, както и при другите разглеждани бази, са трудно доловими поради деградирал естетически вкус и липса на майсторство, характерни за архитектурата от късния V–VI в. Торусът е ъгловат и се изравнява по вертикала в средата на страните на плинта. Останалите елементи – фуга и трохил, са маркирани с врязани окръжности в отстъп, вместо пластичния класически профил. Все пак е направен опит те да бъдат изобразени, за разлика от останалите бази.

Размери: запазена ширина 35 см; височина 27 см, от които: плинт 8 см; торус 4 см; фуга 2 см; фуга 1 см; торус 12 см.

Местонахождение: северен кораб на базиликата, извън контекст.

Датировка: VI в.

4. База, варовик, фрагмент, $\frac{1}{2}$ част (**Обр. 4**). Силно обрुшена, вероятно при използването като сполия в средновековния градеж. Повърхностите са обработени грубовато. В елементите се наблюдава несъразмерност. В средната част на горната повърхност е изсечен технологичен конструктивен отвор и каналче към него. Тези отвори са правени за свързване с колона чрез железен шип. Торусът почти се изравнява със средните части на страните на плинта, както е и при разгледаните по-долу бази.

Размери: височина 28 см, от които: плинт 8 см; торус 6 см; фуга 3 см; торус 11 см, диаметър 42 см. Технологичен отвор – 4 x 3,4 x 7 см.

Местонахождение: северен кораб на базиликата, извън контекст.

Датировка: VI в.

5. База, варовик, обрुшена (**Обр. 5**). Грубовати повърхности и несъразмерни елементи на формата. В средата на горната повърхност е изсечен технологичен отвор.

Размери: височина 25 см, от които: плинт 9 см; торус 8 см; фуга 2 см; торус 6 см, диаметър 42 см. Технологичен отвор – 4,5 x 4 x 4 см.

Местонахождение: северната част на притвора на базиликата, извън контекст.

Датировка: VI в.

6. База, варовик, леко обрुшена (**Обр. 6**). Грубовати повърхности и несъразмерни елементи, наподобяващи класическата форма. В средата на горната повърхност е изсечен технологичен отвор.

Размери: височина 28 см, от които: плинт 10 см; торус 8 см; фуга 2 см; торус 8 см, диаметър 42 см. Технологичен отвор – 8 x 9 x 2,5 см.

Местонахождение: южно от базиликата, извън контекст.

Датировка: VI в.

7. База, пясъчник (**Обр. 7**). Липсват малки части от ъглите на плинта и ръбът на торуса. Грубовати повърхности със следи от каменоделския инструмент във вид на наклонени насечки, които дори могат да се възприемат като декорация. Съставните елементи са несъразмерни, като на останалите разглеждани тук бази. Торусът е с отстъп от 1,5 см от страните на плинта. Горната повърхност е леко конично хлътнала към немаркирания център. Тъй като е вградена в зидана с камъни и хоросан структура, височината на плинта не може да бъде измерена.

Размери: плинт (през центъра) 43 x 42 см; височина – недостъпна за отчитане; торус 6,5 см; фуга 2,5 см; торус 8 см, диаметър на торуса 37 см.

Местонахождение: от северната страна на входа на базиликата, *in situ*.

Датировка: VI в.

8. База, пясъчник (Обр. 8). Грубовати повърхности със следи от каменоделския инструмент във вид на наклонени насечки, които дори могат да се възприемат като декорация. Съставните елементи са несъразмерни, като на останалите разглеждани тук бази. Торусът е изравнен със страните на плинта в средните им части. Горната повърхност е равна, като в центъра се наблюдава технологична вдлъбнатина – маркиране. Вграждането в зидана с камъни и хоросан структура не позволява височината на плинта да бъде отчетена.

Размери: плинт (по страните) – 45,5 x 45,5 см; височина – недостъпна за отчитане; торус 6,5 см; фуга 2,5 см; торус 8 см, диаметър на торуса 38 см. Разстояние между центровете на двете бази от портика пред входа на базиликата 340 см.

Местонахождение: от южната страна на входа на базиликата, *in situ*.

Датировка: VI в.

9. Колона, варовик, фрагмент, горна част (Обр. 9). Повърхността е добре обработена, със следи от каменоделския инструмент. По нея има остатъци от хоросан. Тялото преминава последователно в апотезис, листел и завършва с астрагал. В периферията на плоскостта на астрагала, от която липсват малки части, се наблюдават следи от технологични разчертавания – частично запазена връзана окръжност и центрираща вдлъбнатина.

Размери: запазена дължина 58 см; апотезис 2,5 см; листел 2,5 см; астрагал – височина 3,5 см, диаметър 35 см, диаметър на връзаната окръжност 32 см.

Местонахождение: сполия *in situ* в североизточния ъгъл на средновековната църква, по-рано използвана в базиликата.

Датировка: II–III в.

10. Колона, варовик, фрагмент, горна част (Обр. 10). Повърхностите са добре обработени, със следи от каменоделски инструмент. Тялото преминава в листел без преходен апотезис. В плоскостта на астрагала, от която липсват части, се наблюдават следи от технологични разчертавания – частично запазена връзана окръжност и центрираща вдлъбнатина.

Размери: астрагал – диаметър 30,5 см, диаметър на технологичната окръжност 28 см, височина 3,5 см; листел 4 см.

Местонахождение: сполия *in situ* в непосредствена близост до североизточния вътрешен ъгъл на средновековната църква, по-рано преизползвана в базиликата.

Датировка: III в.

11. Колона, варовик, фрагмент, запазена $\frac{1}{5}$ част от периметъра на тялото (**Обр. 11**). Повърхността като за колона е сравнително грубо обработена, със следи от каменоделски инструмент.

Размери: 68 x 35 см.

Местонахождение: от югозападната част на южната галерия на средновековната църква, под ниво настилка, извън контекст.

Датировка: III–IV в.

12. Колона, варовик, фрагмент от тялото (**Обр. 12**). Добре обработена повърхност със следи от каменоделски инструмент.

Размери: дължина 74 см; диаметър 30 см.

Местонахождение: северната галерия на средновековната църква, извън контекст.

Датировка: III–IV в.

13. Колона, варовик, фрагмент, запазена $\frac{1}{4}$ част от периметъра на тялото (**Обр. 13**). Повърхността е добре обработена.

Размери: дължина 41 см.

Местонахождение: северозападната част на северната галерия на средновековната църква, извън контекст.

Датировка: III–IV в.

14. Колона, варовик, фрагмент, запазена $\frac{1}{4}$ част от периметъра на тялото (**Обр. 14**). Добре обработена повърхност.

Размери: запазена дължина 63 см; ширина по сломяването 36 см.

Местонахождение: от централния кораб на базиликата.

Датировка: II–III в.

15. Колона, варовик, фрагмент, горна част (**Обр. 15**). Fino обработена повърхност. Завършва с апотезис, листел и астрагал, като в центъра му се наблюдава технологична вдлъбнатина.

Размери: запазена дължина 89 см; горен диаметър 32 см; диаметър при сломяването 33 см (разликата е поради ентазис); апотезис 1 см; листел 2 см; астрагал 3 см.

Местонахождение: северен кораб на базиликата, извън контекст.

Датировка: III в.

16. Колона, варовик, два фрагмента, долна част (**Обр. 16**). Добре обработена повърхност с фини следи от каменоделския инструмент. При тялото се наблюдава ентазис. Липсва листел.

Размери: дължина 129 (87 + 42) см; диаметър 40 см; диаметър при сломяването 38 см (поради ентазис); астрагал 4 см; апофизис 2 см.

Местонахождение: пред северозападния ъгъл на базиликата, извън контекст.

Датировка: III–IV в.

17. Капител, йонийски, варовик (**Обр. 17**). Липсва малка част от абак с едната от волутите. Изключително примитивен каменоделски продукт. Пулвина е украсен с груба и несръчно изработена йонийска кима, или по-точно опит за имитация на такава, който е толкова неуспешен, че обичайните овули са във вид на врязани флорални орнаменти. Наблюдават се наченки на несъразмерни волути. Кимата е предадена чрез врязване, като от едната страна дори не е в правилната посока. Долната страна е обработена грубо, с неравна повърхност и хлътвания. Абакът е с груба повърхност, умишлено обрушен при използването му като сполия.

Размери: абак – 51 x 43 x 10,5 см; ширина 18 см.

Местонахождение: северно външно от апсидата на средновековната църква, извън контекст.

Датировка: VI в.

18. Страница на врата, варовик, фрагмент (**Обр. 18**). Вероятно е използван като стъпало или праг, но намирането му извън контекстите на базиликата и църквата не дава категоричност в коя структура е бил вграден. Едната му страна е загладена от многократно стъпване. Противоположната е с грубо обработена повърхност. Върху фасадната страна е изсечена архитектурна декорация – двуделна регула (гладка и профилирана ивици) и три фасции в отстъп. От едната страна е запазен конструктивен зъб за сглобка с хоризонтална страна на вратата (щурц). Противоположната на декорираната страна е грубо обработена и в нея са направени две технологични гнезда за свързване чрез железни елементи с други детайли.

Размери: запазена дължина 95 см; ширина на грубата повърхност 55 см; ширина на изтритата повърхност 49 см; височина 27 см. Фасадна страна: регула гладка част 4,5 см; регула профилирана част 7,5 см; I фасция 7,5 см; II фасция 4,5 см; III фасция 4 см. Конструктивен зъб: дълбочина 30 см; ширина 21 см; ъгъл на наклона 45°. Технологични отвори – гнезда: овален – 10 x 8 x 5 см; правоъгълен – 5 x 4,5 x 5 см.

Местонахождение: пред апсидното пространство на средновековната църква, извън контекст.

Датировка: III в.

ЛИТЕРАТУРА

Вачев, Петракиев 2015: Х. Вачев, И. Петракиев. Спасителни археологически проучвания на обект „Средновековна църква“ в квартал Френк хисар на столичния Търновград. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 653–656.

Вачев, Петракиев 2020: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековен манастир „Успение на св. Богородица“, ранновизантийска базилика и тракийски некропол във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2019 г. Кн. II. София, 2020, 1143–1146.

Димитров 2007: З. Димитров. Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в. сл. Хр.). София, 2007.

Динчев 2001: В. Динчев. Ранновизантийският град върху хълма Царевец, Велико Търново. В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Професор Иван Гълъбов“. И. Харалампиев, К. Попконстантинов, С. Йорданов (Ред.). В. Търново, 2001, 225–257.

Дочев 2002–2003: К. Дочев. Ранновизантийски монети от Търново (V–VII в.). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 287–298.

Попов, Иванова 1962: И. Попов, М. Иванова. Класически архитектурни форми. София, 1962.

Църов 1998: И. Църов. Никополис ад Иструм: архитектурен ред на портика в юго-западната част на комплекса на агората. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, 1998, XIII, 111–117.

Чанева-Дечевска 1999: Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България IV–VI в. София, 1999.

Atanassova, Petrakiev 2023: N. Atanassova, I. Petrakiev. Early Byzantine Basilika and Necropolis in the Frank hissar District of the Medieval Capital of Tarnovgrad in Town of Veliko Tarnovo, Northern Bulgaria. (In print).

Dintchev 1997: V. Dintchev. *Zikideva* – an Example of Byzantine Urbanism in the Balkans. – *Archaeologia Bulgarica*, 1997, 3, 55–77.

Poulter 1995: A. Poulter. *Nicopolis ad Istrum: A Roman, Late Roman, and Early Byzantine City*. London, 1995.

LATE ANTIQUITY SPOLIA FROM THE MEDIEVAL MONASTERY OF THE ASSUMPTION OF THE HOLY MOTHER OF GOD IN VELIKO TARNOVO

Ivan Tsarov

(Abstract)

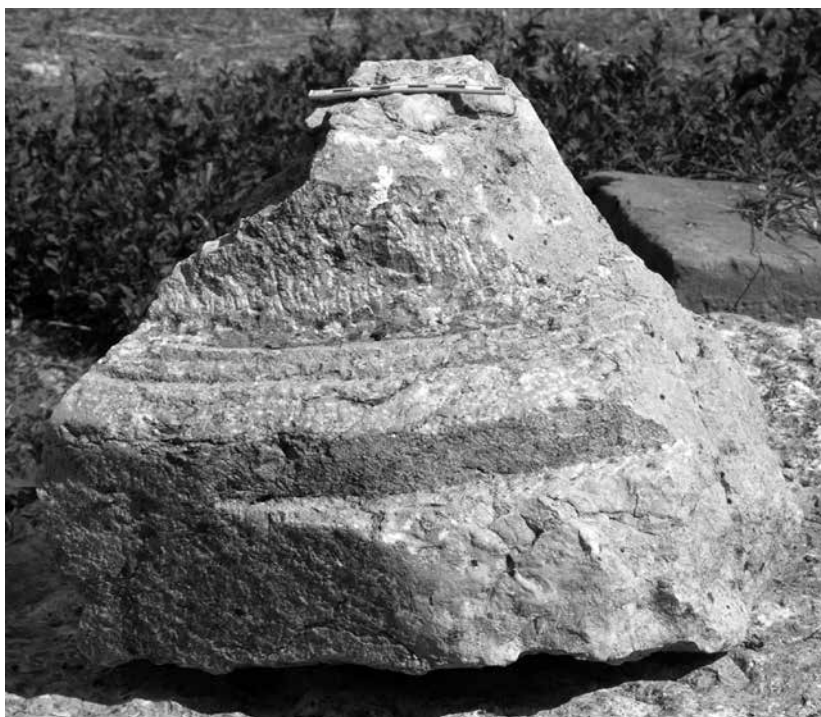
The church of the medieval metropolitan monastery of the Assumption of the Holy Mother of God in the Frank Hissar quarter of Veliko Tarnovo, dating from the 13th – 14th centuries, was built on the foundations of an early Byzantine basilica that existed from the late 5th c. to the early 7th c. (**Illus. 1**). Architectural details of the interior of the basilica were used as spolia in the structure of the church, some of which are still *in situ* in its walls (**cat. Nos. No. 2, 9, 10, 18**). Other details show traces of mortar or severe damage, pointing to the same hypothesis (**cat. Nos. 1, 3, 4, 17**). It must be noted though that the bases (**cat. Nos. 2–8**) are of the same design, which indicates that they were ordered especially for the basilica. This applies also to the capital (**cat. No. 17**). The other details, dated to the 2nd – 4th centuries, were transferred from the nearby Roman city of Nicopolis ad Istrum or elsewhere.

Обр. 1. Варовиков блок (кат. № 1).
Fig. 1. Limestone block (cat. No. 1).

Обр. 2. База in situ (кат. № 2).
Fig. 2. Base in situ (cat. No. 2).

Обр. 3. База (кат. №3).
Fig. 3. Base (cat. No 3).

Обр. 4. База (кат. №4).
Fig. 4. Base (cat. No. 4).

Обр. 5. База (кат. № 5).
Fig. 5. Base (cat. No. 5).

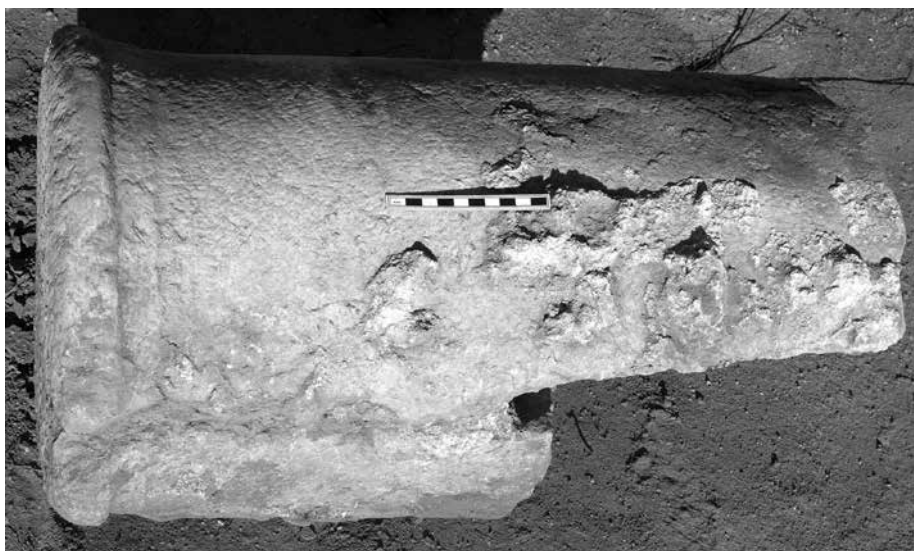
Обр. 6. База (кат. № 6).
Fig. 6. Base (cat. No. 6).

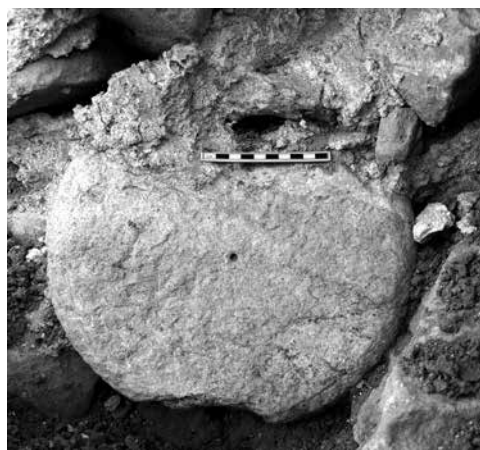
Обр. 7. База in situ (кам. № 7).
Fig. 7. Base in situ (cat. No. 7).

Обр. 8. База in situ (кам. № 8).
Fig. 8. Base in situ (cat. No 8).

Обр. 9. Колона, фрагмент (кат. № 9).
Fig. 9. Column, fragment (Cat. No. 9).

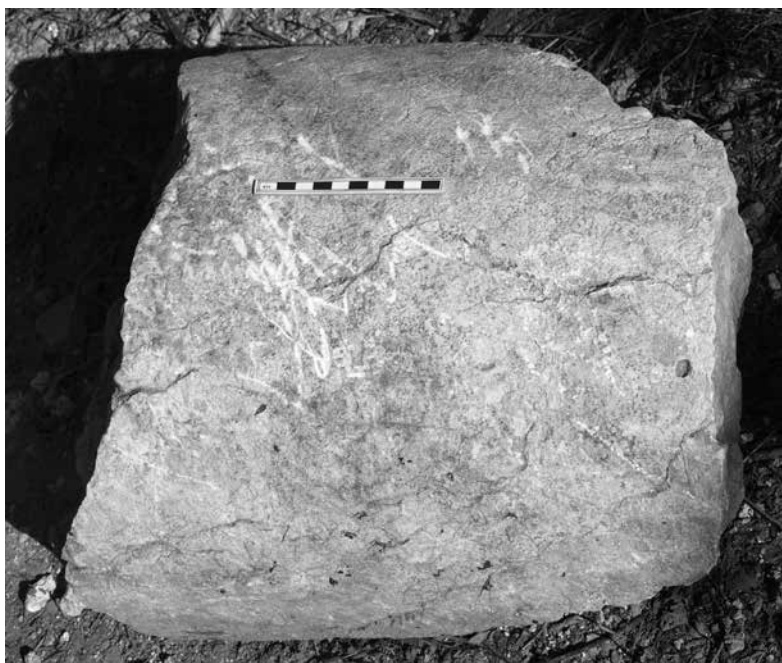
Обр. 10. Колона *in situ* (кат. № 10).
Fig. 10. Column *in situ* (cat. No. 10).

Обр. 11. Колона, фрагмент (кат. № 11).
Fig. 11. Column, fragment (Cat. No. 11).

Обр. 12. Колона, фрагмент (кат. № 12).
Fig. 12. Column, fragment (Cat. No. 12).

Обр. 13. Колона, фрагмент (кат. № 13).
Fig. 13. Column, fragment (Cat. No. 13).

Обр. 14. Колона, фрагмент (кат. № 14).
Fig. 14. Column, fragment (Cat. No. 14).

Обр. 15. Колона, фрагмент, горна част (кат. № 15).
Fig. 15. Column, fragment, upper part (cat. No. 15).

Обр. 16. Колона, два фрагмента, долна част (кат. № 16).
Fig. 16. Column, two fragments, lower part (cat. No. 16).

1

2

3

4

5

Обр. 17. Капител (кат. № 17).
Fig. 17. Capital (cat. No. 17).

1

2

Обр. 18. Страница на врата, фрагмент (кат. № 18).

1. Фасадна страна. 2. Технологични отвори.

Fig. 18. Door wing, fragment (cat. No. 18).

1. Facade. 2. Technological openings.

АРХИТЕКТУРА, ДАТИРОВКА И СТРОИТЕЛНА ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА ЦАРСКАТА ЦЪРКВА „СВ. АПОСТОЛИ ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ В СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД

Евгени Дерменджиев

Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ се намира в северния край на квартал „Асенов“ във Велико Търново (**Обр. 1**) и е разположена на високия ляв бряг на река Янтра в северозападното подножие на хълма Царевец (**Обр. 2**). До катастрофалното земетресение на 01.06.1913 г. тя е била единственият изцяло запазен паметник в града от времето на Второто българско царство, поради което е обект на обоснован и непрекъснат интерес за проучвателите на българската средновековна архитектура и стенна живопис (**Обр. 3**)¹. Въпреки това все още липсва пълно и подробно описание на плана, архитектурата, конструкциите и интериора, като има редица неуточнени въпроси и неизяснени проблеми, свързани с датировката, строителната периодизация и реконструкция на тази царска и манастирска църква от XIII–XIV в., във времето на столичния период на Търновград. Това са основните задачи на настоящото изследване.

Писмени извори. Засега има само едно известно сведение, което може да се свърже със строежа на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. В Похвалното слово за Св. Йоан Поливотски, написано от патриарх Евтимий (1375–1402 г.) в последната четвърт на XIV в., е отбелязано: „След него царува Борил, а след това царството прие Иван Асен, сина на стария цар Иван Асен, който напълно утвърди православната вяра. Понеже за същото възревнува и благоверната му царица Ана, нова Теодора по вяра, и тя издигна много църкви за слава на бога и на неговите светци. Към тях създаде и честни обители за иноците и инокините, в които те и до днес пребивават, въздавайки Богу незамлъкващи славославия нощем и денем. Също тъй основа и манастир за иноци, посветен на светите и всехвални върховни апостоли и в него положи всечестните мощи на блажения Йоан, които дават различни изцеления на всички, идващи с вяра при него“ (Евтимий Търновски 1996б, 91). Тази българска царица е Анна-Мария Арпад (1221–1237 г.), втората съпруга на цар Иван Асен II (1218–1241 г.).

Археологически разкопки. Редовни или спасителни археологически разкопки в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново не са правени. Такива не са проведени и по време на нейната архитектурна и стенописна реставрация в периода 1965–1981 г. Едва през 2009–2012 г. Н. Овчаров и Х. Вачев осъществиха археологически проучвания в двора, от четирите страни на църквата (Овчаров, Вачев 2023, 16–19, 23–31, 39–72, 107–119). Поради наличието на съвременен каменен плочник (на разстояние до 2 м встрани от основите), тогава се разкопаха само терени извън нейните очертания, което е причината да не се получат конкретни данни за уточняване на датировката и за средновековната ѝ строителна история.

Нови данни за средновековната архитектура

Към настоящия момент са известни няколко изображения, макети, чертежи и снимки на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново: изображението на църквата на ктиторската композиция от 80-те години на XVI в. над централния западен вход на притвора, снимана от Ф. Успенски през 1899 г. (Успенски 1901, Табл. № 13) (**Обр. 4**), и цветното копие на тази композиция, нарисувано през 1906 г. от М. Устагенов (Домусчиев 2005, 203) (**Ил. 1**); подробни чертежи – план, западна фасада, напречен и надлъжен разрез, направени от Л. Филипов през 1904 г. (инв. № 932 ФЛФ) (**Обр. 5**), гипсов макет на Търновската митрополия, заедно с църквата, направен от Л. Филипов през 1904 г. (инв. № 23 ФЛФ) (**Обр. 6**), гипсов макет на напречен разрез през напречния кораб, също от Л. Филипов (инв. № 52 ФЛФ) (Дерменджиев, Събев 2024, 124) (**Обр. 7**); както и снимка от 1899 г. (Успенски 1901, Табл. без №) (**Обр. 8**), снимки преди 1908–1910 г. (лична колекция на Иван Панайотов от Велико Търново; инв. № 1854 НИ-Сн/ИМ – ВТ ОФ) (**Обр. 9, Обр. 10**), снимка от 1908–1910 г. (лична колекция на Иван Панайотов от Велико Търново) (**Обр. 11**) и снимки на интериора на наоса от преди земетресението през 1913 г. (Пжтеводителъ 1907, илюстрация № 13; инв. № 1856 НИ – Сн/ИМ – ВТ ОФ) (**Обр. 12**). Те предоставят важни и незабелязани до този момент данни за нейната архитектура и най-вече за извършено преизграждане на сводовете, подкуполния барабан и купола още през XIII–XIV в., по време на столичния период на Търновград, които досега не са използвани от други проучватели, и тук ще бъдат представени и анализирани за първи път (Дерменджиев 2025, под печат).

На снимките преди 1908–1910 г. много добре се откроява горната част на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ над покрива (**Обр. 8, Обр. 9, Обр. 10**), която е изцяло измазана с бял хоросан и по нея не се виждат никакви елементи от фасадна декорация, и затова не може да се определи характерът на зидарията. На другата снимка обаче, която е правена между 1908 г. и 1910 г. (**Обр. 11**), мазилката вече е свалена и по същите архитектурни части на църквата – купола с осмостенния подкуполен барабан с декоративни ниши на всяка стена, южния

фронтон на напречния кораб на наоса и полукръглия южен фронтон на свода над притвора, добре се открояват използваният строителен материал – само тухли и хоросан, и фасадната керамопластична украса от един ред глазирани глинени панички (**Обр. 11**). Тези факти, които досега не са забелязани и коментирани от другите изследователи, недвусмислено показват, че цялата горна половина на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ със сигурност е направена още през столичния период на Търновград, защото специално този вид фасадна декорация (**Обр. 11**) не се използва по време на османското владичество (XV–XIX в.) (Вачев 2023, 235–236).

Подкуполният барабан се вижда и на макета на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново, изобразен на ктиторската композиция от 80-те години на XVI в., разположена над централния западен вход на притвора (Дерменджиев, Събев 2024, 151–152; 179–183) (**Обр. 4**), която е изцяло унищожена при земетресението през 1913 г. Поради това че снимката на тази ктиторска сцена, правена през 1899 г. (Успенски 1901, без №), е черно-бяла и липсват детайли, по нея не може да се установи вида на използваната зидария и наличието на фасадна украса. През 1906 г. обаче на тази композиция е направено цветно копие от М. Устагенов, което днес се съхранява във фонда на НАИМ – БАН (**Ил. 1**)². На него подкуполният барабан има отчетлив червено-кафяв цвят, който рязко контрастира със синия покрив и сивите/светлокафяви фасади на галерията от запад и юг. Така, според използваните различни цветове, става видно, че подкуполният барабан е направен изцяло с тухлена зидария, фасадите са от камък, а покривът – обшит с олово. Тази ктиторска сцена е сигурно доказателство, че в края на XVI в. подкуполният барабан е тухлен (**Ил. 1**), какъвто е и на снимката от 1908–1910 г. (**Обр. 11**). Този извод се потвърждава и от Т. Николов: „Горните части на църквата: полуцилиндричните сводове, арки и целия купол са градени от добре изпечени тухли“ (Николов 1934а, 52).

По този начин във външния вид на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград много добре се различават два вида градежи според използваната строителна техника и материали, и наличието на фасадна украса. Първият градеж е от времето на строежа на църквата в края на първата четвърт на XIII в.: фасадите и абсидата са направени с не особено качествена зидария, в която има някакъв стремеж към оформяне на редове от обикновени ломени камъни с различна големина и форма, и къси тухлени редове, разположени на отделни групи и на различна височина, като неговата основна характеристика е липсата на каквато и да е фасадна украса от равномерно редуващи се пояси с няколко реда тухли по всички фасади, комбинирани с глазирани глинени панички и розетки (**Обр. 2; Обр. 17, Обр. 19, Обр. 21, Обр. 23**). Вторият вид градеж е използван само в горната част на църквата: сводовете, куполът с подкуполния барабан и фронтоните на напречния кораб и притвора са иззидани само от тухли, като най-характерната особеност е поставянето на керамопластична украса по тях от един ред глазирани глинени панички, ограничен от

горната страна с един ред тухли (**Обр. 11, Ил. 1**). Посочените данни показват, че не е възможно долната половина на църквата да е построена с определен вид строителна техника и материали (**Обр. 2, Обр. 19, Обр. 21, Обр. 23**), а горната част – с напълно различни такива (**Обр. 11, Ил. 1**), по едно и също време. Освен това е изключено по фасадите на църквата да не е използвана никаква керамопластична украса (тухлени пояси и редове с глазирани глинени панички), а такава да има само по подкуполния барабан и фронтоните на напречния кораб и притвора. Така установените разлики в градежа несъмнено доказват наличието на най-малко два основни строителни периода на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ през XIII–XIV в., от времето на столичния Търновград.

Извършването на цялостно преизграждане на горната част на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград с купола, подкуполния барабан, напречния кораб и сводовете на наоса и притвора несъмнено е било наложено от тяхното събаряне. Най-логично е да се предположи, че причината е поддаване на основите под колоните в резултат на нестабилен терен и лошо фундиране. Това обаче явно не се е случило, защото дори и сега по вътрешната повърхност на двете малки арки, прехвърлени между двойката западни колони в наоса и западната стена на наоса, както и по арката между средната и източната колони на северния ред, са запазени медальони с изображенията на светци от първото стенописване на църквата през първата четвърт на XIII в. (Косева-Тотева 2016а, 103–106) (**Обр. 28, Обр. 29.2, Обр. 53, Ил. 7**), което показва че те от тогава не са помръднали от местата си. Така остава вариантът за земетресение, вследствие на което куполът с подкуполния барабан и сводовете са частично съборени или дотолкова повредени, че се е наложило тяхното пълно демонтиране. Подобно нещо се е случило при силното земетресение през 1913 г., когато колоните остават по местата си, включително и описаните погоре арки със стенописите по тях, но куполът и сводовете са изцяло разрушени (Филов 1913, 305; Петров 2013а, 37–38) (**Обр. 13**).

Куполът с подкуполния барабан, напречният кораб, сводовете на наоса и притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград след първото им събаряне са изградени отново, но изцяло с тухли (**Обр. 11, Ил. 1**), а по техните външни стени вече е поставена керамопластична украса от глазирани глинени панички (**Обр. 11**), каквато липсва по фасадите на наоса и притвора (**Обр. 2, Обр. 19, Обр. 21, Обр. 23**). Несъмнено тогава новоизградените части от църквата отново са покрити с живопис, но от нея няма оцелели до днес сцени, поради нейното повторно и почти цялостно разрушаване от земетресението през 1913 г. (**Обр. 13**).

За подобно земетресение, събаряне на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград и последвало възстановяване с частично стенописване в края на XIV в., но преди 1393 г., пише В. Брюсова (Брюсова 2003, 54–55). Тя го установява по някои преустройства на подкуполните арки във връзка с поставянето на дървени обтегачи в зидарията на арките над колоните

в наоса (**Обр. 28, Обр. 29**), надрисване и поправяне на първоначалната стенопис, както и по някои разлики в зидарията и използваните строителни материали. Трябва обаче да се отбележи, че В. Брюсова прави грешни заключения относно вида на зидарията (Брюсова 2003, 55). Тя счита, че смесеният градеж от тухли и камъни на стълбовете на галерията (**Обр. 11, Обр. 39**) е използван и при ремонтно-възстановителните работи по наоса и притвора след това земетресение. Това обаче не е вярно, защото самата галерия е резултат от съвсем отделно по-ранно строителство през втората половина на XIV в., което изцяло се различава от първоначалната строителна техника, материали и екстериорна украса на наоса и притвора (Дерменджиев, Събев 2024, 124–156), тъй като на нито една от фасадите на старата църква няма равномерно редуващи се пояси от няколко реда тухли и един ред зелени глазирани глинени панички (**Обр. 17, Обр. 19, Обр. 21, Обр. 23**). Освен това посочените от нея три различни вида зидарии по абсидата също не отговарят на действителността, защото там има само оригинална средновековна зидария на височина до 4,16–5,67 м, а над нея започва реставрацията от 1965–1973 г., фугирана със сив циментов разтвор (**Обр. 21**). В допълнение на това В. Брюсова приема, че в текста към ктиторската композиция над централния западен вход на притвора е посочена годината 1392-ра (Брюсова 2003, 55), но както П. Събев установи при специално проучване на този надпис, на практика там няма изписана абсолютно никаква дата (Дерменджиев, Събев 2024, 183–186; Събев 2022, 395–414).

Така чрез ктиторската сцена над централния западен вход на притвора от 80-те години на XVI в. (**Обр. 4, Ил. 1**) и снимка от първото десетилетие на XX в. (**Обр. 11**) за първи път документирано се доказва преизграждане през XIII–XIV в. на сводовете, подкуполния барабан и купола на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград. Тяхното разрушаване и съответно възстановяване не е възможно да се датира точно, поради липсата на писмени сведения и археологически разкопки в самата църква, а проучванията в нейния двор през 2009–2012 г. също не доведоха до никакви резултати, свързани с изясняването на строителната ѝ периодизация (Овчаров, Вачев 2023, 11–25). Засега това частично преизграждане може да се отнесе към края на XIII в. или началото на XIV в., и най-късно до средата на XIV в., когато е построена галерията от запад и юг на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Дерменджиев, Събев 2024, 143–144) (**Обр. 2, Обр. 39**).

Представените нови факти и доказателства показват безспорно, че твърденията на В. Димова, оспорващи автентичността на външния вид на средновековната църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново отпреди земетресението през 1913 г. (Димова 2008, 210) са напълно неоснователни. Според нея първоначалната зидария е грижлива, в смесена техника (*opus mixtum*) – камъни и пояси от редове тухли, каквато имало запазена само на западната фасада на притвора, южно от входа, на височина

до 0,80 м, а впоследствие се появява груб градеж от разнородни ломени камъни, наредени неравномерно, липсва керамопластична украса, абсидата е с полукръгла форма, а подкуполният барабан е направен само от тухли и без полуколонки по ъглите. Освен това В. Димова цитира Н. Мавродинов (Димова 2008, 209–210), според който Л. Филипов е споделил с него, че лично той е преизградил през 1910 г. купола, заедно с фронтоните на напречния кораб (Мавродинов 1966, 94). И като извод от всичко това В. Димова твърди: *„Изброените факти са доказателство за сериозни преустройства през XX в., при които сградата е загубила напълно първоначалния си външен облик. Затова църквата „Св. апостоли Петър и Павел“ няма архитектурна стойност на оригинален паметник, който да служи за пример при характеризиране на новия стил в българската архитектура през XIII–XIV в.“* (Димова 2008, 210).

Посочените от В. Димова данни и доказателства обаче не са верни. Никъде по фасадите и стените на наоса и притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ не е използвана зидария *opus mixtum* с редуване на каменни редове и тухлени пояси (**Обр. 17, Обр. 19, Обр. 21, Обр. 23**), и най-вече на западната фасада, която е почти изцяло преизградена при архитектурната реставрация през 1965–1973 г. (**Обр. 17**), като там не са оставени двата странични входа на притвора (**Обр. 3**). Църквата още от самото начало е строена с неравна зидария от ломени камъни, къси редове тухли на отделни места, които не оформят равномерни пояси по цялата дължина на фасадите, като на места са вмъкнати фрагменти от тухли и керемиди за подравняване. Това е установено още от А. Грабар, който много точно отбелязва за нейния външен вид: *„Гораздо проще и небрежнѣй по кладкѣ“* и *„Небрежно сложенный из дикаго камня“* (Грабар 1920, 149), и което много добре се вижда и сега по високо запазените оригинални фасади от север, изток и юг (**Обр. 19, Обр. 21, Обр. 23**). По стените на абсидата няма данни за друга по-различна зидария, освен тази, направена по време на архитектурната реставрация през 1965–1973 г., която е добре откритоена от оригиналната чрез по-тъмните на цвят камъни и циментовата фуга между тях (**Обр. 21**). Именно този факт показва, че абсидата е била полукръгла още при първоначалното строителство и като такава тя е продължавала и в цялата си височина до покрива, което не е изключение от строителната практика от това време, както е например при църквата „Св. 40 мъченици“ от 1228–1230 г. (Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 26, 29) и църква №6 от втората половина на XIV в. в цитаделата на хълма Трапезица в столичния Търновград (Димова 2008, 290–292).

Твърдението, че Л. Филипов е изградил през 1910 г. изцяло купола и фронтоните на напречния кораб (Мавродинов 1966, 94; Димова 2008, 209–210) (**Обр. 11**), също не е вярно, защото няма никакъв основателен

повод или конкретна необходимост това да се прави. За да се случи такова преизграждане в горните части на църквата означава, че те са преднамерено съборени или насилствено разрушени. За първото няма абсолютно никакви причини и съответно каквито и да е сведения от това време, а за второто – унищожителното земетресение във Велико Търново е едва през 1913 г., когато те наистина се съборени (**Обр. 13**). В случая несъмнено става въпрос за погрешно представена информация от Н. Мавродинов – куполът и фронтоните на напречния кораб не са преизградени през 1910 г. (Мавродинов 1966, 94), а само е свалена късната хоросанова мазилка от тях, след което под нея се е показала оригиналната средновековна тухлена зидария, което наистина много добре се вижда при сравняване на снимките преди реставрационните работи, ръководени от Л. Филипов (**Обр. 8, Обр. 9, Обр. 10**) и непосредствено след тях (**Обр. 11**) – очертанията на купола, подкуполния барабан, напречния кораб и свода на притвора с техните характерни архитектурни елементи (ниши, прозорци и корнизи) са съвсем еднакви. Да се събърят здрави стени, за да се направят на тяхното място отново съвсем същите, наистина не е необходимо и най-малкото е безсмислено, защото е пределно ясно, че затова няма никакви основателни причини. Освен това точно тогава е премахната и каменната зидария, запълваща арките на галерията (**Обр. 8, Обр. 10**), а на нейно място са поставени големи прозорци (по проект на Л. Филипов) и са подменени вратите, като са почистени и фасадите от късната хоросанова мазилка, и е направена нова фугировка (Дерменджиев, Събев 2024, 149) (**Обр. 11**).

Керамопластична украса от глазирани глинени панички наистина има по църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград и тя е поставена на възстановените стени на подкуполния барабан и фронтоните на свода на напречния кораб на наоса и свода на притвора, които тогава са иззидани изцяло с тухли (**Обр. 11**). Самото наличие на елементите от тази керамопластична украса несъмнено показва, че те датират от XIII–XIV в., а не са направени през XX в. Този извод позволява да се твърди, че възстановеният подкуполен осмостенен барабан през XIII–XIV в. наистина не е имал каменни или тухлени полуколонки по ъглите, като за такъв пример може да се посочи църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Никопол от XIV в. (Чанева-Дечевска 1988, 99, 102–103).

Подобни са необоснованите и напълно недоказани твърдения на арх. Т. Теофилов за църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград, че тя е построена към втората половина на X в. или през XI в., като първоначалният план е бил по-различен – без свободни подпори в наоса, в абсидата има по-стари градежи, а впоследствие наосът е повдигнат с 0,70–0,80 м и едва тогава са монтирани колоните (Теофилов 1999, 566).

Архитектура и архитектурна реконструкция (от края на XIII в. – началото на XIV в.)

Описанието на архитектурата и реконструкцията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград след нейното преизграждане, в периода от края на XIII в. – началото на XIV в., са направени според макетите и чертежите, изготвени от Л. Филипов преди земетресението през 1913 г. (**Обр. 5, Обр. 6, Обр. 7**) и по снимките от първите години на XX в. (**Обр. 8, Обр. 9, Обр. 10, Обр. 11, Обр. 12**), когато тя още е съществувала в оригиналния си вид, и направените на място наблюдения и измервания през последните няколко години (**Обр. 2, Обр. 25, Обр. 26, Обр. 27, Обр. 39**). Графичната реконструкция на църквата, предложена от арх. Б. Кузупов през 1965 г., трябва да съответства на времето на нейното строителство през втората четвърт на XIII в., и при положение, че тя е направена според наличните конкретни факти, доказателства и данни, придобити при реставрацията ѝ, може да се приеме за достоверна (**Обр. 14**).

Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново е разрушена в значителна степен от земетресението през 1913 г. (**Обр. 13**). Днес тя е напълно възстановена (**Обр. 2, Обр. 39**), но оцелялата оригинална средновековна зидария е добре очертана по четирите фасади на наоса и притвора (Петров 2013а, 37–38) (**Обр. 17, Обр. 19, Обр. 21, Обр. 23**). Най-лошо е запазена западната фасада – на височина 0,88–2,28 м, като при архитектурната реставрация през 1965–1973 г. са зазидани двата странични входа на притвора (Дерменджиев, Събев 2024, 134–135) (**Обр. 17**), а на тяхно място са направени фасадни ниши, каквито никога не са съществували (**Обр. 3**). Северната фасада има запазена височина от 1 м до 3,15 м (**Обр. 2, Обр. 19**). На нея са разположени три декоративни ниши и северния вход на наоса. Източната фасада е запазена на височина 1,86–2,65 м, а абсидата е оцеляла до 4,16–5,67 м, като и по двете няма декоративни фасадни ниши (**Обр. 21**). Южната фасада е висока 3,48–5,20 м (**Обр. 23**). На нея са разположени три декоративни ниши и южния вход на наоса (Дерменджиев, Събев 2024, 135–136), но почти цялата фасада е заета със стенописния календар от 80-те години на XVI в. (**Обр. 41**), поради което се вижда малко от оригиналния вид на зидарията. Стълбовете на галерията са запазени на височина от 1 м на западната фасада до 2,72 м на южната фасада (**Обр. 39**).

Размери (Обр. 15). Максималните размери на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград са: най-голяма дължина 13,10 м (14,20 м с абсидата), най-голяма ширина 7,96 м и височина с купола 10,10 м. Заедно с галерията дължината на църквата е 16,30 м (17,40 м с абсидата), а ширината достига 11,16 м (**Обр. 40**).

Строителна техника и материали. Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград е построена с не особено качествена и като цяло небрежна зидария, без добре открити редове, от различни по големина

(малки, средни, големи и тънки плочести) ломени и полуобработени камъни от местен сиво-зелен пясъчник, споени с бял хоросан, а между тях са вмъкнати фрагменти от тухли и керемиди за подравняване (**Обр. 17, Обр. 19, Обр. 21, Обр. 23**). На места във фасадите са вградени отделни къси тухлени редове, които не оформят равномерни пояси и не представляват цялостна фасадна украса, защото са поставени на самостоятелни групи, имат малка дължина и са разположени на различна височина. Стените са двулицеви, с блокаж в средата от дребни камъни и бял хоросан. В тяхната ширина са положени вътрешни скари от дървени сантрачи. С дървени греди са покрити трите входа на западната фасада на притвора и двата малки входа на наоса от север и юг (**Обр. 19.2, Обр. 23.3**). Дървени са и обтегачите в зидарията над колоните в наоса, поддържащи подкуполния барабан (**Обр. 28, Обр. 29, Обр. 30, Обр. 53, Ил. 4, Ил. 7**), а също така всички врати с касите и покривната конструкция. Външни сантрачи са поставени по лицата на стълбовете на галерията (**Обр. 39**). Тухли са използвани за направата на арките на фасадните ниши, а при арките на трите вътрешни входа от притвора към наоса освен тухли има и бигорни блокчета със секторна форма (**Обр. 38, Ил. 3**). С тухли са изградени арките между колоните в наоса (**Обр. 28, Обр. 29**), напречния кораб, сводовете, пандантивите, подкуполния барабан и купола, подпокривните корнизи на фронтоните на напречния кораб, притвора и купола (**Обр. 11**), а също така и арките на прозореца на абсидата³, както и прозорчетата на северната и южната фасади на притвора и на напречния кораб. В галерията от втората половина на XIV в. са вградени пояси от по един, два и три реда тухли по стълбовете и в зидарията над тях, тухлени са и арките между стълбовете (**Обр. 11, Обр. 39**). По всички фасади на наоса и притвора има запазена мазилка с розов цвят, направена от бял хоросан, примесен с дребно счукана тухла (**Обр. 17, Обр. 19, Обр. 21, Обр. 23**). Покривът е обшит с оловни листи (**Обр. 4, Ил. 1**).

Фасадна декорация. По фасадите на наоса и притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград няма никаква архитектурна декорация (**Обр. 17, Обр. 19, Обр. 21, Обр. 23**). Отсъстват равномерните пояси от няколко реда тухли по целите дължини на фасадите, както и редовете глазирани глинени панички и розетки, обрамчени с тухли, които са характерни за външната украса на средновековните църкви от времето на Второто българско царство (Димова 2008, 142–147). С тухли са направени само арките на фасадните ниши. Няма данни за използването на каменни архитектурни елементи – корнизи, колонки, рамки, первази, скулптури. Украса от един ред зелени глазирани глинени панички е направена по-късно, едва след преизграждане на горната част на църквата, която е разположена само по осмостенния подкуполен барабан, по двете фасади и фронтоните от север и юг на напречния кораб, и по двата фронтоната от север и юг на полуцилиндричния свод на притвора (**Обр. 11**). Тази керамопластична украса досега не е забелязана и коментирана

от други проучватели, и поради това данните за нея се използват тук за първи път по отношение на датировката и строителната периодизация на църквата. Първоначално фасадите са фуигирани с белия хоросан от зидарията. По-късно е положена външна мазилка с розов цвят от бял хоросан, смесен с дребно счукана тухла, която е покривала целите фасади на наоса и притвора – до стрехите на покрива. Украса е поставена впоследствие по фасадите на галерията от втората половина на XIV в. – над арките преминава един ред зелени глазирани глинени панички, оградени отгоре с един ред тухли, на южната фасада са направени два тухлени кръста, а на западната фасада има шахматен орнамент от тухли и бигорни блокчета, и дъговиден орнамент от три и четири реда тухли (**Обр. 2, Обр. 39, Ил. 6**)⁴.

Интериор. В наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград като конструктивни елементи, носещи сводовете, подкуполния барабан и купола, са използвани общо 18 мраморни и варовикови архитектурни детайли (бази, колони и капители) от римската, късноримската и ранновизантийската епохи (I – VI в.) (Димитров 2012, 43–80) (**Обр. 12, Обр. 25, Обр. 26, Обр. 27, Обр. 28, Обр. 29, Обр. 31, Обр. 32.1, 2, Обр. 33.1, 2, Обр. 34, Обр. 35.1, 2**), както и от романския период (XII–XIII в.) (Косева-Тотева, Тотев 2016, 103–107) (**Обр. 31, Обр. 32.3, Обр. 33.3, Обр. 35.3, Обр. 45**), а олтарната маса е направена от римски жертвеник (II в.) за основа (Димитров 2012, 43–44, 63) (**Обр. 46**) и плот от мраморна ранновизантийска плоча (VI в.) с релефна украса (Kanitz 1876, 11, Fig. 9) (**Обр. 47.1**). Подът в олтарното пространство е настлан с мраморна мозайка в стил „cosmati“, от която са открити 35 елементи при археологическите разкопки в двора от южната страна на църквата (Овчаров, Вачев 2023, 28, 31, 72, 115) (**Ил. 2**).

Ориентация (Обр. 15). Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград е ориентирана изток-североизток – запад-югозапад, с азимут 65°. Поради това, и за да не става объркване при описанието на архитектурата, се използват основите посоки на света.

План (Обр. 15). Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград има издължен план, леко изкривен, с формата на успоредник, и максимални външни размери (без абсидата): дължина 13 м от север и 13,10 м от юг, и ширина 7,65 м от запад и 7,96 м от изток. Тя е трикорабна, кръстокуполна, от т. нар. „цариградски вариант“ с триделен олтар и дълбоко предолтарно пространство, оформено от изток с две малки колони (**Обр. 45**), подкуполният барабан стъпва на пандантиви върху други четири свободно стоящи големи колони в средата на наоса (**Обр. 12, Обр. 27, Обр. 28, Обр. 29**), а останалото пространство е покрито с полуцилиндрични сводове (**Обр. 36, Обр. 37**). Църквата има една полукръгла отвън и отвътре абсида, и притвор, който е покрит с напречен полуцилиндричен свод (**Обр. 15, Обр. 36**). В наоса се влиза през пет входа – три на западната стена към притвора (**Обр. 38, Ил. 3**), и по един малък

вход на южната стена (**Обр. 19**) и на северната стена (**Обр. 23**). Притворът има три външни входа на западната стена (**Обр. 15**) и още три вътрешни входа на източната стена, водещи към наоса (**Обр. 38**).

Абсолютно точен паралел на плана на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград (**Обр. 15**) засега не е известен от българските земи. Той се отличава със следните елементи: относително големи размери; една полукръгла абсида, достигаща покрива; шест свободно стоящи колони в наоса, очертаващи трикорабното пространство с кръстополно покритие, като най-много се открояват трите представителни входа на западната фасада, дублирани със също така три големи аркирани входа от притвора към наоса, оформящи параден подход за влизане от двора чак до олтара на църквата. По-начало този вид кръстополни църкви с четири свободно стоящи подпори (колони) в наоса, носещи купола, още една двойка приолтарни подпори (колони или стълбове от изток) и без пристенни пиластри, не е много разпространен по времето на Второто българско царство. Такива има в столичния Търновград – Дворцовата църква (Втори строителен период) (**Обр. 16.1**), Патриаршеската църква „Възнесение Господне“ (Втори строителен период) (**Обр. 16.2**), църква №5 и църква №9 в цитаделата на хълма Царевец (**Обр. 16.3, 4**); в Червен – църква №3 в цитаделата на града (**Обр. 16.5**); в Несебър – църквата „Св. Йоан Алитургетос“ и църквата „Христос Пантократор“ (**Обр. 16.6, 7**), като всички те се датират най-общо в първата половина на XIII в. (Димова 2008, 205–219), а Дворцовата църква е преизградена в края на XIII в. – началото на XIV в. (Дерменджиев 2001, 198).

Фасади⁵. **Западната фасада** на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград (**Обр. 15, Обр. 17, Обр. 18, Ил. 5**) е с дължина 7,65 м и височина 5,70 м до стрехата на покрива. В нея са направени три входа. Централният вход на притвора има ширина отвън 1,35 м и ширина отвътре 1,25 м, дълбочината е 0,75 м при северната страница и 0,80 м при южната страница, а височината е 2,10 м (**Обр. 5**). Прагът, по-висок с 0,25 м спрямо пода в притвора, е направен от три големи сиво-бели варовикови блока и една плоча от сив пясъчник, поставени напъряко на входа (**Обр. 15**). Двата блока от вътрешната страна имат дължини, съответно 0,75 м и 0,50 м, и ширина 0,43 м. Другият блок от външната страна е с размери 0,92 м х 0,46 м, а плочата до него е дълга 0,47 м и широка 0,37 м. В горния си край входът е оформен с един ред от четири хоризонтални дървени греди (дебелина 0,20 м) (**Обр. 5**), а не със свод, каквито са входовете от притвора към наоса (**Обр. 38**). Над предната гредя е изградена фасадна аркирана ниша със същата ширина като на входа (1,35 м), дълбочина 0,15 м и височина 2,85 м (**Обр. 5**). Симетрично на централния западен вход на притвора, на разстояние 0,85 м от северозападния външен ъгъл и на 0,95 м от югозападния външен ъгъл, се намират два странични входа (**Обр. 15**). Северният страничен вход отстои от централния вход на 1 м и има ширина 1,25 м,

а дълбочината му е 0,70 м от север и 0,75 м от юг. Южният страничен вход отстои от централния вход на 0,90 м, широк е 1,35 м отвън и 1,30 м отвътре, а дълбочината му е 0,85 м от север и 0,90 м от юг. Праговете на тези входи все още са по-високи от пода в притвора с 0,25 м. Няма данни за височината на тези входи и на фасадните ниши над тях. Височината на двата странични входа може да се приеме за 2,10 м, колкото на централния вход, като по този начин е оформен представителен входен трибелон към вътрешността на църквата (**Обр. 18**). Трите входа са затворени с дървени двукрили врати (**Обр. 3.2, Обр. 5**). Височината на фасадните ниши над страничните входи най-вероятно е по-малка в сравнение с централната ниша – примерно около 2,20 м. Тези входи все още са покрити с дървени греди, а не с арка. При югозападния ъгъл на фасадата са вградени цели тухли и парчета от такива, които не оформят редове, а служат за подравняване и запълване на фуги между камъните (**Обр. 17**). Каменната зидария на западната фасада е фугирана с бял хоросан, смесен с много дребни речни камъчета. Върху тази фугировка, и на места по лицата на камъните, има розова на цвят мазилка, направена от бял хоросан, смесен с малки парченца счукана тухла (**Обр. 15**). Такава мазилка е запазена и по странниците на централния вход.

Северната фасада има дължина 13 м, височина до стрехата на покрива 5,70 м и височина 6,90 м при горния край на фронтона на напречния кораб (**Обр. 2, Обр. 15, Обр. 19, Обр. 20, Ил. 5**). На 1,58 м от северозападния ъгъл на притвора се намира западната фасадна ниша, която има дължина 1,70 м, дълбочина 0,10–0,15 м, запазена височина 2 м и остава на 1,02 м над терена (0,69 м от съвременния плочник) (**Обр. 15, Обр. 19.1**). Височината ѝ е 4,20 м, като на изцяло запазената ниша на южната фасада. Разстоянието от нея до средната фасадна ниша е 1,80 м. Тя има дължина 1,75 м, дълбочина 0,10–0,15 м, запазена височина 2,55 м, като остава на 1,07 м при източната страница и на 0,92 м в западния край над терена (0,85 м и 0,70 м от съвременния плочник) (**Обр. 15, Обр. 19.2**). Височината ѝ не е известна⁶, но най-вероятно е в рамките на 3,50 м. В средната фасадна ниша е направен северния вход на наоса, като източната му страница остава на 0,12 м от източната страница на нишата. Той има дълбочина 0,75 м и различна ширина, като външната е по-малка – 0,77 м, а отвътре тя е 0,85 м. Височината на входа е 1,64 м. Отгоре той е покрит с шест дървени греди, които са поставени там при реставрацията през 1965–1973 г. Прагът на входа остава на 0,50 м над терена (0,28 м над съвременния плочник). Дървената врата равни с външното лице на фасадата. На 1,72 м от средната фасадна ниша се намира източната фасадна ниша. Тя има дължина 1,65 м, дълбочина 0,10–0,13 м, запазена височина 2,10 м и остава на 0,95 м над терена (0,73 м от съвременния плочник) (**Обр. 15, Обр. 19.3**). Височината ѝ е 3,50 м. Тази ниша отстои на 2,80 м от североизточния външен ъгъл на наоса. На северната фасада има две аркирани прозорчета с еднакви размери (**Обр. 20**)⁷. Първото прозорче,

с дължина 0,30 м, височина 0,60 м и дълбочина 0,70 м, остава точно под горния край на западната фасадна ниша⁸ и на височина 4,40 м над терена, осигурява светлина на притвора. Второто прозорче, с дължина 0,45 м, височина 0,75 м и дълбочина 0,85 м, което остава на височина 5,70 м над терена, осветява напречния кораб. Тухли са използвани в зидарията на северната фасада, но те не оформят равномерни пояси и не представляват фасадна украса, защото са на отделни групи, с малка дължина и са разположени на различна височина (1,70 м, 1,90 м, 1,55 м, 2,20 м, 1,65 м): при северозападния ъгъл има два къси реда тухли, които обграждат един ред големи камъни; един ред тухли преминава през дъното на западната ниша; два реда тухли, разположени един над друг, от които после остава само един ред, вървят между западната и средната фасадни ниши; два реда тухли, между които има три реда камъни, са вградени между средната и източната фасадни ниши, където има още четири къси реда тухли (**Обр. 19**). Северната фасада е фугирана с бял хоросан, смесен с много дребни речни камъчета. Върху тази фугировка и на места по лицата на камъните и тухлите има тъмнорозова на цвят мазилка, направена от бял хоросан, смесен с малки парченца счукана тухла (**Обр. 19**).

Върху един фрагмент от тази тъмнорозова мазилка при северозападния ъгъл на притвора има запазена подложка от бял хоросан, смесен с едро нарязана слама, за стенопис, но без остатъци или следи от боя (**Обр. 19.1**).

Източната фасада има дължина 7,96 м и височина до стрехата на покрива от 5,70 м при външните ъгли и до 6,80 м при абсидата (**Обр. 15, Обр. 21, Обр. 22**). Абсидата остава почти в средата на фасадата, като отстои на 2,20 м от външния югоизточен ъгъл и на 2,50 м от външния североизточен ъгъл на наоса (**Обр. 15**). Тя е полукръгла, широка 3,26 м и се издава пред фасадата с 1,10 м. Нейната най-голяма височина е 6,80 м, като достига билото на покрива (**Обр. 22**). В средата на източната ѝ стена има аркиран прозорец с височина 1,25 м и ширина 0,40 м, който остава на 1,75 м над външния терен⁹. На източната фасада и по абсидата няма декоративни ниши. В нейната зидария няма тухли, но доста такива са вградени от северната страна на прозореца на абсидата (**Обр. 21**). Каменната зидария е фугирана с бял хоросан, смесен с много дребни речни камъчета. Върху тази фугировка и на места по лицата на камъните има тъмнорозова на цвят мазилка, направена от бял хоросан, смесен с малки парченца счукана тухла (**Обр. 21**).

Южната фасада има дължина 13,10 м, височина до стрехата на покрива 5,70 м и височина 6,90 м при горния край на фронтона на напречния кораб (**Обр. 15, Обр. 23, Обр. 24**). На 1,71 м от югозападния външен ъгъл на притвора се намира западната аркирана фасадна ниша (**Обр. 15**). Тя има дължина 1,43 м, дълбочина 0,15 м, височина 4,20 м и отстои на 1,25 м над терена (0,95–1 м от пода на галерията) (**Обр. 23.1**). На 1,82 м източно от нея се намира средната фасадна ниша (**Обр. 15**). Тя има дължина 1,40 м, дълбочина 0,15 м и е запазена на

височина 2,88 м (**Обр. 23.2**). Отстои на 1,25 м над терена (на 1–1,05 м от пода на галерията). Височината ѝ не е известна¹⁰, но най-приемливо изглежда тя да е 3,50 м. На 1,51 м източно от средната фасадна ниша се намира южния вход на църквата, който води към наоса (**Обр. 15**). Той има ширина 0,80 м, височина 1,95 м, дълбочина 0,80 м, а неговият праг отстои на 0,30 м над пода в наоса (**Обр. 23.3**). Отгоре е покрит с шест дървени греди, които са поставени там при реставрацията през 1965–1973 г. Над южния вход има малка фасадна ниша с дължина 0,80 м, дълбочина 0,15 м и запазена височина 1,10 м. Поради това, че е доста тясна, може да се предположи, че тази ниша не е и много висока – около 1,75 м (**Обр. 24**). На 1,55 м източно от южния вход се намира източната фасадна ниша (**Обр. 15**). Тя има дължина 1,65 м, дълбочина 0,15 м и е запазена на височина 2,95 м (**Обр. 23.4**). Отстои на 1,25 м над терена (на 1,10 м от пода на галерията). Височината ѝ е 3,50 м. На южната фасада има две аркирани прозорчета (**Обр. 24**). В средата на горния край на западната фасадна ниша, на 0,10 м под арката (4,75 м над терена), има малко засводено прозорче с ширина 0,30 м и височина 0,60 м, което осветява притвора (**Обр. 23.1**). Другото аркирано прозорче, отстоящо на 5,10 м западно от югоизточния външен ъгъл на църквата, с дължина 0,45 м, височина 0,75 м и дълбочина 0,80 м, което остава на височина 5,75 м над терена, осигурява светлина на напречния кораб (**Обр. 5**).

Тухли са използвани в зидарията на южната фасада, но те не оформят равномерни пояси и не представляват фасадна украса, защото са на отделни групи, с малка дължина и са разположени на различна височина (2,05 м, 1,25 м, 2,65 м, 2 м) – три реда тухли, смесени с плочести камъни, има между западната и средната ниши; подът на средната ниша е направен от един ред тухли, който продължава малко на запад от нея; един ред тухли е разположен в нишата над южния вход на наоса; два реда тухли има между южния вход и средната ниша (**Обр. 23**). Каменната зидария на южната фасада е фугирана с бял хоросан, смесен с много дребни речни камъчета. Върху тази фугировка и на места по лицата на камъните има розова на цвят мазилка, направена от бял хоросан, смесен с малки парченца счукана тухла (**Обр. 23**). Върху тази мазилка, на височина до 1,20 м, се забелязват отделни ивици, черти и части от геометрични фигури, изрисувани със светлочервена боя. Те обаче се намират на различни участъци от стената и не могат да се свържат в единна композиция. Освен тях върху мазилката са врязани различни по съдържание надписи и рисунки, датирани в XIII–XIV в. (Овчаров 2000, 81–82).

Външните декоративни аркирани ниши не са разпределени равномерно по дължината на северната и южната фасади, а техният брой и размери са различни (**Обр. 20, Обр. 24**). Те не са разположени една срещу друга и същевременно не са съобразени напълно с вътрешното разпределение на обема на църквата – двете западни ниши са в очертанията на притвора, но средните ниши не отговарят на напречния кораб, където се намира само малката ниша над южния

вход, както и източните ниши, които остават извън мястото на олтарното пространство (**Обр. 15**).

Върху целите фасади на наоса и притвора – до стрехите на покрива, е положена розова мазилка (**Ил. 5**). Тя е направена допълнително върху първоначалната фугировка на зидарията от бял хоросан. По този начин долната половина на църквата е имала розов цвят, а над нея се извисявала червената тухлена зидария на новоизградените горни части – сводовете на притвора и наоса, напречния кораб и подкуполния барабан с купола. С тази мазилка е прикрита лошо изпълнената лицева зидария и липсата на каквато и да е архитектурна украса по фасадите.

Наос (Обр. 15, Обр. 25, Обр. 26, Обр. 27, Ил. 3). Наосът на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград има вътрешни размери: от запад – 6,05 м, от север – 7,90 м, от изток – 6,20 м и от юг – 7,95 м.

Западната стена на наоса е дълга 6,05 м, широка 0,65 м в северния край и 0,90 м в южния край (**Обр. 15**). В нея са направени три входа, водещи към притвора, оформени от два каменни стълба в средата и по един пиласٹر на северната и южната стени, които имат различни размери и не са подредени в права линия (**Обр. 15, Обр. 38**). Северният пиласٹر има дължина 0,80 м и се издава пред лицето на стената с 0,15 м. На разстояние 1,16 м от него се намира северният стълб, който има размери 0,78 м x 0,76 м x 0,74 м x 0,76 м. На разстояние 1,95 м от него е южният стълб, който има размери 0,76 м x 0,78 м x 0,77 м x 0,75 м. На разстояние 1,12 м от него се намира южният пиласٹر, който има дължина 0,75 м и се издава пред лицето на стената с 0,25 м. Арките, оформящи входовете, стъпват на стълбовете и пиластрите след малки отстъпи на техните северни и южни страни, широки до 0,05 м, които отстоят от пода в наоса на 2,27–2,30 м (**Обр. 38, Обр. 44**). На стълбовете тези отстъпи са оформени с дървени гредички (0,12 м x 0,12 м), които равнят с външните лица на зидарията. Арката на централния вход, която е зидана с двойки и тройки вертикални тухли, редуващи се с по едно секторно бигорно блокче, е висока 3,27 м над пода в наоса, а арките над страничните входове – по 2,93 м (**Обр. 38**).

Северната стена на наоса е дълга 7,90 м и с ширина от 0,85 м до 0,95 м в посока запад – изток (**Обр. 15**). На разстояние 1,82 м източно от северния пиласٹر се намира северният вход на наоса, който отвътре има ширина 0,85 м и височина 1,73 м (**Обр. 25**). Неговият праг остава на 0,50 м над пода на наоса. На 3,50 м от източната страница на входа има ниша с дължина 0,70 м, дълбочина 0,37 м и височина 0,55 м, отстояща на 0,90 м от пода (**Обр. 15, Обр. 36**). На 0,40 м от първата ниша е направена втора ниша, която е аркирана, с дължина 0,50 м, дълбочина 0,37 м и височина 0,55 м, отстояща на 0,88 м от пода (**Обр. 15, Обр. 36**). Нейната източна страница остава на 0,20 м от югоизточния вътрешен ъгъл на наоса.

Източната стена на наоса е дълга 6,20 м, широка 0,95 м от север и 0,75 м при южния край (**Обр. 15**). В средата ѝ се намира абсидата, която е полукръгла, широка 2,10 м, дълбока 1,10 м и висока 6,40 м, а ширината на нейната стена е 0,85 м откъм север и 0,80 м от юг (**Обр. 45**). Тя отстои на 2,05 м от североизточния и югоизточния вътрешни ъгли на наоса (**Обр. 27**). Абсидата е покрита с половинка купол, висок 0,75 м, който остава с 0,15 м по-ниско от свода над централния кораб (**Обр. 36**). В средата на източната стена на абсидата има засводен прозорец, като неговият перваз е на 1,45 м над пода в олтара.

На източната стена на наоса, на разстояние 1,15 м и 1,05 м от север и юг на абсидата, има по една полукръгла ниша, започващи от пода и покрити с половинка купол, които са използвани за протезис и диаконикон (**Обр. 15, Обр. 25, Обр. 26, Обр. 45**). Северната ниша е широка 0,80 м, дълбока 0,33 м и висока 2,58 м. Северната ѝ страница е на разстояние 0,12 м от северната стена. Южната ниша е широка 0,77 м, дълбока 0,36 м и висока 2,70 м. Южната страница на нишата е на разстояние 0,20 м от южната стена¹¹.

На източната стена, между абсидата и страничните ниши, са направени пиластри, върху които стъпват арките, носещи свода на източното рамо на централния кораб, които имат дължина 0,80 м и се издават пред лицето на стената с 0,20 м (**Обр. 15, Обр. 27, Обр. 28**).

Южната стена на наоса е дълга 7,95 м и широка 0,80 м (**Обр. 15**). Почти в средата ѝ се намира южния вход, отстоящ на 3,40 м от югозападния ъгъл и на 3,88 м от югоизточния ъгъл, който има ширина 0,80 м, височина 1,95 м и дълбочина 0,80 м (**Обр. 26**). Горният край на входа е оформен с един ред от шест хоризонтални дървени гредички (височина 0,07 м), а прагът остава на височина 0,30 м над пода в наоса.

Подът в наоса е равен, на едно и също ниво с пода в притвора и с външния терен (**Обр. 27**), но праговете на двата странични входа от юг и север са по-високи от него със съответно едно и две стъпала (**Обр. 25, Обр. 26**).

Колони, бази и капители. За носещи елементи на сводовете и подкупния барабан в наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Столичния Търновград са използвани римски и ранновизантийски мраморни архитектурни детайли (Димитров 2012, 53–98; Петров 2013б, 101–116) (**Обр. 25, Обр. 26, Обр. 27**). Двете малки източни колони с базите и капители на колоната от южния ред са от варовик и представляват произведения на романското изкуство, датирани според последните изследвания най-общо в края на XII в. – началото на XIII в. (Косева-Тотева, Тотев 2016, 103–107; Косева, Тотев 2017, 117) (**Обр. 45**).

Западната колона от северния ред е мраморна, от V–VI в., с долен диаметър 0,38 м, горен диаметър 0,335 м и височина 2,27 м (**Обр. 25, Обр. 31.1**). Тя стъпва на мраморен кемпферов капител от V–VI в., използван за база, с

размери на основата 0,69 м x 0,90 м, горни размери 0,57 м x 0,58 м и височина 0,23 м (**Обр. 32.1**). Върху колоната е поставен мраморен римо-дорийски капител от втората половина на II в. – самото начало на III в., с диаметър на основата 0,38 м, горен диаметър 0,52 м, горни размери 0,54 м x 0,54 м и видима височина 0,335 м (**Обр. 34.1**). Общата височина на базата, колоната и капителя е 2,835 м (**Обр. 31.1**). Колоната отстои на 1,59 м от северния стълб на запад, на 1,40 м от северната стена, на 2,58 м от средната колона от северния ред и на 2,68 м от западната колона на южния ред (**Обр. 15**)¹².

Средната колона от северния ред е мраморна, от V–VI в., с долен диаметър 0,415 м, горен диаметър 0,365 м и височина 2,78 м (**Обр. 25, Обр. 31.1**). Тя стъпва на мраморна йонийска база от V–VI в., с долен диаметър 0,765 м, горен диаметър 0,435 м и видима височина 0,22 м, като основата е квадратна, с размери 0,77 м x 0,77 м, изцяло зазидана в пода (**Обр. 32.2**). Върху колоната е поставен мраморен кемпферов (кубичен) капител от VI в., с диаметър на основата 0,375 м, горни размери 0,59 м x 0,535 м и височина 0,38 м (**Обр. 34.2**). Общата височина на базата, колоната и капителя е 3,38 м (**Обр. 31.1**). Колоната отстои на 1,40 м от северната стена, на 1,40 м от източната колона от северния ред и на 2,64 м от средната колона на южния ред (**Обр. 15**).

Източната колона от северния ред е варовикова, романска, от първата четвърт на XIII в., леко издута в средата и е сглобена от две части (**Обр. 31.1, Обр. 45**). Долната част има височина 0,97 м, долен диаметър 0,29 м и горен диаметър 0,31 м, а горната част има височина 0,90 м, долен диаметър 0,30 м и горен диаметър 0,285 м. Колоната стъпва на варовикова база, романска, от първата четвърт на XIII в., с горен диаметър 0,385 м, диаметър в средата 0,455 м и височина 0,23 м (**Обр. 32.3**). Базата има осмостенна основа (всяка от стените е дълга по 0,20 м), която е зазидана в съвременната подова настилка на олтарното пространство. Върху колоната е поставен варовиков композитен (теодосиански) капител от V в., който е отчупен от страни и срязан отгоре и отдолу (всъщност това е средната част от него), като долният диаметър е 0,36 м, приблизителните размери на горната страна са 0,48 м x 0,48 м, а видимата височина е 0,28 м (**Обр. 34.3**). Общата височина на базата, колоната и капителя е 2,38 м (**Обр. 31.1**). Колоната отстои на 1,40 м от северната стена, на 1,26 м от северния пиластър на източната стена и на 2,80 м от източната колона на южния ред (**Обр. 15**).

Западната колона от южния ред е мраморна, от V–VI в., леко издута в средата, с долен диаметър 0,42 м, диаметър в средата 0,45 м, горен диаметър 0,31 м и височина 2,78 м (**Обр. 26, Обр. 31.2**). Тя стъпва на мраморен кемпферов капител от V–VI в., използван за база, с размери на основата 0,67 м x 0,90 м, горни размери 0,54 м x 0,50 м и височина 0,25 м (**Обр. 33.1**). Върху колоната е поставен мраморен йонийски кемпферов капител от VI в., с размери

на основата 0,38 м х 0,42 м, горни размери 0,59 м х 0,62 м и височина 0,28 м (**Обр. 35.1**). Общата височина на базата, колоната и капителя е 3,21 м (**Обр. 31.2**). Колоната отстои на 1,60 м от южния стълб от запад, на 1,30 м от южната стена и на 2,55 м от средната колона на южния ред (**Обр. 15**).

Средната колона от южния ред е мраморна, от V–VI в., с долен диаметър 0,40 м, горен диаметър 0,34 м и височина 2,37 м (**Обр. 26, Обр. 31.2**). Тя стъпва на мраморен кемпферов капител от V–VI в., използван за база, с размери на основата 0,68 м х 0,95 м, горни размери 0,53 м х 0,53 м и височина 0,28 м (**Обр. 33.2**). Върху колоната е поставен мраморен йонийски кемпферов капител (кубичен) от VI в., с диаметър на основата 0,34 м, горни размери 0,53 м х 0,53 м и височина 0,38 м (**Обр. 35.2**). Общата височина на базата, колоната и капителя е 3,03 м (**Обр. 31.2**). Колоната отстои на 1,36 м от южната стена и на 1,40 м от източната колона на южния ред (**Обр. 15**).

Източната колона от южния ред е варовикова, романска, от първата четвърт на XIII в., леко издута в средата и е сглобена от две части (**Обр. 31.2, Обр. 45**). Долната част има височина 0,88 м, долен диаметър 0,33 м и горен диаметър 0,35 м, а горната част има височина 0,97 м, долен диаметър 0,33 м и горен диаметър 0,33 м. Колоната стъпва на варовикова база, романска, от първата четвърт на XIII в., с горен диаметър 0,40 м, диаметър в средата 0,44 м и височина 0,20 м (**Обр. 33.3**). Базата има осмостенна основа, която сега не се вижда, защото е зазидана в съвременната подова настилка на олтарното пространство. Колоната завършва с варовиков капител със скулптирано човешко лице на западната страна (**Обр. 31.4**), романски, от първата четвърт на XIII в., с диаметър на основата 0,32 м, горни размери 0,46 м х 0,47 м и видима височина 0,32 м (**Обр. 35.3**). Всъщност капителът не е направен отделно от колоната, а е издялан заедно с нея (**Обр. 35.3**) – това е особено важен факт, който не е отбелязан досега от другите проучватели на църквата. Общата височина на базата, колоната и капителя е 2,37 м (**Обр. 31.2**). Колоната отстои на 1,36 м от южната стена и на 1,19 м от южния пиластър на източната стена (**Обр. 15**).

Четири колони, оформящи подкуполното пространство, са по-големи, с долен диаметър 0,38 – 0,42 м (**Обр. 27**). Двете източни колони са по-малки, с долен диаметър 0,29 – 0,33 м, защото носят само свода на източното рамо на централния кораб (**Обр. 45**). Между базите и четирите колони, носещи купола, е поставен по един лист олово с дебелина до 1 см, а между колоните и капителите оловните листи са с дебелина около 0,5 см, колкото са и при малките колони от изток. Двете малки колони от изток са частично измазани с хоросанова мазилка, оцветена с кафяво-червена боя, която е същата като използваната при стенописите от второто живописване на църквата през 50-те – началото на 60-те години на XV в.

Сводове, арки, напречен кораб, подкуполен барабан и купол. Централният кораб на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград

е покрит с надлъжен свод, широк 2,30 м и висок 6,50 м, който не е точно полуцилиндричен, а леко конкавен (**Обр. 5, Обр. 36, Обр. 37**). Двата странични кораба на наоса са покрити с надлъжни полуцилиндрични сводове, които имат ширина 1,15–1,20 м и височина 5,10 м (**Обр. 5, Обр. 37**). Дебелината на зидарията на сводовете е 0,20 м. Сводовете стъпват на страничните дълги стени и на къси стенички от вътрешната страна, издигнати върху малки тухлени арки, стъпващи на капителите на колоните (**Обр. 28, Обр. 29**). Тези сводове имат различна дължина, защото са пресечени от свода на напречния кораб, като от запад тя е 1,95–2,25 м, а от изток е 3,60–3,90 м (**Обр. 15**). Височината на тухлените арки над пода в наоса е различна – между стълбовете и двойката колони от запад тя е 4,12 м, между средните и източните колони е 4 м, а между малките колони и пиластрите от изток тя е 2,55 м (**Обр. 36, Обр. 37**). Арките са тухлени, полукръгли, с изключение на двете арки между малките колони и пиластрите от изток, които почти нямат извивка (**Обр. 28, Обр. 29, Обр. 36, Обр. 45**).

Напречният кораб също е покрит с полуцилиндричен свод с ширина 2,20–2,30 м и височина 6,50 м (**Обр. 37**). Той е добре очертан над покрива на църквата (**Обр. 18, Обр. 22**), където неговите фронтони от север и юг имат леко извит подпокривен корниз (**Обр. 20, Обр. 24**). На техните северна и южна фасади е направено по едно аркирано прозорче с дължина 0,55 м, височина 0,80 м и дълбочина 0,80 м, което отстои на 5,55 м от пода в наоса.

Обтегачи. В зидарията над шестте колони и към надлъжните стени на наоса са монтирани общо 14 двойки дървени обтегачи (**Обр. 25, Обр. 26, Обр. 27, Обр. 28, Обр. 29**), а три единични обтегачи има в зидовете над малките колони от изток (**Обр. 28, Обр. 29**). Те отстоят на височина 3,30–3,50 м над пода на наоса и имат правоъгълно напречно сечение с приблизителни размери 0,15 м х 0,18 м (**Обр. 36, Обр. 37**). Тези обтегачи укрепват зидарията над колоните и осигуряват допълнителна здравина на носещата конструкция на подкуполния барабан и купола. Самите обтегачи имат самостоятелна рисувана украса, чието съществуване досега не е споменато от другите проучватели на църквата и тук се отбелязва за първи път (**Ил. 4, Ил. 7**). Те са изцяло оцветени с червена и синя боя от трите видими страни, като върху тази основа са нарисувани геометрични и растителни орнаменти, някои от които имат и позлата. Синята боя е използвана и като подложка под червената. Отделните обтегачи са украсени по различен начин, като рисуваните мотиви по страните на всеки един от тях невинаги са еднакви. В повечето случаи орнаментите са много изтрити и обезличени, поради което не е лесно да се възстанови със сигурност тяхната форма и цялостната украса на обтегачите.

Вътрешният надлъжен обтегач между зида над западната колона на северния ред и западната стена на наоса (**Обр. 25, Обр. 53.1, Ил. 7.1**) е оцветен в червено, а украсата на страничните страни се състои от едни ред големи свързани ромбове, очертани с тънка светлокафява линия, в средата на които има

по едно малко плътно ромбче, каквито са нарисувани и в триъгълните полета отдолу и отгоре между ромбовете (**Ил. 4.1**). Долната страна е украсена със „стъпаловиден мотив“, който представлява редица от равнораменни кръстове с позлата, със запълнени междурамия, върху вишнево-червен фон, а в полетата отгоре и отдолу между тях са нарисувани половинки от същите кръстове (**Ил. 4.2**). Външният надлъжен обтегач има същата украса, която обаче е доста обезличена.

Украсата по двата обтегача между зидовете над западната колона и средната колона на северния ред е много заличена и е трудно да се определи (**Обр. 25**). По външния обтегач се очертават два реда срещуположни двойни бели триъгълници, разположени едни срещу други, оформящи мотива „нагъната лента“, който в този случай има вид на редица триъгълни призми, свързани в дългите си страни.

Вътрешният надлъжен обтегач между зидовете над средната колона и източната малка колона на северния ред (**Обр. 28, Обр. 53.3, Ил. 7.3**) е оцветен в тъмносиньо, а украсата се състои от едни ред кръгове, запълнени със светлокафява боя, в средата на които има по един голям ромб със син цвят (**Ил. 4.3**). Външният надлъжен обтегач е боядисан с червен цвят (**Обр. 28**), а украсата се състои от един ред кръгове, запълнени със синя боя, в средата на които има по един голям ромб със светлокафяв цвят (**Ил. 4.4**).

Вътрешният надлъжен обтегач между зида над западната колона на южния ред и западната стена на наоса (**Обр. 29, Обр. 53.2, Ил. 7.2**) е оцветен в червено, а украсата се състои от един ред свързани кръгове с вишнево-червен цвят, в които има вписани ромбове, запълнени с позлата (**Ил. 4.5**). Външният обтегач е оцветен в червено (**Обр. 29**), а украсата се състои от едни ред кръгове с вишнево-червен цвят, в които е вписан „стъпаловиден мотив“ – равнораменни кръстове с позлата, със запълнени междурамия, а в полетата отгоре и отдолу между кръговете са нарисувани половинки от същите кръстове (**Ил. 4.6**).

Украсата по двата обтегача между зидовете над западната колона и средната колона на южния ред (**Обр. 26**) е много заличена, но изглежда се състои от един ред големи ромбове, като има следи от позлата. Вътрешната страна на вътрешния обтегач е обкантена с тесни ивици (0,03 м) с червен цвят, ограничени с тънка бяла линия (**Обр. 30**). В така очертаното поле със син цвят, което има дължина 3,77 м и височина 0,125 м, е разположен текст на един ред, изписан с бяла боя. Неговата горна половина е заличена, долната част на буквите е много изтрита, поради което тяхното разчитане е доста трудно, но се открояват няколко думи: ...Л.....ЦЫ...В[С]ЕЛЕН...В...ВЛА[ДЫ]КУ МИР...О, което показва безспорно, че надписът е на български език (**Обр. 30**). Този надпис досега не беше известен и се публикува за първи път¹³. Това явно не е ктиторски текст, който по правило се изписва върху мазилката над входа или на стените, ако не е издялан върху камък (Българската литература 1987, 200–202).

Според първоначалното разчитане, надписът изглежда гласи следното: „**Апостолов первопрестольни и вселенный учителие, Владыку всех молити мир вселенней даровати и душам нашим велию милость**“ и да се преведе по следния начин: „*Първопрестолни апостоли и учители на вселената, молете Владиката на всички да дари мир на вселената и велика милост на душите ни*“ (Дерменджиев, Събев, под печат). Така разчетен надписът върху обтегача в наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград може да се определи съвсем естествено като част от тържествен тропар на Св. Апостоли Петър и Павел, глас 4 (https://www.pravoslavieto.com/calendar/feasts/06.29_Petrovden.htm).

Украсата по двата къси обтегача между зидовете над средната колона и малката източна колона на южния ред е доста заличена, но се очертават един ред големи ромбове (**Обр. 29**).

Средният единичен напречен обтегач между зидовете над двете малки източни колони в олтарното пространство има по-различна украса (**Обр. 28, Обр. 29**). Долната страна е оцветена в синьо и е украсена с един ред от редуващи се звезди с осем тънки лъчи и „стъпаловиден мотив“ – равнораменни кръстове със запълнени междурамия и с по четири кръгчета около рамената, разделени с по-големи кръгчета с позлата, която е почти напълно опаднала (**Ил. 4.7**). Вътрешната страна е оцветена в червено и е украсена с мотива „нагънатата лента“, който в този случай има вид на един ред триъгълни призми, свързани с дългите си страни, с по две светлокафяви стени и една стена, оцветена в синьо (**Ил. 4.8**).

Украсата по двата къси обтегача между зида над западната колона на северния ред и северната стена е доста заличена, но се очертават един ред големи ромбове (**Обр. 25**).

Украсата по двата къси обтегачи между зида над средната колона на северния ред и северната стена е доста заличена, но може да се различи един ред големи ромбове (**Обр. 25**).

Украсата по единичния обтегач между зида над малката източна колона на северния ред и северната стена е доста заличена, но може да се различи мотива „нагънатата лента“ (**Обр. 25**).

Украсата по двата къси обтегачи между зида над западната колона на южния ред и южната стена е много заличена и не може да се определи със сигурност (**Обр. 26**).

Украсата по двата къси обтегача между зида над средната колона на южния ред и южната стена е доста заличена, но може да се различи един ред големи ромбове (**Обр. 26**).

Украсата по единичния къс обтегач между зида над малката източна колона на южния ред и южната стена е много заличена и не може да се определи със сигурност (**Обр. 29**).

При три двойки обтегачи от подкуполното пространство срещуположно са пробити по две двойки малки кръгли дупки, през които са били прекарани

метални болтове или дебели нитове, с които те са пристягани един за друг за по-добро укрепване (**Обр. 27**). Самото използване на болтове датира тяхното поставяне най-рано през XIX в. При обтегачите между западната и средната колони от северния ред дупките са в двата им края и точно съответстват едни на други (**Обр. 25**). При обтегачите между източната и средната двойка колони тези дупки обаче се разминават (**Обр. 26**), което показва, че при архитектурната реставрация през 1965–1973 г. те не са монтирани по първоначалния начин.

Абсолютно точни паралели на рисуваната украса по обтегачите в наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ няма сред запазените стенописи на църквите в столичния Търновград, но при тях се среща осемлъчна звезда – в църква №2 (Косева-Тотева 2016б, кат. №6.23) и „стъпаловиден мотив“ – в църква №13 (Косева-Тотева 2016б, кат. №17.22) в цитаделата на хълма Трапезица. При стенописите от 50-те – началото на 60-те години на XV в. в самата църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ е използван само мотива „нагъната лента“, нарисуван над капителите на двете средни колони в наоса (**Обр. 26, Обр. 28**). Подобни геометрични елементи липсват в запазената живопис и по обтегачите от XVI–XVII в. в другите църкви във Велико Търново и близкото село Арбанаси. Установените геометрични фигури и мотиви в рисуваната украса на обтегачите в наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград се употребяват в стенописите на средновековните църкви по българските земи както през XII–XIV в., така и в XV–XVII в. (Рошковска, Мавродинова 1985, 46–47, 66–67, Ил. 23–27, Ил. 48, Ил. 52–53, Ил. 75, Ил. 77–78, Ил. 88, Ил. 106, Ил. 108).

Посочените паралели на рисуваната украса по дървените обтегачи в наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград са в твърде широки хронологични граници, но има важно архитектурно доказателство за времето, когато тя е направена. Аркираните празни пространства над обтегачите, укрепващи двете западни арки, прехвърлени между западната стена на наоса, и двойката западни колони, са били плътно зазидани и върху вътрешната повърхност на зидарията са изписани сцените „Рождество Христово“ (от юг) и „Съд пред Пилат Понтийски (Измиване на ръцете)“ (от север) (Петров 2013а, 40–41, илюстрация на стр. 39). Тези две сцени са от второто стенописване на църквата, датирано в 50-те – началото на 60-те години на XV в., осъществено с ктиторството на търновския митрополит Игнатий (преди 1435 г. – до 1464 г.) (Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011, 44–46), като тяхната долна част представлява широко едноцветно поле, което изцяло покрива прилежащите обтегачи. Този факт показва, че рисуваната украса на обтегачите е по-ранна от тези стенописи (понеже остава затисната под тях) и със сигурност се датира в XIII–XIV в. Много добър паралел на такава рисувана украса от времето на Второто българско царство е обтегачът пред олтарното пространство в Боянската църква „Св. Пантелеймон“ от 1259 г., който е декориран с редица от

пресичащи се вълнообразни линии (Рошковска, Мавродинова 1985, 36). Така несъмнено се доказва, че обтегачите в наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград са оцветени и украсени с рисуван орнаменти и позлата най-рано при нейния строеж в края на първата четвърт на XIII в. или при възстановяването ѝ в края на XIII в. – началото на XIV в.

Към същото това време трябва да се отнесе и литургичният надпис – началото на тържествен тропар, посветен на Св. Апостоли Петър и Павел (Дерменджиев, Събев, под печат), който е разположен на вътрешния обтегач между зидовете над двете колони от южния ред в наоса на църквата, които оформят подкуполното пространство (**Обр. 30**). По другите обтегачи няма никакви следи от букви, но те са оцветени със същите бои като обтегача с надписа, което несъмнено доказва тяхното едновременно украсяване. По този начин се изключва възможността надписът да е направен при някое от следващите живописвания на църквата – цялостното в наоса и притвора през 50-те – началото на 60-те години на XV в. или на галерията през 80-те години на XVI в.

Подкуполен барабан. Между двете средни колони и двете западни колони в наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград, които са по-големи и имат диаметър 0,38 – 0,43 м, се образува леко изкривен подкуполен квадрат с размери 2,20–2,25 м (запад – изток) х 2,10 м (север – юг) (**Обр. 15**). Върху арките, които стъпват на колоните, се издигат стени, носещи пандантивите, а над тях се извисява осмостенен подкуполен барабан (**Обр. 27, Обр. 28, Обр. 29, Обр. 36, Обр. 37**). Част от тези стени, заедно с пандантивите, оформят кубична основа с вътрешни размери 2,10 м х 2,20 м и височина 0,50 м, която се издига на 0,20 м над билото на покрива на църквата (**Обр. 18, Обр. 20, Обр. 22, Обр. 24**).

Подкуполният барабан има дължина на осемте стени по 0,90 м и височина 2 м до подпокривния корниз на купола (**Обр. 5, Обр. 36, Обр. 37**). Ширината на неговите стени е 0,35 м. На всяка от тях е направена фасадна аркирана ниша с дължина 0,60 м, дълбочина 0,10 м и височина 1,55 м. В четири от нишите, през една – по посоките на света, но според ориентацията на църквата, която е изток-североизток – запад-югозапад, има по един аркиран прозорец с дължина 0,25 м и височина 0,90 м (**Обр. 4, Обр. 18, Обр. 20, Обр. 22, Обр. 24**). Тези прозорци на подкуполния барабан стъпват на пода на нишите и са разположени по надлъжната и напречна оси на църквата.

Купол. Куполът е леко елипсовиден в план, с вътрешни размери 2,10 м х 2,20 м и вътрешна височина 0,90 м (**Обр. 5, Обр. 15**). Освен това той не е полусферичен, а е леко издължен във височина (**Обр. 36, Обр. 37**). Неговата обща външна височина над подкуполния барабан е 1,30 м (**Обр. 18, Обр. 20**). Куполът се издига на височина 9,80 м над пода в наоса (**Обр. 37**). Неговият подпокривен корниз е вълнообразен (фестониран) според очертанията на осемте аркирани ниши (**Обр. 4, Обр. 20, Обр. 24**).

Куполът, подкуполният барабан и неговата квадратна основа, напречният кораб, фронтоните на свода на притвора, както и самите сводове на наоса и притвора, са иззидани само от тухли, с широки фуги от бял хоросан (**Обр. 18, Обр. 20, Обр. 22, Обр. 24, Ил. 1, Ил. 5, Ил. 6**). Те имат и двустъпален тухлен подпокривен корниз. В тухления градеж е вградена украса от един ред кръгли зелени глазирани глинени панички¹⁴, които преминава по всички стени на подкуполния барабан и над арките на четирите прозореца, разположени в долната част на фасадните ниши (**Обр. 18, Обр. 20, Обр. 22, Обр. 24, Ил. 5, Ил. 6**). Паничките са поставени много близо една до друга, имат съвсем малък диаметър – само около 0,04 м, а поясът, който те образуват, е с ширина 0,10 м. Над арките на прозорците на подкуполния барабан този пояс със зелени глазирани глинени панички е обрамчен от горната страна с един ред тухли. Такъв ред глазирани глинени панички е поставен и на двата фронтонa на напречния свод, където преминава и над арките на прозорците, но само на лицето на северната и южната стени (**Обр. 20, Обр. 24**), докато по източните и западните стени такъв ред няма (**Обр. 18, Обр. 22**). На полукръглите фронтони от север и юг на свода на притвора също има един ред зелени глазирани глинени панички, който обаче е поставен само под корниза (**Обр. 20, Обр. 24**). Поясът, който те образуват, е по-широк – до 0,15 м. По същия начин, с един ред зелени глазирани глинени панички, обрамчени от горната страна с един ред тухли, са украсени южната и западната фасади на галерията, допълнително пристроена към църквата през втората половина на XIV в., но там те имат по-голям диаметър (0,07 – 0,08 м) (Дерменджиев, Събев 2024, 129, 132) (**Обр. 39, Ил. 6**).

Притвор. Притворът на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград има вътрешни размери: от запад – 6,10 м, от север – 2,75 м, от изток – 6,10 м и от юг – 2,75 м (**Обр. 15**). На западната стена се намират трите парадни входа, които отвътре имат различна ширина – централният и северният по 1,25 м, а южният – 1,30 м. Страниците на двата странични входа отстоят само на 0,10 м от прилежащите надлъжни стени. Разстоянието между тях и централния вход е 1,05 м. На източната стена остават трите аркирани входа, водещи към наоса, които са оформени от двата каменни стълба и пиластрите (**Обр. 38, Ил. 3**). Притворът е покрит с полуцилиндричен свод, напречен на оста на църквата, който има вътрешна ширина 2,70 м и височина 6 м (**Обр. 36**). В двата си края той се издига над покрива на църквата, където фронтоните от север и юг имат самостоятелно покритие (**Обр. 20, Обр. 24, Ил. 5**). Подовото ниво в притвора равни с пода в наоса и галерията.

Входове. Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград има три големи парадни входа от запад (представителен трибелон), които водят в притвора (**Обр. 15**). За прякото влизане в наоса непосредствено от двора са направени по един малък вход на северната и южната стени, почти един срещу друг, които остават в очертанията на напречния кораб (**Обр. 20, Обр. 24**). Тези

външни входи на църквата са оформени в горния си край с гредоред, а не с арки, и са затваряни с дебели дървени врати – двукрили за трибелона от запад и еднокрили за тесните странични входи от север и юг. Всичките входи имат каменни прагове с височина 0,25 м (на западната и южната стени) и 0,50 м (на северната стена) (**Обр. 20, Обр. 24, Обр. 36, Обр. 37**), за да не влизат атмосферни води от дъжд и сняг в църквата, тъй като подът в наоса и притвора е на едно и също ниво с външния терен. От двете страни на входа на северната стена има по едно каменно стълбище с две стъпала, защото неговата височина над терена е по-голяма (**Обр. 20, Обр. 36**). По същия начин са направени и входовете на другата царска църква „Св. 40 мъченици“ в столичния Търновград – те са повдигнати както спрямо терена около нея, така и спрямо пода в наоса, поради което за да се влезе в него е трябвало първо да се изкачат по външни стълбища до западния и северния входи, а после да се слезе по други стълбища в самата църква (Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 26–28, 31, Обр. I).

Покрив. Покривът на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград е трискатен – над наоса с два ската (северен и южен), а третият скат е напречен (западен) – над притвора (**Обр. 18, Обр. 20, Обр. 22, Обр. 24**). Носещата конструкция на покрива е дървена, изцяло обшита с големи правоъгълни оловни листи с приблизителни размери 0,50 м х 1 м, каквито са открити в средновековния Червен (Димова 2008, 49, Обр. 38). Покривът има дълги стрехи (до 0,90 м), поради което на фасадите не са направени тухлени или каменни корнизи. Двустъпални тухлени корнизи обаче имат куполът, фронтоните на напречния кораб и полукръглите фронтони на свода на притвора от север и юг, чиито покриви също са обшити с оловни листи (**Обр. 18, Обр. 20, Обр. 22, Обр. 24**). Фронтоните на сводовете на напречния кораб се извисяват над скатовете на общия покрив и имат малки двускатни покривчета, обковани с оловни листи (**Обр. 18, Обр. 20, Обр. 22, Обр. 24**). С отделен малък двускатен покрив е покрито и западното рамо на свода над централния кораб (**Обр. 18**), както е показано на макета на църквата на ктиторската композиция от 80-те години на XVI в. над централния вход на западната фасада на притвора (**Обр. 4**).

Кръстове. На ктиторската композиция от 80-те години на XVI в. над централния вход на западната фасада на притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ се вижда, че на покрива има изобразени два кръста – единият е на западния край на покрива над свода на централния кораб, а другият е върху купола (**Обр. 4**). Същите два кръста ги има и на старите снимки на църквата, направени преди земетресението през 1913 г. (**Обр. 8, Обр. 10**)¹⁵. Първият кръст е бронзов, латински тип, с разширяващи се краища на рамената, извити навътре по тясната си страна, които завършват с по два малки кръгли медальони (**Обр. 52.1**). Неговите приблизителни размери са: видима височина 0,60 м и ширина 0,35 м. В средата на кръста се вижда голяма елипсовидна апликация или ос-

танали следи от нея, а в краищата на двете хоризонтални рамена се очертават местата на по една малка кръгла апликация. В долния край има метална дръжка, с която той е закрепен към гредата от носещата конструкция на покрива. Върху купола, монтиран в метална сфера с диаметър около 0,15 м, която е закрепена за оловната обшивка, има втори кръст, бронзов, латински тип, с разширяващи се краища на рамената и приблизителни размери: височина 0,60 м и ширина 0,30 м (**Обр. 52.2**). Повече данни за неговата украса не могат да се получат, но изглежда че по материал¹⁶, размери и форма той е същият като другия кръст.

От Велико Търново са известни два византийски процесийни кръста с посветителни надписи на гръцки и български език, открити в столичната цитадела на хълма Трапезица, които по форма и размери са почти същите като кръстовете върху църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“. Това са кръстът с надписа на севаст Берислав, датиран в Х в. (**Обр. 52.3**), и кръстът с посвещение на Св. Йоан Продром от Х–ХІ в. (Тотев 1998а, 263–267; Тотев 1998б, 68–71) (**Обр. 52.4**), за които е приета възможността да са стояли на куполите на някои от трапезишките църкви (Тотев 1998а, 277–278). Такива кръстове са донесени като трофеи в столичния Търновград по време на военните кампании в Тракия в края на ХІІ в. или началото на ХІІІ в., и може би впоследствие два от тях са поставени на покрива над свода на западното рамо на централния кораб и на купола на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (**Обр. 8, Обр. 10**), където са стояли до нейното събаряне от земетресението през 1913 г.

Галерия¹⁷. Галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград е построена през втората половина на ХІV в. (**Ил. 6**). Тя е Г-образна, със западно и южно крило, аркирана и изцяло отворена (**Обр. 39**). Дължината на западното крило (западната фасада) е 10,70 м, а дължината на южното крило (южната фасада) е 16,40 м (**Обр. 40**). Външната ширина на западното крило е 3,26 м, а външната ширина на южното крило е 3,10 м. Отвътре галерията също има различна ширина – на западното крило тя е 2,56 м в северния край и 2,40 м в южния край, а на южното крило се увеличава от 2,26 м в западния край до 2,39 м от изток (**Обр. 41**). Височината до горния край на стените над арките е 4 м от запад и 4,15 м в източния край на южното крило. Височината на галерията от вътрешната ѝ страна (при западната и южната фасади на църквата) е от 5,50 м на западното крило до 5,65 м в източния край на южното крило (до покривната конструкция).

Галерията е построена от средни и дребни по размер ломени и обработени камъни от местен пясъчник, пояси от един и три реда тухли с размери 0,28 м х 0,14 м х 0,035 м, споени с бял хоросан, и един пояс от външни сантрачи. Украсата по западната и южната фасади на галерията е направена от пояс с един ред зелени глазирани глинени панички с диаметър 0,07 – 0,08 м, рамкирани от горната страна с ивица хоризонтално положени тухли, преминаващ над

всяка арка (**Обр. 42, Обр. 43**). Зидарията над арките в двата края на западната фасада е украсена с три реда вертикално вградени двойки тухли, редуващи се с каменни блокчета, а между тях – допиращи се с вътрешните си краища три и четири дъговидни тухлени реда (**Обр. 42**). Южната фасада е декорирана с два големи кръста, очертани с тухли (**Обр. 11, Обр. 43**).

Западната фасада е оформена от пет каменни стълба с височина 2 м, между които са прехвърлени тухлени арки (**Обр. 39, Обр. 42**). Височината от пода на галерията до зенита на арките е средно 2,74 м. Ъгловите стълбове имат дължина 1,12–1,19 м и ширина 0,75 м, а при другите стълбове дължината е 0,85 м. Разстоянието между тях е 1,43–1,52 м. Каменната зидария между арките и над тях, до покрива на галерията, е раздвигена от няколко тухлени реда. Южната фасада на галерията е оформена от шест каменни стълба, между които са прехвърлени тухлени арки (**Обр. 39, Обр. 43**). Височината от пода на галерията до зенита на арките е 2,90 м в западния край до 3,05 м в източния край (**Обр. 44**). Стълбовете имат дължина 1,05–1,18 м и ширина 0,75 м, а разстоянието между тях е 2 м.

Максималната височина на фасадите на галерията е 4,25 м, а най-голямата височина откъм вътрешния ѝ край е 5,70 м (до покривната конструкция) (**Обр. 42, Обр. 43, Обр. 44**). От изток и север галерията не е затворена с плътни каменни стени, а са оформени широки отвори чрез напречни арки, прехвърлени към стените на църквата (**Обр. 22, Обр. 40**). Тези арки започват от ъгловите стълбове на галерията, а в другия си край стъпват на каменни конзоли, допълнително вградени при северозападния външен ъгъл на притвора и при югоизточния външен ъгъл на наоса. Подовата настилка на галерията е на едно ниво с пода в наоса и притвора, и с околния терен, като е направена от тухлите, с които са зидани нейните стълбове – правоъгълни, с размери 0,28 м х 0,14 м. Галерията не е засводена и няма подпокривен корниз от тухли или камък (**Обр. 44**). Покривът е Г-образен, едноскатен, с видима отвътре дървена носеща конструкция, дъсчена обшивка и оловни листи с приблизителни размери 0,50 м х 1 м, продължение на покрива на наоса и притвора (**Обр. 39, Обр. 42, Обр. 43**). Вътрешността на галерията не е стенописана.

Чрез галерията е разширено църковното пространство, а покритата площ несъмнено е използвана за представителни погребения (**Обр. 40**)¹⁸. Тя трябва да се разглежда и като външно преддверие (втори притвор) за подготовка на богомолците за възприемане на извършваните сакрални тайнства в храма. Също така галерията прикрива лошата лицева каменна зидария и липсата на външна украса, като същевременно служи за предпазване на фасадите от прякото въздействие на атмосферните влияния, а в архитектурно и естетическо отношение придава нов изглед, по-раздвижен и различен вид на старата манастирска църква (**Ил. 6**).

Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград, дори и след преизграждането на сводовете, подкуполния барабан и купола, остава доста безлична, с неголям общ обем, с минимално разчупване на широките равни плоскости на покрива, с липса на фасадна украса и без каменни архитектурни детайли отвън, поради което не е впечатлявала особено по никакъв начин (**Обр. 18, Обр. 20, Обр. 22, Обр. 24**). Тя се откроявала сред околните постройки единствено с височината, с купола и розовия цвят на външната мазилка (**Ил. 5**). По-късно, когато е построена галерията от запад и юг, тези две фасади на църквата са придобили по-приятен и ефектен външен вид, вследствие на добрата каменна зидария и използването на архитектурна украса от тухлени пояси и ред зелени глазирани глинени панички (**Ил. 6**).

Интериор

Подова настилка. Подовата настилка в наоса и притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград е равна, без отделяне със стъпало на олтарното пространство (**Обр. 27, Ил. 3**)¹⁹. За нейния вид и конфигурация няма преки данни, но тя може да е направена от тухли, мраморни и варовикови плочи или комбинация от тях. Единствено олтарното пространство е покрито с мраморна мозайка тип „opus alexandrinum“, известна още и като стил „cosmati“, състояща се от кръстове и плочки с различна форма, няколко от която са открити при археологическите разкопки непосредствено от юг на църквата (Овчаров, Вачев 2023, 28, 31, 72, 115) (**Обр. 15, Ил. 2**)²⁰. Девет плочки имат формата на равнораменни кръстове с дъговидно извити навътре краища на рамената, със сиво-бял или синьо-бял цвят, максимални размери 9,5 см х 9,5 см и дебелина 1,4–3 см, в междурамията на които са монтирани общо 19 триъгълни мраморни плочки с тъмнозелен и розов цвят с размери 2,6–2,9 см х 2,6–2,9 см х 3,5–3,9 см и дебелина 0,5–1,1 см, а в краищата на рамената на кръстовете има четири елипсовидни мраморни плочки с тъмночервен цвят, с размери 0,9–1 см х 2,8–3 см и дебелина 0,5 – 0,8 см (**Ил. 2**). Кръстовидната форма, малкият брой и липсата на следи от силно изтриване вследствие на интензивно движение показват, че с тези плочки е настлан само подът в олтарното пространство. С тях е оформена мозайка с непрекъснат орнамент от пресичащи се по дължина и ширина еднакви редици от бели кръстове със запълнени междурамия от малки триъгълни плочки, между които са поставени ромбовидни плочки с неустановен цвят, залепени върху хоросанова подложка (**Ил. 2**). Размерите на ромбовидните плочки са 0,19 м х 0,19 м, а цветът им трябва да е контрастен на тъмночервените елипсовидни плочки и на зелените и розовите триъгълни плочки, поради което те най-вероятно са били сиво-бели или синьо-бели, като кръстовете. Поради това че такива ромбовидни плочки не са намерени при разкопките, пространството между кръстовете може да е

запълнено и само със здрав бял хоросан. Комбинациите в цветово отношение между триъгълните плочки в междурамията на кръстовете са с по четири зелени плочки или с по две зелени и две розови плочки (**Ил. 2**).

С тези кръстове, плочките с триъгълна и елипсовидна форма, и общо четири основни цвята могат да се направят няколко геометрични съчетания (**Ил. 2**). Основният мотив са редовете кръстове, около които се разполагат различен брой вертикални и/или хоризонтални ивици с розов цвят, редуващи се или обрामчени със зелени ивици. Така в олтарното пространство са поставени от 19 реда (зад олтарната преграда) до максимум 37 реда (между царските двери и абсидата) кръстове, с най-много по 69 броя на един ред (**Обр. 15**). Тази подова мозайка не е сложна за изпълнение, поради повтарящия се правилен геометричен мотив, само четирите форми на плочките (кръст, триъгълник, елипса и ромб) и цветовете (сиво-бял/синьо-бял, зелен и розов), и техните не големи размери. Проблеми е създало единствено начупеното като очертания олтарно пространство и съобразяването с наличните архитектурни елементи в него – базите на колоните, пиластрите, постаментата на олтарната маса, извивките на абсидата, протезиса и диаконикона (**Обр. 15**).

Такива мраморни плочки с триъгълна и елипсовидна форма, и различни цветове от мозаечен под са открити при проучванията на църква № 10 в цитаделата на хълма Царевец на столичния Търновград, които се датират във втората половина или края на XIV в. (Дерменджиев 2013, 79–85). Елементи от подобна подова мозайка са намерени при разкопките и на патриаршеската църква „Възнесение Господне“ от XIII–XIV в. (Ангелов 1980, 42, 87–90, Обр. III, Обр. IV), при църква № 5 от края на XIII в. – началото на XIV в. в цитаделата на хълма Трапезица на столичния Търновград (Косева-Тотева 2016а, 70–71; Косева-Тотева 2016б, Табл. XXXII-4), както и край царската църква „Св. 40 мъченици“ от 1230 г. (Косева-Тотева 2016б, Табл. XXXII-1, 2). Мозаечните плочки от подови настилки от тези четири търновски църкви са по-разнообразни по форма, размери и цвят, но сред тях няма кръстове.

Този вид подови мозайки, правени през XII–XIV в. в най-представителните църкви във Византия (Константинопол, Никея, Трапезунд, Мистра, Атон), Италия (Рим, Ватикана, Венеция, Тиволи, Терачина, Тарквиния, Траставере, Витербо, Ферентино), Англия (Лондон) и др., са известни като „opus alexandrinum“ или стил „cosmati“ (Овчаров, Вачев 2023, 30–31, Обр. 25). Характеризират се с използването на каменни плочки с различна форма, размери и окраска, с които се оформят многоцветни геометрични орнаменти (Pajares-Ayuela 2002, 11–270).

Засега плочки от подова мозайка в стил „cosmati“ от времето на Второто българско царство у нас са открити само в столичния Търновград – в посочените вече патриаршеска църква „Възнесение Господне“, църква № 10 в цитаделата на хълма Царевец, край царската църква „Св. 40 мъченици“ и в манастирската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“.

От известните църкви, при които подовите са покрити с мозайки в стил „cosmati“, няма орнаменти, които да включват малки монолитни кръстове с такива размери и брой, като използваните в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград (Ил. 2)²¹.

Монтирането на подова мозайка в стил „cosmati“, използван масово в Западна Европа, в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград в случая не е изненада, защото цялото олтарно пространство е оформено с архитектурни детайли (бази, колони, капители, олтарна преграда) в романски стил от първата четвърт на XIII в. (Обр. 45).

По лицевите страни на няколко от кръстовете и плочките от подовата мозайка в олтара на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград има залепнал бял хоросан (Ил. 2), което показва, че по-късно (след края на XIV в.) върху тях е положена хоросанова замазка и направена нова подова настилка, а впоследствие те са изкъртени и изхвърлени, като са заменени с тухлена настилка. Тази настилка, от която при архитектурната реставрация през 1965–1973 г. е имало запазени общо 19 тухли в двата източни ъгъла на наоса (Обр. 3.6), е с дължина от седем реда и с ширина от 25 и половина реда квадратни тухли с размери 0,25 м x 0,25 м. Сега от нея са експонирани на място няколко тухли от западната страна на базите на двете малки колони от изток, които са наполовина зазидани в нея (Обр. 32.3, Обр. 33.3). Размерите на единствената цяла тухла там са 0,13 м x 0,28 м.

Олтарно пространство. Олтарното пространство на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград има дължина 6,20 м (колкото е ширината на наоса) и дълбочина 1,55 м (от предния (западен) край на базите под източните колони до пиластрите на източната стена) и 2,90 м в абсидата (Обр. 15, Обр. 45). Олтарното пространство е покрито в средата от продължението на източното рамо на свода в централния кораб (височина 6,50 м), а страничните части – от по-малките сводове на северния и южния кораби (височина 5,15 м) (Обр. 48). Абсидата е покрита с половинка купол (Обр. 36). Прякото осветление в олтара се осигурява от прозореца в средата на абсидата (Обр. 45).

Колони, бази и капители. Предният (западен) край на олтарното пространство е оформен от специално направен комплект от еднакви по вид, размери (с минимални разминавания) и материал (сиво-жълт мек варовик) архитектурни детайли (Обр. 45) – двете малки източни колони, сглобени от по две отделни части (Обр. 31), базите под тях (Обр. 32.3, Обр. 33.3) и капителът (със скулптирано човешко лице на западната страна и с по едно четирилистно цвете на другите три страни) от колоната от южния ред (Обр. 35.3)²². Този капител е произведение на късното романското изкуство от първата четвърт на XIII в. (Косева-Тотева, Тотев 2016, 103–107) (Обр. 31.4). Важен факт, който не е отбелязан от предишните проучватели е, че самият капител е издялан заедно с колоната, като неделима част от нейната горна половина (всъщност горният край на колоната е оформен като капител). Това е безспорно доказателство, че тази

колона, както и другата от север, заедно с базите, датират от същото време – първата четвърт на XIII в., и са направени заедно (**Обр. 45**)²³. Използваният за тяхната направа варовик е мек и сиво-жълт на цвят, който изцяло се различава от характерния за района „хотнишки“ варовик, който е твърд и със сиво-бял цвят, използван при строителството и за изработката на архитектурните елементи и детайли в римския град Никополис ад Иструм през II–IV в. (Иванов, Иванов 1994, 54–146), някои от които са вторично употребени при градежите и украсата на представителни сгради в столичния Търновград (Ангелов 1973а, 183–193; Ангелов 1973б, 319, 324–331, 336).

Единствено изключение от този комплект архитектурни детайли, оформящи олтарното пространство на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград, е капителът на малката източна колона от северния ред, който е композитен (теодосиански), от V в. (**Обр. 31.1, Обр. 34.3**), и е монтиран отделно върху нея. Този капител обаче първоначално не е стоял на това място. Той е грубо и небрежно срязан отдолу и отгоре, с почти откъртени страни и релефна украса, като всъщност е останала само средната му част, която съвсем не съответства на диаметъра на колоната под него – разликата е цели 0,11 м (**Обр. 34.3**). Така се установява със сигурност, че той е поставен там по-късно, а не още при строежа на църквата, за да се подмени с него оригиналният романски капител. Този романски капител трябва да е същият като капителя на малката източна колона от южния ред (**Обр. 35.3**) – със скулптирано човешко лице на западната страна и с по едно четирилистно цвете на другите три страни, и направен едновременно с колоната като пряк завършек на горния ѝ край. Неговата липса в момента показва, че той е отчупен при събарянето на църквата в края на XIII в. – началото на XIV в. и заменен с наличния сега ранновизантийски капител, който е набързо пригоден за неговото място. Това се установява безспорно от рисунката на същия този капител, направена от А. Торньов през 1898 г., на която се вижда, че тогава той има изцяло запазена долна част, в сравнение с неговото сегашно състояние, вече след земетресението през 1913 г., където тя липсва (Петров 2013а, 35, 37) (**Обр. 34.3**)²⁴. Такова събаряне в олтарната част на наоса се доказва и от друг факт – горната половина на съседната малка източна колона от южния ред, заедно с капителя с човешкото лице, също е паднала и горният ѝ край е отчупен, но впоследствие той е залепен, в каквото състояние се намира и сега – след архитектурната реставрация на църквата през 1965–1973 г. (**Обр. 31.2**). Така става ясно, че и двете малки приолтарни колони са се счутили при установеното първоначално разрушаване на църквата, но тогава оригиналният романски капител на колоната от север е изцяло премахнат, несъмнено поради голямо натрошаване, а на неговото място е нагоден друг капител от ранновизантийския период (**Обр. 34.3**). Като доказателство за наличието на втория романски капител може да се използва варовиковото човешко лице, явно отчупено от него, което се намира във Фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново (инв. №2198 С/ТОМ)

(Косева-Тотева, Тотев 2016, 104) (**Обр. 31.3**)²⁵, защото до сега от столичния Търновград не са известни други капители, украсени с такива човешки глави²⁶.

Разрушаването на сводовете, напречния кораб, подкуполния барабан и купола на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград в края на XIII в. – началото на XIV в. несъмнено е причината за счупването на двете малки източни приолтарни колони, което показва че и част от зидарията над тях се е съборила. Тогава романският капител на малката източна колона от северния ред се е натрошил в значителна степен, вследствие на което е изцяло премахнат. Поради това се е наложило поставянето на неговото място на друг капител (ранновизантийски) (**Обр. 34.3**). При такава реконструкция на събитията около счупването и подмяната на романския капител на малката източна колона на северния ред в наоса остава въпросът за оцелелите до днес стенописи в арката между нея и средната колона, носеща подкуполния барабан (**Обр. 28**), където още през 20-те години на XIII в. в медальони са изобразени Св. Борис и Св. Глеб, а през 50-те – началото на 60-те години на XV в. техните образи са надрисувани на същото място (Косева 2015, 601–605) (**Обр. 53.3**). Най-логично е следното обяснение: при това събаряне на църквата в края на XIII в. – началото на XIV в. арките, зидарията над тях и стенописите са унищожени, а след изграждането на новите сводове, подкуполния барабан и купола те са възстановени на същото място и със същата живописна техника. Но е напълно вероятно блокът зидария, намиращ се непосредствено над капителя на малката източна колона от северния ред, да е останал на място, задържан от дървените обтегачи, които преминават през него, поради което, както стенописите по прилежащите стени, така и арката, прехвърлена към средната колона на северния ред, да са оцелели без значими поражения (**Обр. 28**).

При земетресението през 1913 г. източната част от църквата отново е разрушена в значителна степен (**Обр. 13**). Поради това долната част от стенописния образ на Св. Йоан Дамаскин, който се намира от западната страна, непосредствено над срязания ранновизантийския капител на малката източна колона от северния ред (**Обр. 34.3**), също е унищожена и впоследствие не е възстановена при реставрацията на стенописите през 1973–1981 г., а само е запълнена с хоросан и оцветена в червено-кафяво (**Обр. 28**), докато самият капител също е паднал и се е счупил в долната си част (**Обр. 34.3**).

Олтарна маса. В абсидата, на разстояние 1,20 м пред източната ѝ стена, е монтирана олтарната маса (**Обр. 15, Обр. 45**). За основа е използван осмостенен мраморен постамент от римската епоха (втора половина на II в. – начало на III в.) с размери 0,47 м х 0,47 м на основата, диаметър на горната част 0,36 м и височина 0,85 м над пода (Димитров 2012, 43–44, 63) (**Обр. 46**). Върху него е поставен мраморен плот с релефна украса, който е нарисуван от Ф. Каниц през 1871 г. (Kanitz 1876, 11, Fig. 9) (**Обр. 47.1**)²⁷. Върху предната страна, в дълбок релеф, са изрязани геометрични и растителни орнаменти. В средата е направен ромб, очертан от двойна изпъкнала рамка, чиито ръбове опират в краищата

на плочата. В средата на ромба има розета с шест кръгли листи, очертани с дебели, преплиташки се релефни линии, които започват от малък двоен кръгъл център. Ръбовете, оформящи стените на ромба, преминават в четири кръгли медальона в ъглите на плочата, в средата на които има една розета с шест листи (в горния десен ъгъл) и три розети с по седем листи в другите ъгли.

Абсолютно същата релефна украса има цялата мраморна плоча²⁸ от олтарната преграда на епископската базилика на ранновизантийския град Зикидева (разположен на хълма Царевец във Велико Търново), която се датира в VI в. – след 518 г. (Ангелов 1973б, 295–296, 321, 332, Обр. 43) (**Обр. 47.2**). Тази плоча е с две полета с еднаква украса и широка рамка от всички страни, и има следните размери: височина 0,85 м, запазена дължина 0,93 м и дебелина 0,07 м. На другата страна на плочата е оставено само едно голямо поле, очертано с релефни рамки, но без допълнителна украса, в което е направен релефен равнораменен кръст. При разкопките на базиликата са открити само още една олтарна плоча, но с различна украса, малка част от друга такава плоча, една колонка с жлебове за закрепване на плочите и една хоризонтална поставка (Ангелов 1973б, 295, 320–321, Обр. 43, Обр. 44) (**Обр. 47.2**).

Пълната прилика между двата архитектурни детайла (**Обр. 47.1, 2**) показва, че плочата²⁹ от църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград несъмнено произхожда именно от разрушенията на тази ранновизантийска базилика в град Зикидева. Нейното намиране е резултат от изкопните работи във връзка с изграждането на Дворцова църква върху основите на почти изцяло разрушената по-ранна църква в Царския дворец в столичната цитадела на хълма Царевец в самия край на XIII в. – началото на XIV в. (Дерменджиев 2001, 198–199), чийто северозападен ъгъл остава точно върху олтарната част на ранновизантийската базилика (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, Прил. 1). В столичния Търновград има и друг точно такъв случай на използване на такива добре запазени архитектурни детайли. За строежа на църква № 1 на площада след Главния вход на цитаделата на хълма Царевец са употребени цял комплект от бази, колони, капители и плоча от олтарна преграда от голямата базилика при Западната порта на ранновизантийския град Зикидева (Дерменджиев 2011, 137–138), които са открити там при строежа на Вътрешното укрепление при Първата порта на Главния вход във времето след началото на XIII в. (Дерменджиев 2000, 71–72, 76).

През XVIII–XIX в. ранновизантийската мраморна плоча от църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (**Обр. 47.1**) вече не се използва за олтарна преграда, тъй като в края на XVII в. там е монтиран дървен иконостас (Гергова 1995, 23). Несъмнено доста преди това плочата е срязана наполовина, за да служи за плот на олтарната маса, както посочва Ф. Каниц (Kanititz 1876, 11)³⁰ и я представя на своята рисунка (**Обр. 47.1**). Поради пълната прилика с плочата от олтарната преграда на епископската базилика на ранновизантийския град Зикидева (**Обр.**

47.2), плочата от църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград (**Обр. 47.1**) несъмнено е имала същите размери – дължина 1 м, ширина 0,85 м и дебелина 0,065 м.

Олтарна преграда. Олтарната преграда на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград е с обща дължина 6,20 м – колкото е ширината на наоса (**Обр. 15**). По пода и надлъжните стени няма запазени жлебове от нея, но следи от монтиране на преградата няма и по двете малки източни колони (**Обр. 45**), което показва, че тя е изнесена на минимално разстояние пред тях. Олтарната преграда е каменна и се е състояла от колонки, преградни плочи, капители и епистил (Косева, Тотев 2017, 119–127).

Освен мраморната плоча, използвана впоследствие за плот на олтарната маса в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград (**Обр. 47.1**), от разрушенията на епископската базилика в ранновизантийския град Зикидева сигурно са извадени и други части от нейната олтарна преграда. Основание за това е фактът, че при археологическите разкопки от конструкцията на олтара са открити само една преградна плоча с основа и една колонка, отчупена в горния край (**Обр. 47.2**), при това извън очертанията на базиликата, като освен това липсват и капителите, които се монтират върху колонките (Ангелов 1973б, 284–287, 324–328, Обр. 30–35). За оформяне на олтарното пространство на тази ранновизантийска базилика трябва да има поне осем преградни плочи и най-малко 10 колонки (Ангелов 1973б, Обр. 38) (**Обр. 47.2**). Поради това е най-логично някои от тях (добре запазените) също да са взети от там и монтирани като олтарна преграда в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“, което е основната причина за тяхната липса в базиликата.

Несъмнено за църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ са изработени и нови такива елементи за олтарната преграда, ако ранновизантийските не са били достатъчно на брой за нейното пълно комплектуване (Косева, Тотев 2017, 119). Най-вероятно са преизползвани също така и елементи от по-ранната олтарна преграда, като например каменната колонка, която е зазидана на южното лице в долната част на югозападния стълб на построената през втората половина на XIV в. галерия от запад и юг на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (Дерменджиев, Събев 2024, 131) (**Обр. 8, Обр. 50.1**)³¹. Колонката има ширина 0,17 м и видима височина 0,80 м, като е украсена с дълбоко врязани геометрични орнаменти във вид на плетеница. Материалът, от който тя е изработена, не е мрамор, а изглежда е сив варовик, защото той не се откроява много по цвят от камъните, с които е зидан стълбът на галерията³². Независимо от недоброто качество на изображението от снимката (**Обр. 50.1**), може да се направи реконструкция на тази декорация – страните на колонката са окантени по дължина с по една тясна ивица, между които има редица от две срещуположни преплетени вълнообразни линии, образуващи големи кръгове, свързани с малки кръгчета, които от своя страна се преплитат с редица от големи ромбове, свързани с мал-

ки ромбчета, като малките кръгчета остават в средата на големите ромбове, а малките ромбчета са в средата на големите кръгове (**Обр. 50.2**).

Подобни релефни орнаменти се използват за украсата на капители, олтарни колонки, плочи и епистили във Византийската империя през V–XV в. (Dosseva 2012, 59–61, 91; Grabar 1976, Pl. XXXVIII, Pl. XXXIX, Pl. XLI, Pl. XLII, Pl. LXVIII, Pl. LXXIII, Pl. LXXIV, Pl. LXXV, Pl. LXXVI, Pl. CXVIII-с, Pl. CXXV-a, Pl. CXXVI, Pl. CXXX-a, Pl. CXXXIII-b, Pl. CXXXV; Vanderheyde 2007, Fig. 1, Fig. 4, Fig. 12, Fig. 15, Fig. 19, Fig. 27; Dosseva 2012, 89, 93–94, 128–129; Чилингиров 2014, 44–45). Архитектурни детайли с плетеница от такива орнаменти, по отделно или в комбинация, има и като произведения на романското изкуство през XI–XIII в. в декорацията на западноевропейските катедрали, като например арките над входовете на църквата „Св. Мартин“ от XII в. в Сеговия, Испания (**Обр. 51.2**) и на църквата „Св. Петър“ от 1130–1140 г. в Нортхамптън, Англия (Speltz 1923, Plate 92.3, Plate 93.21; Plate 97.10) (**Обр. 51.3**), но ги има и в по-ранното предроманско време – кивория на църквата „Св. Аполинарий“ от IX в. в Равена, Италия (Speltz 1923, Plate 57.1, 2; Vandersall 1984, Fig. 8–10) (**Обр. 51.1**).

Така тази олтарна колонка, вторично използвана в зидарията на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград (**Обр. 50**), може да се датира в широките граници на V–XV в. Но предвид фактът, че в самата църква вече има цял комплект от варовикови бази, колони и капители (**Обр. 31.3, Обр. 32.3, Обр. 33.3, Обр. 35.3, Обр. 45**)³³, изработени в традициите на романските майстори от първата четвърт на XIII в., с които е оформено олтарното пространство, е най-логично и тази олтарна колонка да е част от него (**Обр. 50**)³⁴. И това е нормално, защото като архитектурен елемент със западноевропейски произход, който не е характерен за българската средновековна пластична декорация, тя няма как да попадне в тази столична църква случайно. Поради това може да се твърди, че става въпрос за специална поръчка, пряко свързана със строителството на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград в първите десетилетия на XIII в., за изработването на пълен комплект от архитектурни детайли за цялостното композиране и украса на олтара – олтарна преграда (колонки, бази, капители, плочи, епистил), заедно с малките колони от изток с базите и капителите (**Обр. 31.3, Обр. 32.3, Обр. 33.3, Обр. 35.3, Обр. 45**), оформящи в конструктивно отношение олтарното пространство.

Всички направени изводи и заключения показват, че определено става въпрос за нарочен първоначален замисъл още при изграждането на темплона на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград, включващ олтарната преграда, от която е колонката с врязаната геометрична украса (**Обр. 50**), и двете малки колони от изток с базите и капителите (**Обр. 45**). Поради това може с пълно основание да се приеме, че те са произведения на романската архитектурна пластика от третото десетилетие на XIII в., направени в столичния

Търновград от специално наети за целта майстори, работещи в стила на романското изкуство, или поръчани и доставени от ателие в Западна Европа (Косева, Тотев 2017, 117). Предвид факта, че самата църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ е построена с ктиторството на царица Анна-Мария Арпад (1221–1237 г.) (Евтимий Търновски 1996б, 91), която е дъщеря на унгарския крал Андраш II Арпад (1205–1235 г.), това е напълно логично и обяснимо. Така може да се каже, че колонката (**Обр. 50.2**) е част от първия каменен иконостас от края на първата четвърт на XIII в., който е натрошен при събарянето на сводовете, подкуполния барабан и купола на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в края на XIII в. – началото на XIV в., а впоследствие (втората половина на XIV в.) тя е вградена в югозападния стълб на новопостроената галерия (**Обр. 50.1**).

За цялостното оформяне на олтарната преграда на средновековните църкви е необходим и епистил (фриз-архитрав), който се поставя върху капителите над колонките (Vanderheyde 2007, 77–112; Димова 2008, 103–104). От Велико Търново произхождат няколко части от епистили, които са открити в столичната цитадела на хълма Царевец – единствено край църквите в Царския дворец и Патриаршеската резиденция (Косева, Тотев 2017, 192–201, 203–204, 206–207). Има обаче и един почти цял елемент от такъв епистил, чието точно местонамиране не е известно, не е сигурно дали изобщо е намерен при археологически разкопки и не е ясно как е попаднал във фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново (Косева 2021, 483) (**Обр. 47.3**)³⁵. Той също е от варовик, със запазена дължина 0,87 м, запазена височина 0,40 м и дебелина 0,27 м, като е отчупен в двата края и отдолу. Предната страна е оформена чрез две малки и дълбоки аркирани ниши, между които са връзани кръст и надпис „АЗЪ ГАГЃ“ от лявата страна. Тези ниши са направени, за да се поставят в тях дървени, каменни или глинени икони.

Д. Косева датира епистила в XIV в., като посочва, че той принадлежи на темплоната на протезиса на трикорабна куполна църква с вероятни размери 6 м х 9–10 м в столичния Търновград (Косева 2021, 482–485). Тези данни, които точно отговарят на плана, обема и размерите на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (**Обр. 15**), подсказват възможността той да е част от нейната олтарна преграда, още повече, че всички други части и фрагменти от мраморни епистили и фризове са намерени само в две църкви в столичния Търновград – Дворцовата и Патриаршеската (Косева, Тотев 2017, 192–203, 206–207)³⁶, които са разрушени още в края на XIV в., след превземането на столицата от армията на султан Баязид I (1389–1402 г.) през 1393 г. Този епистил (**Обр. 47.3**), дори и да не е бил в действителност част от олтарната преграда на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“, може да се вземе за образец при нейната реконструкция. В случая разликата в използвания материал – мрамор при колонките и плочите, и варовик при епистила, не е от особено значение, защото по принцип тези архитектурни детайли се боядисват с червен и син цвят (Косева, Тотев 2017,

120–122), както допълнително са оцветени и двете малки източни варовикови колони и капители (Косева-Тотева, Тотев 2016, 107) (**Обр. 31, Обр. 35.3**), които остават зад олтарната преграда, и другите капители над големите колони, носещи подкуполния барабан (**Обр. 34.1, Обр. 35.1, 2**).

Реконструкция на олтарната преграда. Комбинирането на ранновизантийските мраморни колонки и преградни плочи (**Обр. 47.1, 2**) с изработения през XIV в. варовиков епистил (**Обр. 47.3**), позволява да се направи примерна реконструкция на олтарната преграда на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград, която има обща дължина 6,20 м и е монтирана точно пред източната двойка малки колони (**Обр. 15; Обр. 48**). Тя се състои от общо шест мраморни колонки (с квадратно напречно сечение от 0,25 м х 0,25 м на долната част с височина 1,06 м, с вертикални жлебове за закрепване на плочите и украсена с вдлъбнато поле с изпъкнала рамка, и цилиндрична горна част с диаметър 0,22 м и височина около 1 м, с украса от няколко концентрични релефни и врязани окръжности в основата, и голям врязан кръст над тях; две мраморни плочи (дължина 1 м, височина 0,85 м и дебелина 0,06 м); две мраморни поставки за плочите (дължина 0,96 м, височина 0,10 м и ширина 0,10–0,18 м) и варовиков епистил (фриз-архитрав), лежащ върху колонките, състоящ се от пет елемента с височина 0,70 м и различна дължина – по 1,35 м в двата края, а останалите по 1,23 м, като средният епистил остава над царските двери (**Обр. 48**). В двата края на преградата, прилепени към северната и южна стени, има по една колонка, които оформят страниците на страничните входи към протезиса и диаконикона, широки по 1 м (**Обр. 49**). Следват четири колонки, към които са закрепени две плочи с поставки, като в средата на олтарната преграда остава разстояние от 1 м за царските двери, през които се влиза в олтара (**Обр. 48**). Височината на плочите с поставките е общо 0,94 м, а колонките са високи най-малко 2 м, като върху тях трябва да има малки капители, на които стоят отделните части на епистила. Така общата височина на олтарната преграда достига 3 м (**Обр. 49**).

Стенописи. От живописиста от първия стенописен пласт в наоса и притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград до днес са добре запазени и видими само пет образа в медальони – на светците Самона, Гурий и Авив в арката между западната стена и западната колона на северния ред (**Обр. 53.1, Ил. 7.1**), и на двама светци-мъченици – четецът Маркиан и иподякон Мартирий, в арката между западната стена и западната колона на южния ред в наоса (Косева-Тотева 2016а, 103–104) (**Обр. 53.2, Ил. 7.2**)³⁷. Впоследствие Д. Косева откри следи и от образите на руските светци Борис и Глеб в арката между средната колона и малката източна колона на северния ред в наоса (Косева 2015, 602–604) (**Обр. 53.3, Ил. 7.3**). Тази живопис е направена през 20-те – 30-те години на XIII в. (Косева-Тотева 2016а, 103–106). Анализът на стенописите показва, че е напълно възможно същият екип художници да е

украсил и царската църква „Св. 40 мъченици“ в столичния Търновград през 1229–1230 г. (Косева-Тотева 2016а, 106, 98). Двете църкви са изписани последователно, в съвсем кратък период от време – първо „Св. Апостоли Петър и Павел“, а след това „Св. 40 мъченици“ (Косева-Тотева 2016а, 106).

Гробници и гробове. Засега няма данни за каменни или тухлени гробници и гробове във вътрешността на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград. Известен е единствено гробът на митрополит Иларион Критски (1821–1827 г. и 1830–1838 г.), който се намира точно пред олтара, покрит с мраморна плоча (Пжтеводителъ 1907, 27–28) (**Обр. 12**). В наоса, притвора и галерията на църквата не са провеждани археологически разкопки, дори и по време на архитектурната реставрация през 1965–1973 г., поради което не е известно къде точно има други гробни съоръжения и гробове. Естествено в тази църква, която е католикон на царски манастир, трябва да има гробове и на неговите игумени, каквато е зиданата тухлена гробница на архимандрита на другия царски манастир (Великата лавра) в столичния Търновград, открита в Екзонатрекса на църквата „Св. 40 мъченици“ (Дерменджиев 2005, 187–192).

Наличието и на други гробни съоръжения църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търновград трябва да се счита за сигурно, предвид установената практика в най-представителните столичните църкви да се погребват владетели и членове на техните семейства, ктитори, представители на столичната аристокрация и видни граждани в специално изградени мраморни, каменни и тухлени гробници, с богат инвентар от златни и сребърни накити, и злато-сърмен текстил. Такива има в царските, манастирските и градските църкви в столичния Търновград, като например в Дворцовата църква (Чокоев 2021, 15–288, 441–500), в Патриаршеската църква „Възнесение Господне“ (Ангелов 1980, 208–209), в църквата „Св. 40 мъченици“ (Дерменджиев 2002, 24–39), в църквата „Св. Димитър“ (Николова, Робов 2005, 99–101), в църквата „Успение на Пресвета Богородица“ (Дерменджиев 2023, 75–77), както и в по-обикновените църква №19 (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009, 611–614) и църква №20 (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2014, 484–487) в цитаделата на хълма Трапезица, в църква №4 (Ангелов 1962, 22) и църква №13 (Ангелов, Попов 1985, 53) в цитаделата на хълма Царевец.

Свети мощи

В църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград се съхранявали мощите на Св. Йоан Поливотски, поставени там от царица Анна-Мария (1221–1237 г.), веднага след нейното построяване (Евтимий Търновски 1996б, 91) и несъмнено във връзка с освещаването ѝ. През 1393 г., след превземането на Търновград от армията на султан Баязид I (1389–1402 г.), патриарх Евтимий (1375–1402 г.) пренася в нея мощите на Св. Иван Рилски, съхранява-

ни до тогава в неговата църква в славния град Трапезица (Вачев 2012, 35–37), и мощите на Св. Михаил Войн, намиращи се по това време в патриаршеската църква „Възнесение Господне“ в столичната цитадела на хълма Царевец (Алексиев 2002, 414–415).

Сведения за мощите на Св. Йоан Поливотски след 1393 г. няма и сега тяхното местонахождение не е известно. Мощите на Св. Иван Рилски са пренесени през 1469 г. в Рилския манастир (Владислав Граматик 1996, 334–340), където се намират и досега. Част от мощите (главата) на Св. Михаил Войн обаче се пазели в параклиса „Христос Пантократор“ на митрополитската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търново до 1843 г. (Дерменджиев, Събев 2024, 141–143) (**Обр. 56.1, 2**), заедно със специално свидетелство, написано на пергамент (Славейков 1978, 118; Славейков 1979, 186). След това те са отнесени във Влашко, а малко по-късно, около средата на XIX в., се оказват в Цариград, където следите им се изгубват (Славейков 1978, 118; Даскалов 1859, 26).

„Патриаршеската библиотека“

Особено интересен е въпросът за т. нар. „Патриаршеска библиотека“, за която се твърди, че до 30-те – 40-те години на XIX в. е била зазидана в параклиса „Христос Пантократор“ в източния край на галерията на митрополитската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търново (Трифонов 1917, 1–42) (**Обр. 56.1, 2**). Приема се че тази библиотека е скрита от патриарх Евтимий (1375–1402 г.) след 1393 г., когато Търновград е превзет от армията на султан Баязид I (1389–1402 г.), и е открита след като митрополит Иларион Критски (1821–1827 г. и 1830–1838 г.) пробива към него допълнителен вход откъм олтара (Берон 2004, 26) (**Обр. 56.2**). Установи се обаче, че параклисът е построен през 50-те – началото на 60-те години на XVIII в. от търновския митрополит Теофил II (1751–1763 г.) (Дерменджиев, Събев 2024, 145, 148) (**Обр. 56.1**), поради което не е възможно в него да се скрият български средновековни книги, защото той не съществува в края на XIV в. (**Обр. 55.2**).

Другото място, в което може да е била скрита тази т. нар. „Патриаршеска библиотека“, е определено според документираните спомени на Х. Семерджиев за неговия вуйчо Х. Драганов, писар в Търновската митрополия при митрополит Неофит Византиос (1840–1846 г. и 1848–1857 г.): *„Случило се около 1842 г. да поправят митрополитската църква. При разбутването на северната стена на църквата се открила в дуварите скрита българска библиотека. Вуйка ми искал да запази тази библиотека и дюлгерите, които работили, послушали го и започнали да зазидват скритата стена.“* (Иванов 2016, 27; НБКМ – БИА, ф. 297, а.е. 1, л. 7–9). Според тези спомени Х. Драганов успял да спаси част от книгите и пергаментите, но няма сведения за техния брой и вид (Иванов 2016, 27). Те са били скрити на тавана на Семерджиевия хан в Търново, но

изгорели при големия пожар, започнал през нощта на 26–27.06.1879 г., когато е изпепелена голяма част от града (Иванов 2016, 43, 68–71). Цитираните сведения от очевидец и непосредствен участник в събитието, посочените данни, приведените доказателства и направените въз основа на тях изводи, независимо че са представени разбъркано и непоследователно в книгата, посветена на тази библиотека, изглеждат напълно достоверни и обосновани (Иванов 2016, 20–73), поради което може да се приеме, че наистина е имало книги, зазидани в търновската митрополитска църква „Св. Апостоли Петър и Павел“. Сега не е възможно да се установи със сигурност кога точно е направено това, колко общо са били книгите и какво е тяхното съдържание. Най-логично е да става въпрос за някои много ценни богослужебни книги и документи на средновековния царски манастир от XIII–XIV в., както и други такива екземпляри, донесени от Патриаршията, когато след превземането на столичния Търновград от османците през 1393 г. патриарх Евтимий (1375–1402 г.) е принуден да се премести в него (Григорий Цамблак 1996, 169), и за кратко той става Втора патриаршеска резиденция (Овчаров, Вачев 2023, 11–12).

В северната стена на наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград наистина е възможно да се скрият книги, защото тя е широка 0,90–0,95 м (**Обр. 15**), а между двете ѝ лица остава място от около 0,50 м, където да се оформи скривалище. За да се съберат повече книги то трябва да е по-дълго и по-високо за компенсиране на малката ширина. За това е необходимо да се събори част от лицето на северната стена и да се оформи подходящо по размери пространство. Ако се вземе за образец Лондонското четвроевангелие на цар Иван Александър (1331–1371 г.) от 1355–1356 г., което има най-големи размери 32,7 см x 24,7 см x 9,5 см (с дървените корици, но без скъпоценните обкови) (Мусакова, Миклас 2007, 609–612), може да се пресметне, че за поставянето на 50 такива книги в стената е необходимо да се направи скривалище с дължина 1,35 м, ширина 0,40 м и височина 1,35 м, ако те са наредени плътно една върху друга, и увити в плат или кожи, за да се предпазят от хоросана и влагата. Дъното на това скривалище трябва да е над нивото на пода в олтара и съответно малко по-високо от външния терен, заради опасността от просмукване на атмосферни води.

Разбиването на едно от лицата на северната стена на църквата и изваждането на блокажа от камъни и хоросан може да се направи от външната или от вътрешната страна. Ако е откъм фасадата, то замаскирането на скривалището ще е по-лесно, защото неговото място ще личи само по новата мазилка, която от атмосферните условия бързо ще заприлича на старата (**Обр. 19**). Но във вътрешността заедно с камъните трябва да се изкъртят и стенописите (**Обр. 25**), като за да се скрие възстановената зидария е необходимо да се направи и нова живопис, което във всички отношения е значително по-сложно и продължително. От предишни сведения и снимки на интериора, от архитектурната реставрация през 1965–1973 г. и при сегашното състояние на северната стена

на наоса на църквата (**Обр. 2, Обр. 12, Обр. 19**) обаче няма данни и видими следи, които да покажат вероятното място на това скривалище, но е най-логично то да се търси в нейния източен край, който остава в очертанията на олтара (**Обр. 25, Обр. 45**). Всъщност е възможно в долните части на някоя от стените на църквата да са останали зазидани и други средновековни книги, които не са намерени след земетресението през 1913 г. и при архитектурната реставрация през 1965–1973 г. Това е съвсем логично, защото за голям брой книги е по-добре да се направят няколко малки скривалища. Това е подsigуряване в случай, че ако някое от тях бъде намерено, книгите в другите тайници да се запазят.

Има обаче и друг вариант за времето, когато може да са скрити тези книги. Интересни данни в тази връзка са получени при археологическите разкопки от южната страна на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ през 2011 г., когато е открита правоъгълна камера с размери 0,90 м х 1,87 м, вкопана в земята и измазана отвътре с хоросан (Овчаров и др. 2012, 425). В нея са положени малко фрагменти от стенописи, от които са възстановени няколко лица на светци, като най-добре запазеното е на Св. Пантелеймон (Овчаров, Вачев 2023, 25, Обр. 17, Обр. 18, Обр. 19, Обр. 20). Стенописите са от второто живописване на църквата, направено през 50-те – началото на 60-те години на XV в., а тяхното поставяне в камерата първоначално е датирано според стратиграфските данни *„преди първите десетилетия на XVII в.“* (Овчаров и др. 2012, 425), следователно в самия край на XVI в., а впоследствие е посочено *„че погребването на стенописите е извършено в първите десетилетия на XVII в.“* (Овчаров, Вачев 2023, 25). Факт е че фрагментите от тези стенописи не са много, а самите те са от първия регистър на северната стена, на която сега няма запазена никаква живопис (**Обр. 25**)³⁸. В такъв случай е напълно възможно въпросните стенописи да са изкъртени при направата на тайник в стената, за да се скрият в него някои от ценните книги и документи на Митрополията, във връзка с неуспеха на Първото търновско въстание от 1598 г., в чиято подготовка много активно участва и самият митрополит Дионисий I Рали Палеолог (1585–1598 г.) (Димитров 2000, 68–74). По подобен начин са зазидани в стената на старата църква в манастира „Св. Троица“, отстоящ на около 6 км северно от Велико Търново, няколко грамоти на влашки владетели, за да се скрият там от кърджалийските нападения в края на XVIII в. и началото на XIX в. (Алексиев 2003, 331–337).

Датировка

Предложените до сега мнения за времето на строителство на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград обхващат няколко исторически епохи – от втората половина на X в. (Първото българско царство), през XII–XIV в. (Второто българско царство), до XVI в. включително (османското владичество). Ф. Каниц предполага, че тя е построена най-рано през XIV в., като я свързва с патриарх Евтимий (1375–1402 г.) (Kanitz 1876, 275–281). Ф.

Успенски я датира в XVI в. (Успенски 1901, 16). Според А. Грабар църквата не е по-късна от XIV в. (Грабар 1920, 149). Към XIV в. я отнасят Б. Филов (Филов 1930, 51) и Т. Николов (Николов 1934б, 64). Н. Мавродинов посочва средата или втората половина на XIV в. (Мавродинов 1931, 98; Мавродинов 1946, 188), но по-късно вече пише, че тя е изградена заедно с църквата „Св. 40 мъченици“ (1230 г.) (Мавродинов 1966, 94). К. Миятев я датира в XIV в. (Миятев 1965, 153), както и Б. Кузупов (Кузупов 1966, 19–20), Д. Панайотова (Панайотова 1976, 181), А. Попов и Г. Генчев (Попов, Генчев 1986, 8). Към XIII–XIV в. отнасят църквата Е. Манова (Манова 1985, 42) и Я. Николова (Николова 1986, 272–273). Според Г. Геров наосът и притворът са от XIII в. (Геров 1985, 34). Н. Чанева-Дечевска е на мнение, че първичния градеж на църквата е от края на XII в. – XIII в. (Чанева-Дечевска 1988, 79). В. Брюсова изказва предположението, че тя е започната по времето на цар Петър (1185–1196 г.) и е посветена на неговия покровител – Св. Петър, а е завършена при управлението на цар Калоян (1197–1207 г.) (Брюсова 1987, 214). Според П. Стефанов църквата е построена с ктиторството на царица Анна-Мария (1221–1237 г.) (Стефанов 1992, 402), като на същото мнение са Л. Мавродинова (Мавродинова 1995, 49), В. Димова (Димова 2008, 211) и Д. Косева-Тотева (Косева-Тотева 2016а, 103). Според Л. Прашков църквата е построена от цар Калоян (1197–1207 г.) още в началото на XIII в. във връзка с преговорите с папа Иннокентий III (1198–1216 г.) за сключване на уния с Католическата църква, като допуска възможността той да е коронясан в нея през 1204 г. (Прашков 1984, 45). А. Божков я отнася към първата половина на XIII в. (Божков 1985, 236). Според Н. Овчаров и К. Хаджиев църквата е изградена в 30-те години на XIII в. (Овчаров, Хаджиев 1991, 27). Най-ранно я датира Т. Теофилов, който счита че първоначалното ѝ строителство е през втората половина на X в. или в XI в., а по-късно тя е преизградена върху старите основи (Теофилов 1999, 566). Й. Алексиев приема, че църквата е издигната от цар Калоян (1197–1207 г.) като гаранция за спазването на сключената през 1204 г. уния с католическия Рим (Алексиев 2002, 415). Х. Вачев счита, че църквата е изградена във връзка с пренасянето през 1204 г. на мощите на Св. Йоан Поливотски в столичния Търновград от цар Калоян (1197–1207 г.) (Вачев 2006, 39). Според З. Ждраков тя е построена от цар Калоян (1197–1207 г.), за да бъде коронясан в нея през 1204 г. и за негова царска гробница (Ждраков 2011, 780).

Единственият засега известен писмен извор и липсата на археологически разкопки в нейната вътрешност са основната причина за посочените различни мнения за датировката на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград, вариращи в рамките на повече от шест столетия. В повечето случаи не са посочени достатъчно солидни и сигурни доказателства, конкретни наблюдения, факти и изводи, които да подкрепят изказаните предположения. Данните за определяне времето на нейното строителство не са малко, като тряб-

ва да се посочи, че не са използвани и всички възможности за това. Пропуснат е един много важен аргумент – сравнение на използваната строителна техника и материали с тези на разположената съвсем близо друга столична царска църква „Св. 40 мъченици“, която е построена от цар Иван Асен II (1218–1241 г.) и окончателно стенописана през 1230 г., както е отбелязано на неговия ктиторски и триумфален надпис върху мраморната колона в наоса (Христоматия 1978, 97–98).

Сведенията в Похвалното слово за Св. Йоан Поливотски, написано от патриарх Евтимий (1375–1402 г.), позволяват да се очертае със сигурност горната граница на строежа на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград – това са годините, когато царица на България е Анна-Мария (1221–1237 г.) – втората съпруга на цар Иван Асен II (1218–1241 г.), защото изрично е посочено, че лично тя е основала манастира край нея (Евтимий Търновски 1996б, 91). По тази причина отпадат всички предположения за нейното строителство след 30-те години на XIII в.

Така остават предложените варианти за по-ранна датировка, а именно строителство на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград през втората половина на X в. или в XI в. с по-късно преизграждане върху старите основи (Теофилов 1999, 566), начало на изграждането по времето на цар Петър (1185–1196 г.) (Брюсова 1987, 214) или през 1204 г. от цар Калоян (1197–1207 г.) във връзка със сключената уния с Католическата църква (Алексиев 2002, 415), по повод неговата коронация от кардинал Лъв (Прашков 1984, 45; Ждраков 2011, 780) или при пренасянето на мощите на Св. Йоан Поливотски в столичния Търнов (Вачев 2006, 39).

При археологическите разкопки в двора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ не е установено наличието на културен пласт, като съответно не са открити никакви находки и архитектурни структури от X – XII в. (Овчаров, Вачев 2010, 509–510; Овчаров и др. 2011, 449–450; Овчаров и др. 2012, 424–425; Овчаров, Вачев 2023, 7–72, 89–119), и следователно тогава този терен е бил необитаем, което напълно изключва нейното строителство в този период от време. Освен това няма никакви архитектурни данни, които да доказват толкова ранно време на изграждане и съществуване.

Хипотезата, че цар Петър (1185–1196 г.) е започнал строежа на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград, посветена на Св. Петър като негов покровител (Брюсова 1987, 214, Бел. 10), е абсолютно недоказана, защото не се основава на никакви преки или косвени писмени сведения, архитектурни и археологически данни, и противоречи на историческите проучвания (Божилов 1994, 40–42)³⁹.

В наличните до момента писмени извори и документи няма нито едно свидетелство, което да показва, че цар Калоян (1197–1207 г.) е построил нова църква в Търновград на името на Върховните апостоли Петър и Павел (покровители на римския папа), заради унията, сключена с Католическата църква,

или за да бъде коронясан в нея. Поради това не е известно и в коя точно църква в българската столица е извършен този изключително важен официален акт. В тази посока могат да се правят само донякъде обосновани предположения. Разглеждайки наличните данни за градоустройството на столичния Търновград в края на XII в. и първите години на XIII в., може да се каже, че най-логичното място за осъществяване на това най-значимо събитие от държавно значение е цитаделата на хълма Царевец (**Обр. 1**). Там са новопостроеният Царски дворец и Резиденцията на българския архиепископ Василий (1185–1234 г.) (Дерменджиев 2016, 40–56), както и всички столични църкви. При търсената представителност на тази коронация с присъствието на възможно повече хора е най-приемливо цар Калоян (1197–1207 г.) да е използвал голямата църква № 5 в средата на големия Централен площад – точно срещу Царския дворец, която може да се определи като катедралния храм на Търновград (Нешева 2000, 50, 22, 132–134; Дерменджиев 2018, 181–182). По това време (края на XII в. и началото на XIII в.) неукрепените подградия на Търновград представляват широки поляни по бреговете на река Янтра, където има само землянки и полувкопани жилища, работилници, пещи за битова керамика и добив на метал, без пътни комуникации и някакво сериозно градоустройство (Дерменджиев 2017, 84–86).

Вариантът цар Калоян (1197–1207 г.) да е построил църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград във връзка с пренасянето на мощите на Св. Йоан Поливотски през 1204 г. също трябва да отпадне, защото за това важно събитие патриарх Евтимий (1375–1402 г.) пише единствено следното: *„Тогава прочее, многославният Калоян, българският цар, мъжествено се опълчи срещу гръцката държава. И всичките им градове поплени и разруши; цялата им земя завладя – чак до Драч. И не само тази земя, която завладя брат му по плът, стария Асен, но и повече от него. Тогава беше 6712 година [1204]. В същото време намери там мощите на светия и блажен Йоан и честно ги пренесе от град Месина в своя славен град Търново“* (Евтимий Търновски 1996б, 90). В текста никъде не е посочено, че царят е построил нова църква, за да положи светеца в нея. Също така не е споменато името на такава предполагаема църква, нито къде се намира, каквато информация има в известието за изграждането от цар Иван Асен I (1186–1196 г.) на специална църква в славния град Трапезица, посветена на Св. Иван Рилски, във връзка с пренасянето на неговите мощи в Търновград през 1195 г. (Евтимий Търновски 1996а, 25–26). Предположението, че цар Калоян (1197–1207 г.) е построил църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“, за да бъде коронясан в нея и като своя гробница (Ждраков 2011, 780), не е подкрепено с никакви конкретни факти и не се основава на каквито и да е доказателства. Така наличните исторически, археологически, стратиграфски и архитектурни данни, и направените изводи без съмнение показват, че цар Калоян (1197–1207 г.) не е построил църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград.

В Похвалното слово за Св. Йоан Поливотски, написано от патриарх Евтимий (1375–1402 г.), обаче има пряко и неопровержимо свидетелство кой всъщност е построил църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград: *„Понеже за същото възревнува и благоверната му царица Ана, нова Теодора по вяра, и тя издигна много църкви за слава на бога и на неговите светци. Към тях създаде и честни обители за иноците и инокините“*, като веднага след това се уточнява: *„Също тъй основа и манастир за иноци, посветен на светите и всехвални върховни апостоли и в него положи всечестните мощи на блажения Йоан“* (Евтимий Търновски 1996б, 91). Последователността в описаните действия е ясна и очевидна – новопокръстената в източното православие царица Анна-Мария (1221–1237 г.) построява църкви и към тях изгражда манастири, един от които е именно „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград, но понеже точно в него са положени мощите на светеца (на когото е посветено Похвалното слово) той е отделно посочен и специално открит спрямо останалите монашески обители. Следователно строежът на църквата и манастирът са осъществени едновременно и единствено с ктиторовството на царица Анна-Мария (1221–1237 г.). И веднага след това тя пренася там мощите на Св. Йоан Поливотски, които дотогава са се намирали в друга търновска църква, поставени там по-рано от цар Калоян (1197–1207 г.). Всъщност полагането на тези свети мощи в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ е и много силно доказателство за това, че е построена по поръчка и със средствата именно на тази българска царица, защото така тя вече е канонично осветена, както е според Седмото правило на Седмия Вселенски събор в Никея от 787 г.: *„Затова, ако някои честни храмове са осветени без мъченически свети мощи, определяме: да се извърши в тях полагане на свети мощи с обичайната молитва“* (Ботева, Тотев 2018, 445), дори и преди това да са били вградени частици от други свети мощи в олтарната маса, каквато е обичайната практика (Желтов 2000, 122–123; Ботева, Тотев 2018, 446). По-различни тълкувания в посока на разделянето в хронологично отношение на строежа на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград спрямо нейния манастир са лишени от основание – няма нито нови писмени известия, нито конкретни археологически данни и архитектурни доказателства.

В подкрепа на този извод задължително трябва да се направи сравнение на строителната техника, материали и украса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ (**Обр. 17, Обр. 19, Обр. 21, Обр. 23**), които са съвсем еднакви с тези на другата царска църква „Св. 40 мъченици“ в столичния Търновград (**Обр. 54**), отстояща от нея само на 350 м по права линия в югозападна посока (**Обр. 1**) и изградена по същото време – 20-те години на XIII в. Независимо че оригиналните стени на наоса и притвора на църквата „Св. 40 мъченици“ са запазени на по-малка височина – до 1,10 м над цокъла на основите, при тях добре се вижда, че зидарията е небрежна и не е добре направена, редовете трудно се проследя-

ват, камъните са с различни формати, ломени и грубо обработени, споени с бял хоросан, а фрагменти от тухли и керемиди са използвани само на отделни места за подравняване, няма и пояси от няколко реда тухли по фасадите (Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 26–29, 42–43) (**Обр. 54.1, 2**). По идентичен начин са направени и фасадите на малко по-късно пристроения притвор – южната, която е запазена на височина до 1,50 м, и западната с височина почти 5 м, като при последната само арката на люнета над западния вход е иззидана с тухли (Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 37–38, 42–43) (**Обр. 54.3**). По фасадите на наоса и притвора на царската църква „Св. 40 мъченици“ няма никаква декорация – нито пояси от тухлени редове и каменни архитектурни детайли, нито редове глазирани глинени панички и розетки от керамопластична украса (**Обр. 54.1, 2, 3**). Освен това между двете царски църкви има и други прилики в интериора. Те са трикорабни, с преизползвани римски и ранновизантийски архитектурни детайли – каменни колони с бази и капители в наоса, които са поставени в съответствие с конкретното им предназначение на носещи елементи – върху тях стъпват сводовете и подкуполните барабани с куполите (Димитров 2012, 42, 60; Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 29–32) (**Обр. 12, Обр. 27, Обр. 54.4**).

Като допълнение към датирането на царската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ са резултатите от последните проучвания, които показват, че фасадна декорация с глазирани глинени панички и розетки не се използва при най-ранните столични църкви в Търновград, изградени непосредствено след въстанието от 1185 г. и през първите три десетилетия на XIII в. (Дерменджиев 2023, 82–83; Димова 2008, 144–146), каквито са разгледаната вече царска църква „Св. 40 мъченици“ в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец, църква № 8, църква № 13 и църква № 20 в цитаделата на хълма Царевец (Ангелов 1966, 4–5; Ангелов, Попов 1985, 53; Дерменджиев 2009–2010, 162–163), църква № 19 в цитаделата на хълма Трапезица (Тотев, Косева 2011, 196–197), както и няколко църкви в близост до столичния Търнов – църквата в село Хотница (Алексиев 1980, 44, 49), църквата в село Леденик (Квинто, Йорданов 1982, 24, 28) и църквата „Св. Йоан Продром“ до село Росица (Дерменджиев 2013–2014, 161), както и църквата в североизточното подножие на средновековната крепост Ряховец до Горна Оряховица (Петракиев, Иванова, Атанасова 2024, под печат; Петракиев, Иванова 2025, под печат). Към втората четвърт на XIII в. са датирани други църкви в столичните подградия – „Св. Петка“, „Св. Иван Рилски“ и църквата в Югоизточното подградие (Дерменджиев 2021, 25–32; Овчаров, Вачев 2009, 621; Вачев, Петракиев 2016б, 426), които също нямат такава фасадна украса, като при последните две църкви глазирани глинени панички са поставени само на техните екзонартекси, допълнително пристроени едва през XIV в. По подобен начин глазирани глинени розетки са монтирани само на фасадите на новоизградените през XIII в. притвор на църквата до крепостта Ряховец (Петракиев, Иванова 2025, под печат).

Освен това стенописите в царските църкви „Св. Апостоли Петър и Павел“ и „Св. 40 мъченици“ в столичния Търновград са направени в рамките на 20-те години на XIII в. от изглежда един екип художници (Косева-Тотева 2016а, 98, 103–106) (**Обр. 53, Ил. 7**).

Установената пълна прилика по отношение на строителната техника, използваните материали и живописната украса между църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ и църквата „Св. 40 мъченици“ в столичния Търновград, както и безспорните сведения за тях в писмените извори (ктиторският и триумфален надпис на цар Иван Асен II (1218–1241 г.) от 1230 г. и Похвалното слово за Св. Йоан Поливотски от патриарх Евтимий (1375–1402 г.), несъмнено показват, че двата владетелски храма са построени последователно или почти едновременно през 20-те години на XIII в. Всъщност със строежа на царската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ и царската църква „Св. 40 мъченици“, и на архитектурните ансамбли около тях в края на първата и началото на втората четвърт на XIII в., започва оформянето на най-представителното столично подградие на Търновград, разположено в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец (**Обр. 1**).

Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград, която е католикон на едноименния царски манастир, е отчасти съборена (сводовете, подкуполния барабан и купола) в края на XIII в. – началото на XIV в. в резултат на земетресение. Това земетресение разрушава и Водоснабдителния комплекс до Южната крепостна стена на столичната цитадела на хълма Царевец (Дерменджиев 2003, 56–57)⁴⁰.

Галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград е построена известно време след възстановяването на сводовете, подкуполния барабан и купола в края на XIII в. – началото на XIV в. (**Обр. 2, Обр. 42, Обр. 43, Ил. 6**). Галериите са обичаен елемент от архитектурата на манастирските католикони от времето на Второто българско царство. В столичния Търновград такива галерии са допълнително пристроени към църквата „Св. Димитър“ в първата половина на XIII в. (Николова, Робов 2005, 46–47), към църквата „Св. 40 мъченици“ през втората половина на XIV в. (Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 46) и към църквата „Св. Иван Рилски“ в края на XIII в. или началото на XIV в. (Овчаров, Вачев 2023, 19) в подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец, към църквата в Югоизточното подградие през втората четвърт на XIV в. (Вачев, Петракиев 2016, 424, 426), към църква №3 през XIV в. (Робов 2015, 611; Робов 2016, 144, 149) и към църква №4 най-рано през втората половина на XIII в. (Робов, 2022, 973–975) в цитаделата на хълма Трапезица, към църква №14 от XIV в. (Дерменджиев 2018, 174) и към Дворцовата църква в цитаделата на хълма Царевец в началото на XIV в. (Дерменджиев 2001, 198), като към тях може да се добави и галерията към трапезарията на Манастира край църква №8 през втората половина на XIII в.

или XIV в. в цитаделата на хълма Трапезица (Дерменджиев, Станчева 2022, 91). Приведените данни и паралели показват, че галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград е построена през втората половина на XIV в. (Дерменджиев, Събев 2024, 143–144).

СТРОИТЕЛНА ПЕРИОДИЗАЦИЯ

Въз основа на представените факти, доказателства и изводи, както и на базата на направените по-ранни проучвания, може да се предложи обща строителна периодизация и хронология на царската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград, която за осемте столетия на своето съществуване от края на първата четвърт на XIII в. до началото на втората четвърт на XXI в. е последователно манастирска, патриаршеска, митрополитска и музейна.

ПЪРВИ СТРОИТЕЛЕН ПЕРИОД (СТОЛИЧЕН) – от края на първата четвърт на XIII в. до края на XIV в. (Обр. 55.1). Църквата е католикон на царския манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“, които са построени едновременно с ктиторството на царица Анна-Мария (1221–1237 г.) в първите няколко години след нейното идване в България. Поради факта, че те се намират в столичния Търновград, може да се твърди, че това е първият голям и представителен строеж, осъществен с нейните дарения, както е отбелязал патриарх Евтимий (1375–1402 г.) в Похвалното слово за Св. Йоан Поливотски (Евтимий Търновски 1996б, 91).

Първи етап (от края на първата четвърт на XIII в. до края на XIII в. – началото на XIV в.) (Обр. 55.1, Обр. 14)

– Църквата е построена с небрежна и неравна зидария от ломени и полуобработени камъни с отделни къси редове тухли, споени с бял хоросан, а по фасадите няма цялостна декорация от тухлени пояси и глазирани глинени панички и розетки от керамопластична украса. Тя е трикорабна, кръстокуполна, с притвор и една абсида, полукръгла отвън и отвътре. Има шест колони, свободно стоящи в наоса, три входа на западната стена на притвора и пет входа на наоса – три към притвора и по един на северната и южната стени. Точна реконструкция на горните части на наоса и притвора в обем и височина от този етап не може да се направи, защото липсват конкретни данни. Допустимо е да се предположи, че те са приблизително същите, като след възстановяването ѝ през Втория етап (първата половина на XIV в.), каквато реконструкция предлага Б. Кузупов (Кузупов 1966, 20–21). Църквата е покрита с полуцилиндрични сводове и купол. Централният кораб е по-висок, а двата странични кораба са по-ниски от него. Напречният кораб е с височината на централния кораб. Притворът има напречен полуцилиндричен свод. Горният край на стените завърш-

ва с подпокривни корнизи от тухли, тип „вълчи зъби“. Покривът на наоса е двускатен, на две нива според различната височина на сводовете над корабите. Покривът над притвора е едноскатен, обърнат на запад, като от север и юг над него се очертават полукръглите фронтони на свода. Отделните покриви са обшити с оловни листи.

- Олтарното пространство е оформено със специално поръчан комплект бази, колони, капители и олтарна преграда, изработен от западноевропейски майстори в романски стил, а неговият под е покрит с мозайка в стил „cosmati“.

- Църквата е изцяло стенописана от екип зографи, които са работили и в другата царска църква „Св. 40 мъченици“ в столичния Търновград (Косева-Тотева 2016а, 103–106).

- Дървените обтегачи над арките в наоса са украсени с рисувани и позлатени орнаменти, а на един от тях е изписана част от литургичен текст – тържествен тропар на Св. Апостоли Петър и Павел.

- Върху мраморните колони в наоса са издраскани различни надписи, в един от които се съобщава за смъртта на патриарх Висарион (18.01. – 20.09.1246 г.) (Овчаров, Хаджиев 1991, 24–27).

Втори етап (първата половина на XIV в.) (Обр. 55.1)

- Сводовете на наоса и притвора, подкуполният барабан и куполът са съборени от земетресение. Олтарната преграда и плотът на олтарната маса са натрошени.

- Сводовете на наоса и притвора, подкуполният барабан и куполът са възстановени само с тухлена зидария и са украсени с един ред зелени глазирани глинени панички.

- Направен е нов трискатен покрив с дървена носеща конструкция (двускатен над наоса и трети скат над притвора), обшит с оловни листи.

- Живописата от втората четвърт на XIII в. по стените и арките, носещи купола, като цяло е запазена.

- Възстановените сводове, подкуполният барабан и куполът са отново стенописани.

- Новата олтарна преграда и плотът на олтарната маса са сглобени от мраморни колонки и плочи, намерени в разрушенията на ранновизантийската епископска базилика в столичната цитадела на хълма Царевец, и от специално направен варовиков епистил.

- Положена е външна мазилка с розов цвят, която покрива целите фасади – до стрехите на покрива.

Трети етап (втората половина на XIV в.) (Обр. 55.2)

- Изградена е Г-образна галерия от запад и юг с общо 10 каменни стълба и 11 аркирани с тухли отвори на четирите фасади, без свод, с едноскатен пок-

рив с дървена носеща конструкция, обшит с оловни листи, продължение на съществуващия покрив на църквата. Зидарията е от полуобработени камъни и добре оформени каменни блокчета, пояси с няколко реда тухли и украса от един ред зелени глазирани глинени панички, тухлени орнаменти и кръстове.

ВТОРИ СТРОИТЕЛЕН ПЕРИОД (СЛЕДСТОЛИЧЕН) – от края на XIV в. до началото на XIX в. (Обр. 55.2, 3, Обр. 56.1, 2). Царският манастир „Св. Апостоли Петър и Павел“ е използван за втора Патриаршеска резиденция за времето от 1393 г. до 1402 г., а след това комплексът е обитаван от търновските митрополити (Вачев 2012, 35–36).

Първи етап (от 1393 г. до 50-те – началото на 60-те години на XV в.) (Обр. 55.2)

- Стенописите от XIII–XIV в. са почти напълно свалени.
- Наосът и притворът са отново изцяло стенописани.
- Аркираните пространства над дървените обтегачи под двете западни арки, прехвърлени между западната стена на наоса и двойката западни колони, са плътно зазидани и върху тях са изписани сцените „Рождество Христово“ и „Съд пред Пилат Понтийски“ (Петров 2013а, 40–41).
- Поставен е мраморен плот в протезисната ниша⁴¹.
- Долната част на диакониконната ниша е запълнена с каменна зидария.
- Демонтирана е мраморната олтарна преграда и е заменена с дървен иконостас.
- Върху подовата мозайка в стил „cosmati“ в олтара е поставена нова настилка.
- Всички тези дейности са осъществени с ктиторството на търновския митрополит Игнатий (преди 1435 г. – до 1464 г.) през 50-те – началото на 60-те години на XV в. (Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011, 42–47; Вачев 2012, 42–43).

Втори етап (от 50-те – началото на 60-те години на XV в. до началото на 80-те години на XVI в.) (Обр. 55.3)

- Подът в наоса и притвора е настлан с големи каменни плочи.
- Направен е митрополитски трон под прозореца в абсидата⁴², а самият прозорец от вътрешната страна е разширен и неговите нови страници са стенописани (Брюсова 2003, 55, 58)⁴³.
- Южната и отчасти западната фасада на галерията са частично затворени чрез зазидане на междурарковите отвори с нисък каменен цокъл и върху него са поставени дървени решетки, оформени са два входа на западната фасада,

затворени с врати, цялостно са зазидани междуарковите отвори на източната и северната фасади (Дерменджиев, Събев 2024, 152–155).

- В галерията е стенописан пълен годишен календар (менологий) (Дерменджиев, Събев 2024, 159–178, 186–202).

- Северната фасада на църквата е покрита с външни стенописи⁴⁴.

- Към западната фасада на галерията са долепени две зидани каменни пейки и каменен митрополитски трон (Дерменджиев, Събев 2024, 154).

- Всички тези строителни дейности и новото живописване са осъществени с ктиторството на търновския митрополит Дионисий I Рали Палеолог (1580–1598 г.) в началото на 80-те години на XVI в.

Трети етап (от началото на 80-те години на XVI в. до 50-те – началото на 60-те години на XVIII в.) (Обр. 56.1)

- Малка част от стенописите от първия регистър на северната стена на наоса са заменени с ново живописване в самия край на XVI в. (Овчаров и др. 2012, 425).

- Направена е нова тухлена настилка в олтарното пространство, като е разрушена мраморната мозайка в стил „cosmati“.

- Поставени са по един ред дървени кресла върху стъпаловидни подиуми по дължината на северната и южната стени в двата странични кораба на наоса (Kanitz 1876, Fig. 4).

- Монтиран е нов дървен иконостас в края на XVII в. (Гергова 1995, 23).

- Направени са каменни пейки във вътрешността на галерията, като така е преустановен достъпът до двата странични входа на западната фасада на притвора.

- Каменните стъпала от двете страни на северния вход на наоса са премахнати.

- Върху няколко от сцените на стенописния календар в галерията са врязани рисунки на циркови игри и надписи (Овчаров, Овчаров 1985, 49–53).

- Източният край на южното крило на галерията е съборен, а на същото място е построен параклисът „Христос Пантократор“, като е пробит вход от олтарното пространство на църквата към него.

- Подменена е цялата дървена покривна конструкция на църквата и галерията при строителството на параклиса „Христос Пантократор“, а вместо оловни листи са наредени керемиди. Единствено куполът остава с оловна обшивка.

- Строежът на параклиса и новият покрив са направени с ктиторството на търновския митрополит Теофил II (1751–1763 г.) (Дерменджиев, Събев 2024, 148, 155–156).

Четвърти етап (от 50-те – началото на 60-те години на XVIII в. до края на XVIII в. – първото десетилетие на XIX в.) (Обр. 56.2)

– Отворите между арките на южната фасада и частично отворите между арките на западната фасада на галерията са цялостно зазидани, като са оставени неголеми прозорци, и са подменени вратите на западната фасада (Дерменджиев, Събев 2024, 148).

ТРЕТИ СТРОИТЕЛЕН ПЕРИОД (Възрожденски) – от първото десетилетие на XIX в. до 1877 г. (Обр. 56.2).

Първи етап (първата половина на XIX в.) (Обр. 56.2)

– Пробит е външен вход от параклиса „Христос Пантократор“ към двора и е направен ремонт на неговата южна фасада в периода 1831–1833 г.

– Осъществени са малки преустройства в параклиса „Христос Пантократор“ – преграждане с паянтова стеничка и оформяне на малко помещение в западната част, и иззиждане на каменна стеничка, с която е запълнена долната част на абсидата.

– Нанесени са малки поражения от земетресението на 11.01.1838 г. (Иванов 2016, 20–24).

– Над гроба на търновския митрополит Иларион Критски (1821–1827 г. и 1830–1838 г.), в пода пред олтара, е поставена надгробна плоча през 1838 г.

– Направен е частичен ремонт на северната стена през 1842 г. (Иванов 2016, 26–27).

Втори етап (третата четвърт на XIX в.) (Обр. 56.2)

– В горния край на източната стена в двата странични кораба в наоса е пробит по един голям правоъгълен прозорец.

– Пробит е прозорец на северната стена, в очертанията на напречния кораб.

– Направен е прозорец в източния край на късата северна стена на галерията, гледащ към помещението северно от нея.

– Подкуполният барабан, фронтоните на напречния кораб и на притвора, както и западната фасада на галерията (до нивото на гредите над вратите и прозорците) са измазани с бял хоросан.

ЧЕТВЪРТИ СТРОИТЕЛЕН ПЕРИОД (Следосвобожденски) – от 1877 г. до 1913 г. (Обр. 56.3).

Първи етап (1877 г. – 1908 г.)

- Ремонтирана е покривната конструкция и са пренаредени керемидите.
- Поставен е нов мраморен плот на олтарната маса.

Втори етап (1908–1910 г.) (Обр. 56.3)

– Премахната е зидарията от междуарковите отвори на западната и южната фасади на галерията и са поставени нови големи прозорци върху ниски каменни фундаменти между арките.

– Монтирани са нови таблени врати на входовете на западната фасада на галерията.

– Изкъртени са късните мазилки по фасадите, подкуполния барабан и фронтоните на напречния кораб и притвора, зидарията е фугирана с изпъкнали фуги, направена е нова цокълна мазилка на стълбовете на галерията.

– Укрепена е с контрафорс южната фасада на параклиса.

– Тези реставрационни работи са извършени по проект и под ръководството на Л. Филипов (Дерменджиев, Събев 2024, 149).

ПЕТИ СТРОИТЕЛЕН ПЕРИОД (След земетресението) – от 1913 г. до 1965 г.

Първи етап (1913–1914 г.)

– Църквата, галерията и параклисът са почти напълно съборени от земетресението на 01.06.1913 г., като оцеляват долната половина на стените с част от стенописите и долната половина на стълбовете на галерията, както и колоните с част от арките в наоса.

– Разчистени са разрушенията във вътрешността на църквата, направена е временна консервация на запазените стени, стълбовете на галерията и на част от стенописите, поставена е нова покривна конструкция, някои от стенописите са свалени и пренесени в Народния археологически музей в София (Филов 1914, 255–256; Петров 2013а, 34).

Втори етап (1914 г. – 30-те години на XX в.).

– Стените са надградени и са запълнени пространствата между стълбовете на галерията с каменна зидария до определена височина, а над нея – с дъски до покрива.

– Укрепен с два контрафорса е североизточният външен ъгъл на наоса.

Трети етап (30-те години на XX в. – 1965 г.).

– Извършвани са належащи ремонти и е осъществявана постоянна поддръжка.

ШЕСТИ СТРОИТЕЛЕН ПЕРИОД (Съвременен) – от 1965 г. до днес.

Първи етап (1965–1981 г.).

– Църквата и галерията са цялостно възстановени по проект на арх. Б. Кузупов през 1965–1973 г. (Кузупов 1966, 19–21; Петров 2013а, 35–37).

– Стенописите са реставрирани и върнати на местата им от Л. Койнова-Арнаудова, Д. Пешев и Б. Дживджанова в периода 1973–1981 г. (Петров 2013а, 38–41).

Втори етап (от 1981 г. до днес).

– Църквата функционира като музеен обект от 1981 г. с необходимите строителни поправки и текуща поддръжка.

* * *

Представените нови и изчерпателни данни за плана, строителната техника и материали, обема, външния вид, фасадната украса, интериора, живописата, датировката и периодизацията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ от края на първата четвърт на XIII в. до края на XIV в. допълват и коригират досегашните проучвания за архитектурата на този най-добре запазен и представителен царски храм и манастирски католикон от столичния период на Търновград.

БЕЛЕЖКИ

¹ Литературата е многобройна, поради което тя няма да се представя изцяло. Пълен преглед на изследванията е направен от П. Събев и Е. Дерменджиев (Събев 2009–2010, 238–240; Дерменджиев, Събев 2024, 115–123), П. Петров (Петров 2013а, бел. 2), Н. Овчаров и Х. Вачев (Овчаров, Вачев 2023, 77–84).

² Снимката на копието на ктиторската композиция над централния западен вход на притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (НАИМ – БАН, инв. № 391) е направена от фотографа М. Райковска и предоставена със съдействието на д-р С. Танева, ръководител на отдел „Фондове“, и Б. Томова, фондовик, от НАИМ – БАН.

³ Арката и страниците на прозореца на фасадата на абсидата са направени от тухли (**Обр. 21**), които са поставени там при неговото разширяване в началото на 80-те години на XVI в. (Брюсова 2003, 55).

⁴ На реставрираната през 1965–1973 г. западна фасада на галерията не е поставена никаква тухлена украса (**Обр. 39**), защото нейното съществуване явно не е било известно на арх. Б. Кузупов.

- ⁵ Възможно е при посочените размери да има известно разминаване в рамките на няколко сантиметра поради неравните камъни по лицата на стените, грубата зидария и наличието на стенописи.
- ⁶ Най-приемливо изглежда средната и източната ниши на северната фасада да равнят в горния си край с нишите над страничните входи на западната фасада на притвора – 3,50 м над цокъла.
- ⁷ На напречния разрез на църквата, начертан от Л. Филипов (**Обр. 5**), на техните места са означени три съвсем малки аркирани прозорчета с еднакви размери (дължина 0,12 м и височина 0,25). Две от тях, направени на разстояние 0,10 м едно до друго, са в очертанията на напречния кораб, а другото е на притвора. Прозорчетата са много по-малки от тези, които се намират на южната фасада, защото са допълнително стеснени.
- ⁸ Това прозорче е означено на напречния разрез на църквата, направен от Л. Филипов (инв. №932 ФЛФ) (**Обр. 5**), но неговото място не е съвсем точно, защото попада в очертанията на покрива.
- ⁹ Сега този прозорец, който е разширен в началото на 80-те години на XVI в. и има ширина 0,78 м, височина 1,46 м и дълбочина 0,85 м при северната страница и 0,77 м при южната страница (**Обр. 45**), остава на височина 1,48 м над съвременния плочник около църквата (**Обр. 21**).
- ¹⁰ Най-приемливо изглежда средната и източната ниши на южната фасада да равнят с нишите над страничните входи на западната фасада на притвора – 3,50 м над цокъла.
- ¹¹ Към средата на XV в. долната част на нишата е запълнена с каменна зидария, която е висока 0,55 м над пода, а върху нея е положен цокъл от второто стенописване на църквата в началото на 50-те – 60-те години на XV в. (**Обр. 26**).
- ¹² Разстоянията са измерени при долната основа на колоните, а не от техния център.
- ¹³ Надписът е забелязан от мен през 2024 г. при проучването, свързано с подготовянето на тази студия. Снимките на обтегача и детайлната снимка на текста с нейната дигитална обработка за получаване на ясен образ направи Н. Борисова от Регионален исторически музей – Велико Търново. Текстът е идентифициран, разчетен, адаптиран и датиран от П. Събев, доцент в Регионален исторически музей – Велико Търново. Представеното разчитане на надписа е предварително, като е възможно да има корекции в отделната публикация за него (Дерменджиев, Събев, под печат).
- ¹⁴ Цветът на глазираните глинени панички е определен според снимката от 1908–1910 г. (**Обр. 11**), където се вижда, че той е по-тъмен, отколкото щеше да бъде, ако е бил жълт.
- ¹⁵ След земетресението през 1913 г. тези два кръста са с неизвестно местонахождение.
- ¹⁶ Кръстовете не са железни, защото вследствие на атмосферните условия за продължителното време (над пет столетия), през което са стояли на покрива и купола на църквата, те щяха да са почти напълно унищожени от корозията. Не е изключено кръстът над купола да няма медальони в краищата на рамената, но това не е възможно да се установи от изображението на снимката (**Обр. 10, Обр. 52.2**).
- ¹⁷ Галерията, която е изградена през втората половина на XIV в., заедно с по-късните строителни преустройства, ремонти и преправки до третата четвърт на XX в., е подробно представена в друга студия (Дерменджиев, Събев, 2024, 115–267, 374–392).
- ¹⁸ В галерията не са правени археологически разкопки, поради което няма данни за намиращите се там гробове.
- ¹⁹ Впоследствие подът в олтарното пространство е повдигнат с едно стъпало, както се вижда на снимките на интериора на наоса преди 1913 г. (**Обр. 12**). На чертежите на Л. Филипов от 1904 г. (инв. №932 ФЛФ) (**Обр. 5**) обаче той е на едно ниво с настилната в наоса, което явно е допусната от него грешка.

- ²⁰ Мозаечните плочки са инвентирани във Фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново с инв. №622 А – Ар/РИМ – ВТ ОФ.
- ²¹ Мраморни кръстове, но направени от пет отделни елемента, са използвани за подова настилка в двореца Артукид от XIII в. в Мала Азия (https://www.arkeolojikhaber.com/haber-amida-hoyukte-artuklu-sarayinin-mermer-parcalari-bulundu-32710/#google_vignette).
- ²² Тези архитектурни детайли в наоса са датирани в римската епоха според по-ранните изследвания (Димитров 2012, 45, 55–56, 64–67; Петров 2013б, 104–105).
- ²³ Д. Косева и К. Тотев правилно предполагат, че за тези колони „съществува голяма възможност да бъдат свързани с паметниците на къснороманското изкуство“ (Косева, Тотев 2017, 117), но не представят доказателства за тази датировка.
- ²⁴ В допълнение на този извод има и други факти. Поради липсата на долната си част този капител не съответства на диаметъра на колоната, като разликата между тях е 0,11 м. Страните му са много очукани и окъртени, неговата релефна украса почти не е запазена, а в горната си част е запълнен с хоросан от зидарията на арката над него и покрит със стенописи (**Обр. 34.3**). В този си вид капителът на източната малка колона от северния ред определено се различава от другите архитектурни детайли от интериора на наоса, които са внимателно подбрани и в изцяло запазен вид (**Обр. 31, Обр. 32, Обр. 33, Обр. 34. 1, 2, Обр. 35.1, 2**). Всичко това доказва, че този капител е получил значителни повреди и отчупвания вследствие на събарянето на църквата от земетресението през 1913 г. (**Обр. 13**), а след това отново е поставен там при последвалите възстановителни и укрепителни работи по църквата (Филов 1914, 255–256; Петров 2013а, 34–35, 37–38).
- ²⁵ Това каменно човешко лице не е открито при археологически разкопки, а е намерено при почистване на хълма Царевец през 1963 г. извън Царския дворец и не е известно как и кога е попаднало там.
- ²⁶ Според Д. Косева и К. Тотев това каменно човешко лице е стояло на източната страна на капителя на малката източна колона на южния ред в наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград (Косева-Тотева, Тотев 2016, 104). Това обаче не е така, защото на тази страна много добре се вижда дръжката на цветето, каквито дръжки са запазени на другите две страни на капителя (**Обр. 35, 3**). Следователно всеки капител е имал само по едно човешко лице, разположено на предната (западна) страна, а на останалите три страни е скулптирано по едно цвете.
- ²⁷ Сегашният правоъгълен плот е от сиво-бял мрамор с дължина 1,05 м, ширина 0,95 м и дебелина 0,16 м (**Обр. 45**). Горните ъгли и долната му половина са скосени, поради което размерите там са по-малки – 0,95 м х 0,83 м. Долната страна е грубо очукана и грапава, а останалите страни са добре полирани. Този плот е поставен на олтарната маса през последната четвърт на XIX в. (**Обр. 5**).
- ²⁸ Плочата, заедно с поставката и колонката, са записани с инв. №2450 С/ТОМ и сега се намират в Археологическата експозиция на Регионален исторически музей – Велико Търново.
- ²⁹ Изглежда Ф. Каниц не е нарисувал рамката на плочата, защото по нея няма украса (**Обр. 47.1**).
- ³⁰ Трябва да се отбележи, че всъщност не е сигурно дали плочата, описана от Ф. Каниц (**Обр. 47.1**), е била плот на олтарната маса в църквата още през XIII–XIV в., защото тя може да е поставена там по-късно, през XV в., когато каменната олтарна преграда е заменена с дървен иконостас. Ето защо е напълно вероятно тази ранновизантийска плоча да е използвана според първоначалното си предназначение – като част от олтарна преграда, но вече в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград (**Обр. 47.1**).

- ³¹ По подобен начин са преизползвани в по-късна зидария фрагментите от натрошената олтарна преграда на църквата „Св. 40 мъченици“ от XI–XII в. в с. Банско, Македония (Цицимов 1989, 101–102).
- ³² Тази колонка е извадена от зидарията на югозападния ъглов стълб на галерията по време на архитектурната реставрация на църквата през 1965–1973 г., като нейното място е запълнено с камъни (**Обр. 50.1**). Днес колонката е в неизвестност.
- ³³ Към този извод трябва да се добави и фактът, че архитектурните детайли от олтарната част на църквата са изработени от специфичен сиво-жълт варовик (**Обр. 45**), който напълно се различава от използвания в района твърд сиво-бял варовик, в сравнение с останалите бази, колони, капители (**Обр. 27**) и постаментата под олтарната маса в наоса, които са мраморни (**Обр. 46**).
- ³⁴ Такива орнаменти – свързани кръгове и ромбове, макар и по отделно, са нарисувани с червена и синя боя, и с позлата, върху дървените обтегачи в наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград (**Ил. 4**). В тази връзка е важно да се посочи, че обтегачът пред олтарното пространство в Боянската църква „Св. Панталеймон“ от 1259 г. също е украсен с рисувана редица от пресичащи се вълнообразни линии (Рошковска, Мавродинова 1985, 36), абсолютно същата като орнамента от колонката от църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград (**Обр. 50**).
- ³⁵ Епистилът е записан с инв. № 2445 С/ТОМ във фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново, но сега временно е експониран в Националния исторически музей.
- ³⁶ Единствено фрагментът от епистил с фигура на лъв е намерен в много късен насип край Западната крепостна стена в столичната цитадела на хълма Царевец (Косева, Тотев 2017, 204).
- ³⁷ Според В. Брюсова по-голямата част от стенописите от първата четвърт на XIII в. в наоса и притвора е запазена, но надрисувана и подновена в края на XIV в., и по точно около 1392 г. (Брюсова 1987, 216–224).
- ³⁸ Фрагментите от стенописите имат равни и прави лицеви страни, което показва, че те не са се намирали на извитата повърхност на някой от сводовете или арките.
- ³⁹ В. Брюсова има и други такива идеи и предположения за архитектурата и стенописите на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград, противоречащи на наличните факти и без да са подкрепени със сериозни и солидни доказателства, като например: галерията е изградена през XIII в.; параклисът в източния край на галерията е построен през XIV в., за да се поставят в него мощите на Св. Йоан Полиевтски; стенописният календар в галерията е нарисуван още през XIII в., а впоследствие е възпроизведен през XVI в.; монументалната композиция „Успение Богородично“ в наоса е от XIII в.; в наоса и притвора е запазена почти изцяло стенописната декорация от първата четвърт на XIII в., която е подновена в края на XIV в. и по точно около 1392 г., като авторството се приписва на руските живописци Андрей Рубльов и Даниил Чьорний (Брюсова 1987, 215, 217–229; Брюсова 2003, 56–74). Всички тези твърдения не са верни, което е доказано по категоричен начин (Дерменджиев, Събев 2024, 143–186; Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011, 42–47).
- ⁴⁰ За земетресения в столичния Търновград през XIII–XIV в. има няколко публикации (Квинто 1985, 19–23; Робов 2014, 797–810).
- ⁴¹ Плотът, направен от вторично използвана част от тънка мраморна плоча (0,06 м) с широка релефна рамка на горната страна, е вграден в средата на нишата, на височина 0,85 м над пода в олгара (**Обр. 45**).
- ⁴² В средата на източната стена на абсидата е издълбана засводена ниша с дължина 0,75 м, дълбочина 0,60 м и височина 2,50 м, която отстои на 0,66 м от пода в олгара (**Обр. 45**).

Прозорецът, чиято дълбочина вече е само 0,30 м, остава в горния ѝ край, а неговият перваз е на височина 1,12 м над пода на нишата. В тази ниша е оформен митрополитски трон със седалка от каменна плоча и дървени подлакътници, монтирани в стените (**Обр. 45**). По подобен начин допълнително е изграден синтрон в абсидата на църквата „Св. Богородица“ („Св. Стефан“) в края на XV в. или в началото на XVI в., когато тя става новия митрополитски храм в Несебър (Геров 2012, 75).

⁴³ При разширяването на прозореца в абсидата, за да се направи митрополитския трон, леко е пресечен стенописният медальон със светец на долния ред от южната му страна, който е нарисуван при второто стенописване на църквата през 50-те – началото на 60-те години на XV в., след което червената рамка на прозореца е нанесена върху бялата рамка на медальона (**Обр. 45**). На горния ред от северната страна на прозореца е останала само част от бялата линия, рамкираща друг медальон от същото време. Растителната украса около разширения прозорец се различава от растителните орнаменти по стените на абсидата встрани от него. Този орнаментален фриз, който очертава вътрешната рамка на прозореца, е запълнен с розетки с пет листа в кръгли медальони, с редуващи се червени и сини фонове, свързани с пояс бели листа с по един елипсовиден елемент между тях (**Обр. 45**). В горния и долния край на фриза фонът е син, а през средата преминават две жълто-охрови ивици. Същите розетки има в църквата „Архангел Михаил“ в Долнобешовишкия манастир, Врачанско, от средата на XVI в. (Кунева 2022, 120–122), в църквата „Св. Йоан Рилски“ в Куриловския манастир, Софийско, от 1596 г. (Пенкова 2022, 38–39), в църквата „Св. Никола“ в Струпецкия манастир, Врачанско, от последната четвърт на XVI в. или началото на XVII в. (Куюмджиева 2022, 192–193, 197), както и в църквата „Св. Илия“ в Илиенския манастир, Софийско, от самото начало на XVII в. (Пенкова 2012, 187–190) и в църквата „Св. Спас“ в Алинския манастир, Самоковско, също от началото на XVII в. (Куюмджиева 2012а, 75–80). Подобни орнаменти обаче има и в по-късно време – например в църквата „Св. Атанасий“ в село Бобошево, Кюстендилско, от първата половина на XVII в. (Куюмджиева 2012б, 226–229), в църквата „Св. 40 мъченици“ в село Лева река, Пернишко, от XVII в. (Бойчева 2012, 249–252), и в наоса на църквата „Рождество Христово“ в село Арбанаси от 1681 г. (Геров и др. 2012, 91–95). Според посочените паралели най-логично изглежда оформянето на каменния трон в абсидата и разширяването на прозореца над него да са направени по времето на митрополит Дионисий I Рали Палеолог (1585–1598 г.), заедно със строителните дейности в галерията и нейното цялостно стенописване с календара в началото на 80-те години на XVI в. (Дерменджиев, Събев 2024, 152–154).

⁴⁴ Запазеният фрагмент от хоросанова подложка на тази стенопис на северната фасада не може да се датира точно. Най-логично изглежда предположението, че тя е направена заедно с цялостното живописване на галерията по времето на търновския митрополит Дионисий I Рали Палеолог (1580–1598 г.) в началото на 80-те години на XVI в. (Дерменджиев, Събев 2024, 152–154).

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 1980: Й. Алексиев. Средновековна църква и некропол при с. Хотница, Великотърновски окръг. – Археология, XXII, 1980, 4, 44–56.

Алексиев 2002: Й. Алексиев. За светците-покровители на столичния Търнов (опит за локализация на църквите, където са се пазели мощите им). – В: Търновска книжовна школа. Търновската книжовна школа и християнската култура в Източна Европа. Г. Данчев, И. Харалмпиев, Й. Андреев, А. Давидов, Т. Коев, Л. Прашков, В. Търкова-Заимова, Д. Кенанов, Н. Дончева-Панайотова (Ред.). Т. 7. В. Търново, 2002, 411–426.

Алексиев 2003: Й. Алексиев. Бележки за два епиграфски паметника. – В: *Studia Protobulgarica et mediaevalia europensia*. Материали от юбилейната научна конференция в чест на 100 годишнината на чл. кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев. К. Попконстантинов, В. Гюзелев, Г. Бакалов, Р. Костова (Ред.). В. Търново, 2003, 331–337.

Ангелов 1962: Н. Ангелов. Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г. – Археология, IV, 1962, 4, 20–29.

Ангелов 1966: Н. Ангелов. Предварителен отчет за археологическите разкопки и проучвания на първата тераса източно и северно от Патриаршията на хълма Царевец през 1966 г. – Държавен архив – Велико Търново, Фонд „Никола Ангелов“ № 1540, оп. 1, а.е. 123, 1–9.

Ангелов 1973а: Н. Ангелов. Надписи от двореца на Царевец. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 1.). София, 1973, 167–196.

Ангелов 1973б: Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на двореца. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 1.). София, 1973, 259–346.

Ангелов 1980: Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV век. (Царевград Търнов. Т. 3), София, 1980.

Ангелов, Попов 1985: Н. Ангелов, А. Попов. Царевград Търнов. Пътеводител. София, 1985.

Берон 2004: В. Берон. Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 2004.

Божилков 1994: И. Божилов. Фамилията на Асеневци (1186–1460 г.). Генеалогия и просопография. София, 1994.

Божков 1985: А. Божков. Търновска средновековна художествена школа. София, 1985.

Бойчева 2012: Ю. Бойчева. „Св. 40 мъченици“, Лева река. – В: А. Куюмджиев, Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. Корпус на стенописите от XVII век в България. София, 2012, 249–252.

Ботева, Тотев 2018: Н. Ботева, К. Тотев. Седмо правило на Седмия Вселенски събор, или за дългия път на една християнска реликва. – В: Плиска – Преслав. П. Георгиев, И. Йорданов, Г. Атанасов, В. Григоров, С. Дончева, В. Йотов, Я. Димитров, М. Манолова-Войкова (Ред.). Т. 13. София 2018, 445–456.

Брюсова 1987: В. Брюсова. К вопросу о русско-болгарских связях в искусстве XIII–XIV веков (о стенописи церкви Петра и Павла в Тырнове). – В: Труды Академии художеств СССР, 1987, 4, 213–233.

Брюсова 2003: В. Брюсова. К истории стенописи церкви Св. Петра и Павла в Великом Тырнове (О методе исследования). – Старобългаристика, XXVII, 2003, 1, 53–74.

Българската литература 1987: Българската литература и книжнина през XIII век. Агиография. Химнография. Историко-летописни съчинения. Белетристика. Апокрифи из сборниците от XIII век. Писма. Грамоти. Приписки. Надписи. И. Божилов, И. Кожухаров (Ред.). София, 1987.

Вачев 2006: Х. Вачев. Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна, 2006.

Вачев 2012: Х. Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Тырновската митрополия през XV–XVIII в. В. Тырново, 2012.

Вачев 2023: Х. Вачев. Църковно строителство и архитектура в българските земи през XV–XVIII в. В. Тырново, 2023.

Вачев, Петракиев 2016: Х. Вачев, И. Петракиев. За манастирите, посветени на Св. Богородица в Тырновград и тяхната локализация. (Предварително съобщение). – В: Великите Асеновци. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). В. Тырново, 2016, 421–428.

Владислав Граматик 1996: Владислав Граматик. Повест за пренасяне мощите на Иван Рилски от Тырново в Рила, за обновяването на светата му Рилска обител и как отново беше пренесен от Тырново в същия славен Рилски манастир, написана от последния сред дяците Владислав Граматик. – В: Тырновска книжовна школа. Антология. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (Съст.). София, 1996, 332–340.

Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Тырнов. Т. 1). София, 1973, 39–166.

Гергова 1995: И. Гергова. Ранният български иконостас XVI–XVIII в. София, 1995.

Геров 1985: Г. Геров. Стенописният календар от църквата „Петър и Павел“ в Тырново. – Изкуство, 1985, 3, 31–39.

Геров 2012: Г. Геров. Нова митрополия (црква Светог Стефана) у Несебару. Резултати наскорошних истраживања. – Зограф, 36, 2012, 75–81.

Геров и др. 2012: Г. Геров, Е. Бакалова, Ц. Кунева. „Рождество Христово“, Арбанаси. – В: А. Кулумджиев, Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Кулумджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. Корпус на стенописите от XVII век в България. София, 2012, 91–125.

Грабар 1920: А. Грабар. Материали по средновековному искусству въ Болгаріи. – 1. Стѣнописи. 2. Архитектура. – Годишникъ на Народния Музей за 1920 год., II, 1920, 97–164.

Григорий Цамблак 1996: Григорий Цамблак. Похвално слово за патриарх Евтимий Тырновски. – В: Тырновска книжовна школа. Антология. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (Съст.). София, 1996, 152–175.

Даскалов 1859: Х. Даскалов. Откритія въ древней столицѣ болгарской Терновѣ; со снимкомъ. Письмо къ О. М. Бодянскому, Х. С. Даскалова. – Чтенія в Императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей российскнхъ при Московскомъ университетѣ, Книга Вторая, III Матеріялы славянскіе, 1859, 1–30.

Дерменджиев 2000: Е. Дерменджиев. Към фортификацията на Главния вход на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Археология, XLI, 2000, 3–4, 69–78.

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). – Археология, XLIV, 2003, 3, 50 – 59.

Дерменджиев 2001: Е. Дерменджиев. Строителната периодизация на дворцовата църква в Търновград. – Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет „Константин Преславски“, 4, 2001, 192–202.

Дерменджиев 2002: Е. Дерменджиев. Царските гробници в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търновград. – Минало, IX, 2002, 4, 24–39.

Дерменджиев 2005: Е. Дерменджиев. Новооткрита гробница в царската църква „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XX, 2005, 186–193.

Дерменджиев 2009–2010: Е. Дерменджиев. Площад на западния склон на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 159–182.

Дерменджиев 2011: Е. Дерменджиев. Площад след Главния вход на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVI, 2011, 125–149.

Дерменджиев 2013: Е. Дерменджиев. Църква № 10 на хълма Царевец във Велико Търново (архитектура, строителна периодизация, датиране). – Археология, LIV, 2013, 1, 71–88.

Дерменджиев 2013–2014: Е. Дерменджиев. Средновековно селище край село Росица, община Павликени. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII–XXIX, 2013–2014, 157–221.

Дерменджиев 2016: Е. Дерменджиев. За Патриаршеския комплекс, Царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXI, 2016, 39–99.

Дерменджиев 2017: Е. Дерменджиев. Югоизточното подградие на столичния Търновград или „Френкхисар“ – квартал на западноевропейски търговци. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXII, 2017, 63–132.

Дерменджиев 2018: Е. Дерменджиев. Странноприемници в столичния Търновград. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIII, 2018, 165–221.

Дерменджиев 2021: Е. Дерменджиев. Църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVI, 2021, 19–62.

Дерменджиев, Станчева 2022: Е. Дерменджиев, М. Станчева. Трапезарията на Манастира при църква №8 в цитаделата на хълма Трапезица в столичния Търновград. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVII, 2022, 82–102.

Дерменджиев 2023: Е. Дерменджиев. – Средновековната църква „Успение на Пресвета Богородица“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVIII, 2023, 65–126.

Дерменджиев 2025, под печат: Е. Дерменджиев. – Принос към строителната история на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. – В: ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. Р. Костова, О. Александров, Т. Джанфезова, М. Христов, Е. Димитрова, В. Беков, Д. Нешкова, К. Маркова (Ред.). Т. 3. В. Търново, 2025, под печат.

Дерменджиев, Събев 2024: Е. Дерменджиев, П. Събев. Галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXX, 2024, 115–267, 374–392.

Дерменджиев, Събев, под печат: Е. Дерменджиев, П. Събев. Новооткрит средновековен български надпис върху дървен обтегач в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. – Епохи, под печат.

Димитров 2012: З. Димитров. Антични архитектурни детайли, преизползвани в средновековната църква „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVII, 2012, 41–100.

Димитров 2000: С. Димитров. Велико Търново през XV – началото на XVIII век. – В: История на Велико Търново. Т. 2. В. Търново, 2000, 13–86.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XIII–XIV век. София, 2008.

Домусчиев 2005: С. Домусчиев. Марин Георгиев Устагенов 1872–1937 г. София, 2005.

Евтимий Търновски 1996а: Евтимий Търновски. Житие и живот на нашия преподобен отец Иван Рилски, написано от кир Евтимий, патриарх Търновски. – В: Търновска книжовна школа. Антология. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (Съст.). В. Търново, 1996, 12–27.

Евтимий Търновски 1996б: Евтимий Търновски. Похвално слово за Йоан Полиевтски. – В: Търновска книжовна школа. Антология. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова (Съст.). В. Търново, 1996, 78–95.

Желтов 2000: М. Желтов. Чин освящение храма и положение святих мощей в византийских Евхологиях XI в. (вступление, перевод и комментарии). – В: Реликвии в искусстве и культуре восточнохристианского мира. (Тезисы докладов и материалы международного симпозиума). Москва, 2000, 111–126.

Ждраков 2011: З. Ждраков. Търновските старини в контекста на Калояновата уния. – В: Търновска книжовна школа. Търново и идеята за християнския универсализъм XII–XIV век. И. Харалампиев, М. Спасова, И. Тютюнджиев, И. Лазаров, П. Павлов, Д. Попмаринов, Д. Кенанов (Ред.). Т. 9. В. Търново, 2011, 777–786.

- Иванов, Иванов 1994:** Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. Т. I. София, 1994.
- Иванов 2016:** Н. Иванов. Опожаряването на старобългарската библиотека в Търново. (Новопубликувани документи). В. Търново, 2016.
- Квинто 1985:** Л. Квинто. Сеизмозащита в строителството на средновековния Търновград. – Музеи и паметници на културата, 1985, 3, 19–23.
- Квинто, Йорданов 1982:** Л. Квинто, Й. Йорданов. Църква от XII в. в с. Леденик. – Археология, XXIV, 1982, 1, 24–32.
- Косева 2015:** Д. Косева. Стенописни изображения на светците Борис и Глеб от времето на Второто българско царство. – В: Търновска книжовна школа. Търновската държава на духа. И. Харалмпиев, М. Спасова, И. Тютюнджиев, И. Лазаров, П. Павлов, Д. Кенанов, Н. Гавазова (Ред.). Т. X. В. Търново, 2015, 593–605.
- Косева 2021:** Д. Косева. Каменен епистил от иконостаса на неизвестна църква от крепостта Царевец във Велико Търново. – Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, V (XXXVII), 2021, 482–488.
- Косева, Тотев 2017:** Д. Косева, К. Тотев. Каменната пластика от средновековната българска столица Търново (1185–1393). В. Търново, 2017.
- Косева-Тотева 2016а:** Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Част I. В. Търново, 2016.
- Косева-Тотева 2016б:** Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Част II. Таблици. В. Търново, 2016.
- Косева-Тотева, Тотев 2016:** Д. Косева-Тотева, К. Тотев. Романски капител от църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXI, 2016, 101–117.
- Кузупов 1966:** Б. Кузупов. Църквата „Св. Петър и Павел“ в Търново и проблемите по нейното опазване. – Архитектура, XIII, 1966, 9–10, 19–21.
- Кунева 2022:** Ц. Кунева. Долнобешовишки манастир, църква „Архангел Михаил“. – В: Б. Пенкова, В. Йончева, Г. Геров, Е. Мутафов, И. Ванев, М. Захариева, М. Куюмджиева, М. Колушева, Ц. Кунева. Корпус на стенописите от XVI век в България. София, 2022, 119–122.
- Куюмджиева 2012а:** М. Куюмджиева. Алински манастир „Св. Спас“. – В: А. Куюмджиев, Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. Корпус на стенописите от XVII век в България. София, 2012, 75–80.
- Куюмджиева 2012б:** М. Куюмджиева. „Св. Атанасий“, Бобошево. – В: А. Куюмджиев, Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. Корпус на стенописите от XVII век в България. София, 2012, 226–229.
- Куюмджиева 2022:** М. Куюмджиева. Струпецки манастир „Пророк Илия“, църква „Св. Никола“. – В: Б. Пенкова, В. Йончева, Г. Геров, Е. Мутафов, И. Ванев, М. Захариева, М. Куюмджиева, М. Колушева, Ц. Кунева. Корпус на стенописите от XVI век в България. София, 2022, 191–199.
- Манова 1985:** Е. Манова. Българска стенопис XVI–XVII век. София, 1985.

Мавродинов 1931: Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в. София, 1931.

Мавродинов 1946: Н. Мавродинов. Старобългарската живопис. София, 1946.

Мавродинов 1966: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство XI–XIII в. София, 1966.

Мавродинова 1995: Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV век. София, 1995.

Миятев 1965: К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. София, 1965.

Мутафов, Тютюнджиев, Събев 2011: Е. Мутафов, И. Тютюнджиев, П. Събев. Надписът от олтарната апсида на търновската митрополитска църква „Св. св. Петър и Павел“. – Проблеми на изкуството, 2011, 1, 42–47.

Мусакова, Миклас 2007: Е. Мусакова, Х. Миклас. Кодикология, палеография и художествено оформление. – В: Т. Попова, Х. Миклас. Четириевангелие на цар Иван Александър. Виена, 2007, 609–646.

НБКМ – БИА: Национална библиотека „Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 297, архивна единица 1, листове 7–9.

Нешева 2000: В. Нешева. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000.

Николов 1934а: Т. Николов. Страници изъ миналото на църквата „св. св. Апостоли Петър и Павел“ въ Старопрестолния градъ (Часть първа). – Общински вестникъ Велико Търново, XI, бр. 7 от 25 юлий 1934 г., 51–53.

Николов 1934б: Т. Николов. Страници изъ миналото на църквата „св. св. Апостоли Петър и Павел“ въ Старопрестолния градъ (Часть първа) (Продължение отъ брой 7). – Общински вестникъ Велико Търново, XI, бр. 8 от 31 юлий 1934 г., 63–64.

Николова 1986: Я. Николова. Градоустройство и архитектура. – В: История на Велико Търново. Праистория, Античност и Средновековие. Д. Косев, П. Петров, С. Димитров, П. Горанов. (Ред.). Т. 1. София, 1986, 235–282.

Николова, Робов 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005.

Овчаров, Овчаров 1985: Д. Овчаров, Н. Овчаров. Уникални изображения на циркуми игри във Велико Търново (XVI–XVIII). – Векове, 1985, 4, 49–53.

Овчаров 2000: Н. Овчаров. Средновековни надписи и рисунки-графити в Търновската църква „Св. Св. Петър и Павел“. – Археология, XLI, 2000, 3–4, 79–83.

Овчаров, Вачев 2009: Н. Овчаров, Х. Вачев. Велико Търново. Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот I-12. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 620–621.

Овчаров, Вачев 2010: Н. Овчаров, Х. Вачев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 509–511.

Овчаров, Вачев 2023: Н. Овчаров, Х. Вачев. Средновековният манастир „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново и неговите съкровища. София, 2023.

Овчаров и др. 2011: Н. Овчаров, Х. Вачев, В. Георгиева, И. Петракиев. Археологически проучвания на манастира „Св. Св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 448–451.

Овчаров и др. 2012: Н. Овчаров, Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастирския комплекс при храма „Св. Св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 424–425.

Овчаров, Хаджиев 1991: Н. Овчаров, К. Хаджиев. Новооткритият Висарионов надпис от Велико Търново и събитията в България през 40-те години на XIII в. – Векове, 1991, 1–2, 24–27.

Панайотова 1976: Д. Панайотова. Архитектура. – В: История на българското изобразително изкуство. А. Обретенов, С. Станчев-Ваклинов, Д. Друмев (Ред.). Т. 1. София, 1976, 174–198.

Пенкова 2012: Б. Пенкова. Илиенски манастир „Св. Илия“. – В: А. Куюмджиев, Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. Корпус на стенописите от XVII век в България. София, 2012, 187–190.

Пенкова 2022: Б. Пенкова. Курилски манастир, църква „Св. Йоан Рилски“. – В: Б. Пенкова, В. Йончева, Г. Геров, Е. Мутафов, И. Ванев, М. Захариева, М. Куюмджиева, М. Колушева, Ц. Кунева. Корпус на стенописите от XVI век в България. София, 2022, 35–42.

Петракиев, Иванова, Атанасова 2024: И. Петракиев, М. Иванова, Н. Атанасова. Археологически проучвания на средновековна крепост „Ряховец“, гр. Горна Оряховица. – Археологически открития и разкопки през 2023 г. София, 2024, под печат.

Петракиев, Иванова 2025: И. Петракиев, М. Иванова. Средновековна крепост „Ряховец“, гр. Горна Оряховица. – Археологически открития и разкопки през 2024 г. София, 2025, под печат.

Петров 2013а: П. Петров. За реставрацията на старата митрополитска църква „Св. Първоапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (1913–1981). – Проблеми на изкуството, 2013, 3, 34–43.

Петров 2013б: П. Петров. Типология на капителите в митрополитския храм „Св. Първоапостоли Петър и Павел“ при Велико Търново. – Изкуствоведски четения, 2012. София, 2013, 101–115.

Попов, Генчев 1986: А. Попов, Н. Генчев. Велико Търново. Средновековна и възрожденска култура. София, 1986.

Прашков 1984: Л. Прашков. За Търновската живописна школа и хронологията на нейните паметници от края на XII до края на XVI в. – В: 1300 години българско изобразително изкуство. А. Обретенов, М. Цончева, В. Динова-Русева, А. Божков (Ред.). София, 1984, 41–49.

Пжтеводител 1907: Пжтеводител на гр. В.-Търново и околността му. В. Търново, 1907.

Робов 2014: М. Робов. Проучване върху сеизмичната активност в Търново през XIII век. – В: Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Р. Костова (Съст.), М. Спасова, К. Попконстантинов, В. Бараков (Ред.). В. Търново, 2014, 797–810.

Робов 2015: М. Робов. Гражданският комплекс в Югоизточния сектор на Трапезица. – В: Търновска книжовна школа. Търновската държава на духа. И. Харалампиев, М. Спасова, И. Тютюнджиев, И. Лазаров, П. Павлов, Д. Кенанов, Н. Гавазова (Ред.). Т. 10. В. Търново, 2015, 606–619.

Робов 2016: М. Робов. Новооткрит комплекс в североизточния сектор на Трапезица. – В: *In honorem professoris Violetae Volkova-Neševa. Ad multos annos.* София, 2016 (Годишник на Националния археологически музей, 13, 2016), 141–151.

Робов 2022: М. Робов. Представителен комплекс при църква № 4 в средновековната крепост Трапезица. – Археологически открития и разкопки през 2021 г. София, 2022, 973–977.

Рошковска, Мавродинова 1985: А. Рошковска, Л. Мавродинова. Стенописен орнамент. София, 1985.

Стефанов 1992: П. Стефанов. Художественото творчество в Търново през XVI век. Проблеми и решения. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. Г. Данчев, В. Тъпкова-Заимова, Н. Ковачев, А. Велков Д. Кенанов (Ред.). В. Търново, 1992, 402–407.

Славейков 1978: П. Р. Славейков. Съчинения. Т. 2. Хумор и сатира. Ц. Унджиева (Ред.). София, 1978.

Славейков 1979: П. Р. Славейков. Съчинения. Т. 4. Басни. Драматически опити. Умни езречения. Географски описания и пътни бележки. Нрави и обичаи. Литературна критика. С. Баева, П. Тотев, Ц. Унджиева (Ред.). София, 1979.

Събев 2009–2010: П. Събев. Стенописите в митрополитската църква „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново (Историографски преглед). – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 227–241.

Събев 2022: П. Събев. Митрополит Дионисий I Рали – ктитор на стенописите в галерията на храма „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търновград. – В: Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, VI (XXXVIII), 2022, 395–414.

Теофилов 1999: Т. Теофилов. наблюдения върху църковното строителство в Търнов от предстоличния период. – В: Търновска книжовна школа. Българската литература и изкуство от Търновския период в историята на Православния свят. Г. Данчев, И. Харалампиев, Й. Андреев, А. Давидов, Т. Коев, Л. Прашков, В. Тъпкова-Заимова, Н. Дончева-Панайотова (Ред.). Т. 6. В. Търново, 1999, 563–575.

Тотев 1998а: К. Тотев. Процесийни кръстове от Търново. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIII, 1998, 261–281.

Тотев 1998б: К. Тотев. Процесиен кръст от Трапезица. – Археология, XXXIX, 1998, 1–2, 68–72.

Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в Сектор Север. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2010, 610–614.

Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2014: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Север. (Църква №20)“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 484–487.

Тотев, Дерменджиев, Косева 1999: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева. Наосът и притворът на търновската църква „Св. 40 мъченици“ (архитектура, живопис, периодизация). – Минало, 1999, 4, 23–49.

Тотев, Косева 2011: К. Тотев, Д. Косева. Църква №19 и Централен площад. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква №19 и Централен площад. Разкопки 2007–2009 г.). Т. 1. В. Търново, 2011, 191–270.

Трифонов 1917: Ю. Трифонов. Преданието за изгорена старобългарска библиотека в Търново. – Списание на Българската академия на науките, Клон историко-филологически и философско-обществен, XIV, №8, 1917, 1–42.

Успенски 1901: Ф. Успенски. О древностяхъ города Тырнова. – Известия Рускаго Археологическаго Института в Константинополь, VII, 1901, 1–24.

Филов 1913: Б. Филов. Търновските старини и землетресението. – Известия на българското археологическо дружество, III, 1913, 305–307.

Филов 1914: Б. Филов. Църквата Св. Петъръ и Павелъ въ Търново. – Известия на българското археологическо дружество, IV, 1914, 255–256.

Филов 1930: Б. Филов. Старобългарската църковна архитектура. – Списание на Българската академия на наукитѣ. Клонъ историко-филологиченъ и философско-общественъ, 43, 1930, 1–59.

Христоматия 1978: Христоматия по история на България. Същинско Средновековие (краят на XII–XIV в.). П. Петров, В. Гюзелев (Съст.). Т. 2. София, 1978.

Чанева-Дечевска 1988: Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България през XI–XIV век. София, 1988.

Чилингиров 2014: А. Чилингиров. Произведенията на византийското изобразително изкуство и художествени занаяти от X–XII век и българското изобразително изкуство. София, 2014.

Чокоев 2021: И. Чокоев. Тъканите от дворцовата църква на столичния Търнов (Материали от разкопките през 1951 г.). В. Търново, 2021.

Цицимов 1989: А. Цицимов. Мермерната олтарна преграда во црквата Св. Четириесет севастиски маченици во Банско (обид за реконструкція). – Зборник на трудови. Завод за заштита на споменниците на културата, природните родкости и музеј – Струмица. К. Томовски, П. Мильковик-Пепек, А. Николовски, Б. Панов, К. Балабанов, Т. Паскали, А. Цицимов (Ред.). Струмица, 1989, 101–115.

Dosseva 2012: I. Dosseva. Early byzantine and medieval architectural sculpture in Sozopol. Sofia, 2012.

Grabar 1976: A. Grabar. Sculptures byzantines du moyen age. II (XIe – XIVe siècle). Paris, 1976.

Kanitz 1876: F. Kanitz. Tirnovo's altbulgarische Baudenkmale. Eine Reisetudie zur Kunstgeschichte. Wien, 1876, 271–288.

Pajares-Ayurela 2002: P. Pajares-Ayurela. Cosmatesque Ornament: Flat Polychrome Geometric Patterns in Architecture. London, New York, 2002.

Speltz 1923: A. Speltz. Styles of ornament. Chicago, 1923.

Vanderheyde 2007: C. Vanderheyde. The Carved Decoration of Middle and Late Byzantine Temples. – Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte, 5. Wiesbaden: Reichert Verlag, 2007, 77–112.

Vandersall 1984: A. Vandersall. Five “Romanesque Portals”: Questions of Attribution and Ornament. – Metropolitan museum journal, 18, 1984, 129–139.

https://www.pravoslavieto.com/calendar/feasts/06.29_Petrovden.htm – Тропар на св. ап. Петър и Павел, отпустителен, глас 4 (изтеглена информация на 07.04.2025 г.).

https://www.arkeolojika.com/haber-amida-hoyukte-artuklu-sarayinin-mermer-parcalari-bulundu-32710/#google_vignette – Amida Höyük'te Artuklu Sarayı'nın mermer parçaları bulundu (изтеглена информация на 07.04.2025 г.).

<https://welcome.bg/listing/църква-свети-четиридесет-мъченици>) (изтеглена информация на 09.04.2025 г.).

ARCHITECTURE, DATING AND CONSTRUCTION PERIODIZATION OF THE ROYAL CHURCH OF THE HOLY APOSTLES PETER AND PAUL IN THE METROPOLITAN CITY OF TARNOVGRAD

Evgeni Dermendzhiev

(Abstract)

This is the main church of the royal monastery of the Holy Apostles Peter and Paul, built with the support of Tsarina Anna-Maria (1221 – 1237) immediately after she arrived in Bulgaria, and is the first major construction project in the metropolitan city of Tarnovgrad, undertaken with her donations. **(Fig. 1, Fig. 2) FIRST CONSTRUCTION PERIOD (Metropolis) – from the end of the first quarter of the 13th c. to the end of the 14th c. Stage 1 (from the end of the first quarter of the 13th c. to the end of the 13th century - the beginning of the 14th c.) (Fig. 55.1).** The church was built of broken and partially dressed stones bonded with white mortar, and the facades were free of decoration, whether brick bands, glazed clay tiles, or artistic ceramic rosettes **(Fig. 17, Fig. 19, Fig. 21, Fig. 23)**. It is a three-nave, cross-domed church with a narthex and a semicircular apse **(Fig. 15)**. There were six columns in the naos **(Fig. 25, Fig. 26, Fig. 27)**, three entrances to the narthex and five entrances to the nave – three to the narthex and one each on the north and south walls **(Fig. 3)**. The church was roofed with barrel vaults and a dome **(Fig. 14)**. The central nave is taller, and the two side naves are lower than it. The narthex was roofed with a transverse barrel vault. The roof of the nave is pitched, on two levels in line with the different heights of the vaults above the aisles. The roof above the narthex is a single pitch roof facing west, with semicircular pediments above it to the north and south. The roofs are clad with lead sheets. The altar space is framed with a set of bases, columns, capitals and an altar partition, executed in Romanesque style **(Fig. 31, Fig. 32.3, Fig. 33.3, Fig. 35.3, Fig. 45, Fig. 50, Fig. 51)**, and the floor is paved with cosmati-style mosaic tiles **(Fig. 15, Illus. 2)**. The church is entirely decorated with murals **(Fig. 53, Illus. 7)**. The wooden tensioners under the arches in the nave are decorated with painted geometric ornaments **(Fig. 28, Fig. 29, Fig. 53, Illus. 4)**. **Stage 2 (first half of the 14th c.) (Fig. 51.1).** The vaults of the nave and narthex, the drum beneath the dome, and the dome itself were destroyed during an earthquake. They were afterwards restored only with brickwork and decorated with a row of green glazed clay bowls **(Fig. 18, Fig. 20, Fig. 24, Illus. 5)**. A new three pitch roof was made, clad with lead sheets. The restored upper parts of the church were again frescoed. The new altar partition and the top of the altar table were assembled from columns and slabs from the early Byzantine period, and from a specially made epistyle **(Fig. 45, Fig. 47, Fig. 48, Fig. 49)**. The facades were coated with pink plaster **(Illus. 5)**. **Stage 3 (second half of the 14th c.) (Fig. 55.2).** A gallery was built from the west and south with 10 stone pillars, without a vault, with a single pitch roof, clad with lead sheets **(Fig. 39, Fig. 40, Fig. 41, Fig. 42, Fig. 43, Fig. 44, Illus. 6)**.

SECOND CONSTRUCTION PERIOD (Post-Metropolitan) – from the late 14th c. to the early 19th c. The royal monastery of the Holy Apostles Peter and Paul

became the second Patriarchal residence (1393–1402), and then the metropolitans of Tarnovo resided there. **Stage 1 (from the end of the 14th c. to the 1450s – early 1460s).** The nave and narthex were painted again in the 1450s – early 1460s with the donation of Metropolitan Ignatius of Tarnovo (before 1435 – up to 1464). The vaults under the two western arches, between the western wall of the nave and the pair of western columns, were walled and muralled. A marble top was placed in the prosthetic niche. The lower part of the diaconicon niche was filled with stone masonry. The marble altar partition was dismantled and replaced with a wooden iconostasis. Brick pavement was laid on the cosmati-style mosaic on the floor in the altar. **Stage 2 (from the 1450s – the early 1460s to the early 1580s) (Fig. 55.3).** The floor in the nave and the narthex was paved with stone slabs. A metropolitan throne was made in the apse, where the window was enlarged (Fig. 45). The south facade and part of the west facade of the gallery were partly closed off by walling the inter-arch openings with a low stone plinth and wooden lattices were installed. Two entrances were formed on the west facade, and the inter-arch openings on the east and north facades were completely blocked up (Fig. 4, Illus. 1). A full annual calendar was painted in the gallery with the donation of the Metropolitan of Tarnovo Dionysius I Ralli Palaiologos (1580–1598). (Fig. 41). There were frescoes all over the external side of the north facade (Fig. 19.1). Stone benches and a metropolitan throne were attached to the west facade of the gallery. **Stage 3 (from the 1580s to the 1750s – early 1760s) (Fig. 56.1).** Part of the frescoes on the north wall of the nave were replaced by new mural painting at the very end of the 16th c. A new brick pavement was laid in the altar space, destroying the cosmati-style marble mosaic. A new wooden iconostasis was installed at the end of the 17th c. The east end of the south wing of the gallery was demolished and the chapel of Christ Pantocrator was built in its place, opening an entrance to it from the altar area of the church (Fig. 5). The roof structure was replaced and tiles were laid, while the dome remained with lead cladding. Stone benches were made in the gallery. These activities were carried out with the donation of Metropolitan Theophilus II of Tarnovo (1751–1763). **Stage 4 (from the 1750s – the beginning of the 1760s to the end of the 18th c. – the first decade of the 19th c.) (Fig. 56.2).** The openings between the arches of the south facade of the gallery were fully walled, as well as part of the openings of the west facade (Fig. 8, Fig. 9, Fig. 10).

THIRD CONSTRUCTION PERIOD (Revival) – from the first decade of the 19th c. to 1877. Stage 1 (the first half of the 19th c.). An entrance from the chapel of Christ Pantocrator was opened to the courtyard, its south facade was repaired, a partition was made with a rickety wall and a small room was made in the western part, and the lower part of the apse was filled with masonry. Minor damage was caused during the earthquake on 11 January 1838. Above the grave of the Metropolitan of Tarnovo, Hilarion of Crete (1821–1827 and 1830–1838), a gravestone was laid on the floor in front of the altar. Minor repairs were made to the north wall of the nave in 1842. **Stage 2 (the third quarter of the 19th c.).** Windows were cut into the east wall of the two side naves. The dome drum, the pediments of the transept and the narthex, and the west facade of the gallery were plastered with mortar.

FOURTH CONSTRUCTION PERIOD (Post-liberation) – from 1877 to 1913.

Stage 1 (1877–1908). The roof structure was repaired and the tiles were realigned. A new marble top was installed on the altar table. **Stage 2 (1908–1910) (Fig. 56.3).**

The wallwork in the openings between the arches in the west and south facades of the gallery was removed, and large windows and new doors were installed there (**Fig. 11**). The plaster on the facades, the dome drum, and the pediments in the transept and narthex were taken off. The grouting was renewed. The roof was renovated. The south wall of the chapel was secured with buttresses.

FIFTH CONSTRUCTION PERIOD (after the earthquake) – from 1913 to 1965. **Stage 1 (1913–1914)**. The church almost completely collapsed during the earthquake of 01.06.1913 (**Fig. 13**). In 1914, conservation work was carried out on the walls and murals, a new roof was installed, and some of the murals were transferred to the National Archaeological Museum in Sofia. **Stage 2 (1914–1930s)**. The walls were built up and the space between the pillars in the gallery was filled with stone masonry, with planks above it. **Stage 3 (1930s – 1965)**. Repair and maintenance works were carried out.

SIXTH CONSTRUCTION PERIOD (Modern) – from 1965 to the present. **Stage 1 (1965–1981)**. The church was restored under the project of Arch. B. Kuzupov in 1965–1973 (**Fig. 2**). The frescoes were restored by L. Koinova-Arnaudova, D. Peshev and B. Dzhivdzhanova in 1973–1981 (**Illus. 3**). **Stage 2 (from 1981 until today)**. The church is a museum site (**Fig. 2, Fig. 27, Fig. 39**).

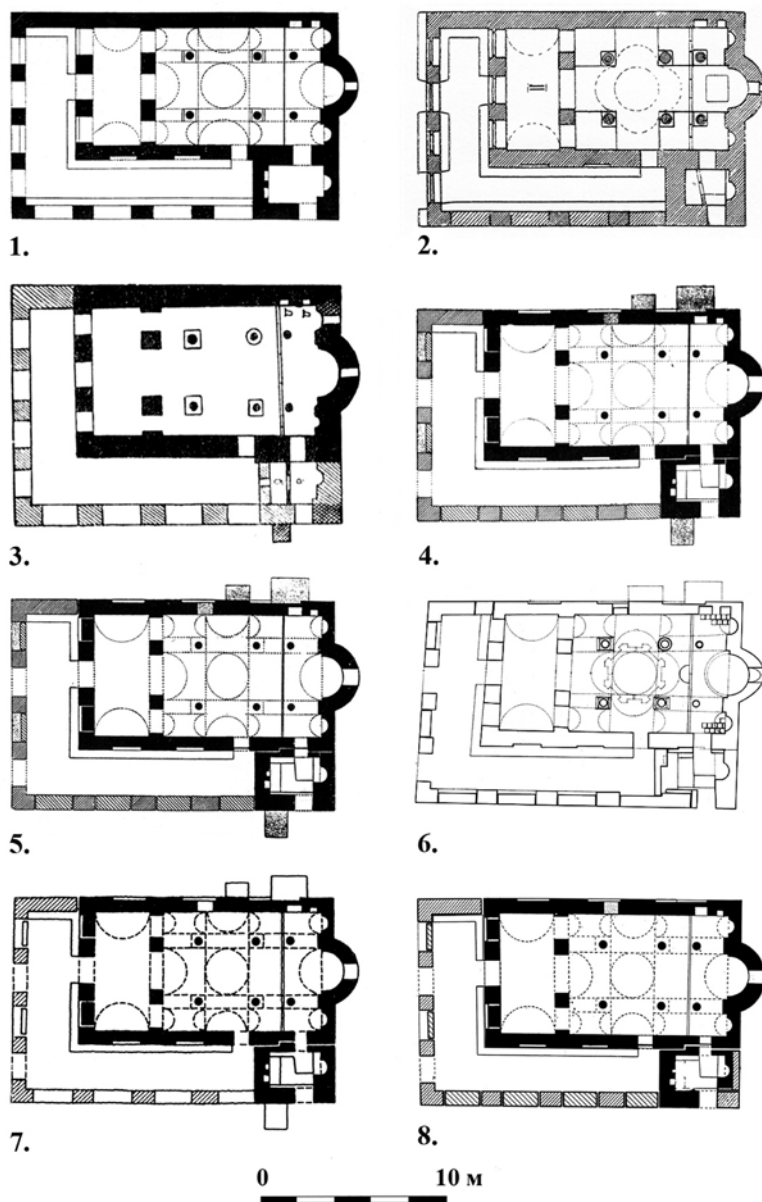
Обр. 1. Сателитна снимка на Велико Търново с местоположението на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ и църквата „Св. 40 мъченици“.

Fig. 1. Satellite photo of Veliko Tarnovo with the location of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul, and of the Church of the Holy 40 Martyrs.

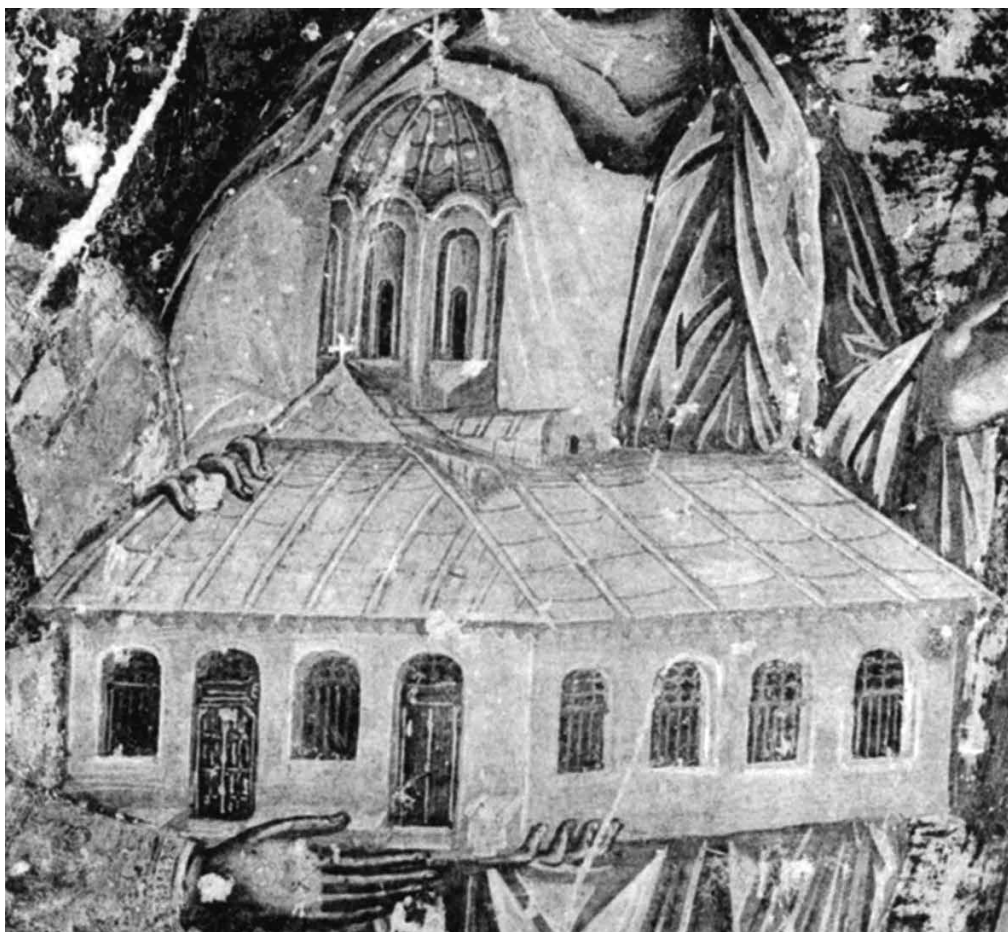
Обр. 2. Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново –
поглед от югоизток и североизток.

Fig. 2. The Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo –
view from the southeast and northeast.

Обр. 3. Планове на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.
 1. По Ф. Успенски (1901 г.). 2. По Г. Козаров (1907 г.). 3. По Ю. Трифонов (1917 г.).
 4. По Б. Филов (1930 г.). 5. По Н. Мавродинов (1931 г.). 6. По Б. Кзупов (1965 г.).
 7. По Н. Чанева-Дечевска (1988 г.). 8. По Х. Вачев (2002 г.).

Fig. 3. Plans of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo.
 1. After F. Uspensky (1901). 2. After G. Kozarov (1907). 3. After Y. Trifonov (1917).
 4. After B. Filov (1930). 5. After N. Mavrodinov (1931). 6. After B. Kzupov (1965).
 7. After N. Chaneva-Dechevska (1988). 8. After H. Vachev (2002).

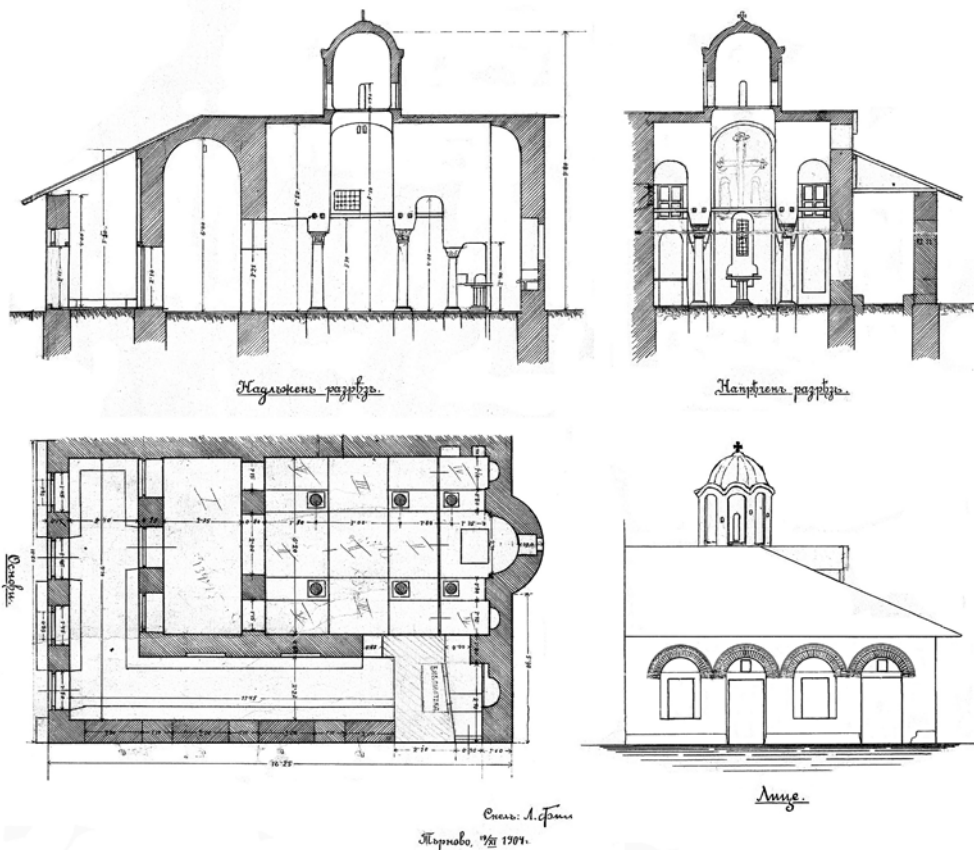

Обр. 4. Модел на църквата от ктиторската композиция над централния западен вход на притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – детайл (по Ф. Успенски).

Fig. 4. Model of the church from the donor composition above the central west entrance of the narthex of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo – detail (after F. Uspensky).

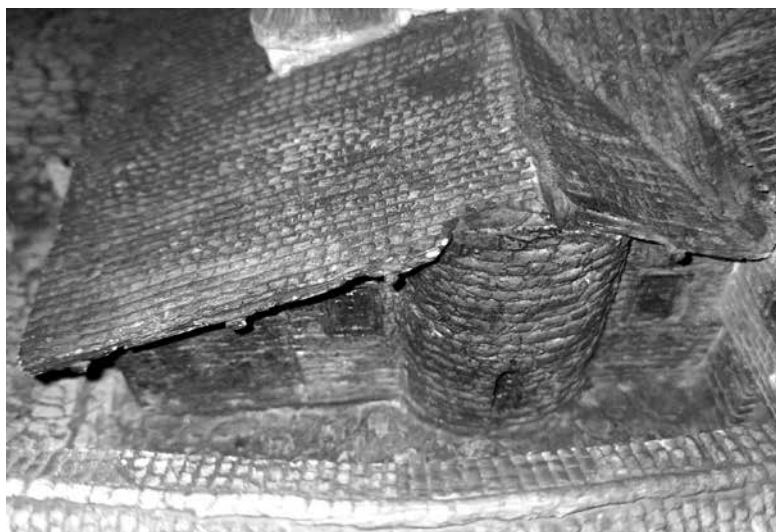
Проектъ
на църквата „Св. Петър и Павел“ въ гр. Велико Търново.

М=1:100.

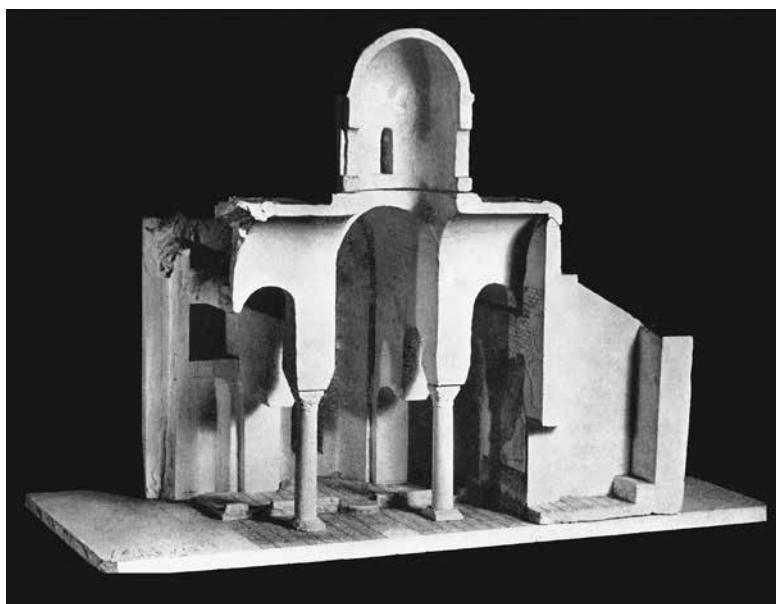
Обр. 5. Надлъженъ разрез, напреченъ разрез, план и западна фасада на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – чертеж на Л. Филипов от 1904 г. (инв. № 932 ФЛФ).

Fig. 5. Longitudinal section, cross section, plan and the west facade of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo – drawing by L. Filipov of 1904 (inv. No. 932 ФЛФ).

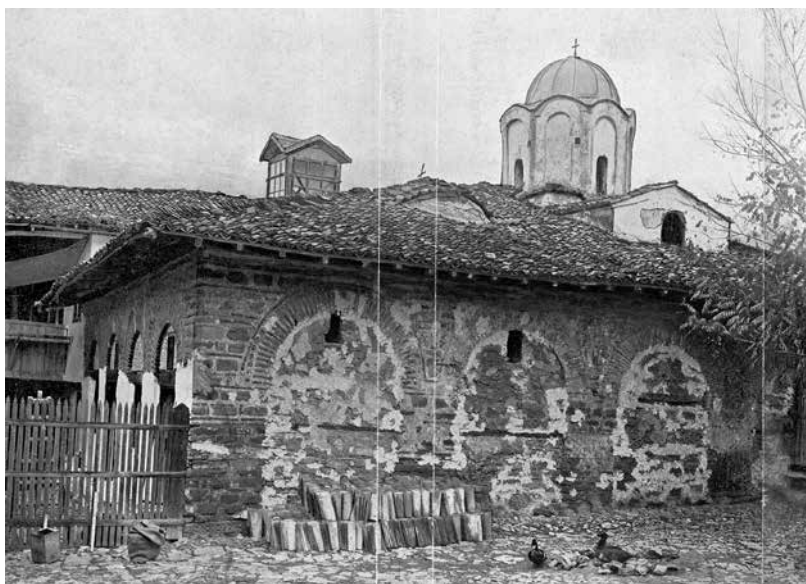
Обр. 6. Източна фасада на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – детайл от гипсов макет на Л. Филипов (инв. № 23 ФЛФ).

Fig. 6. The east facade of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo – a detail from a gypsum model by L. Filipov (inv. No. 23 ФЛФ).

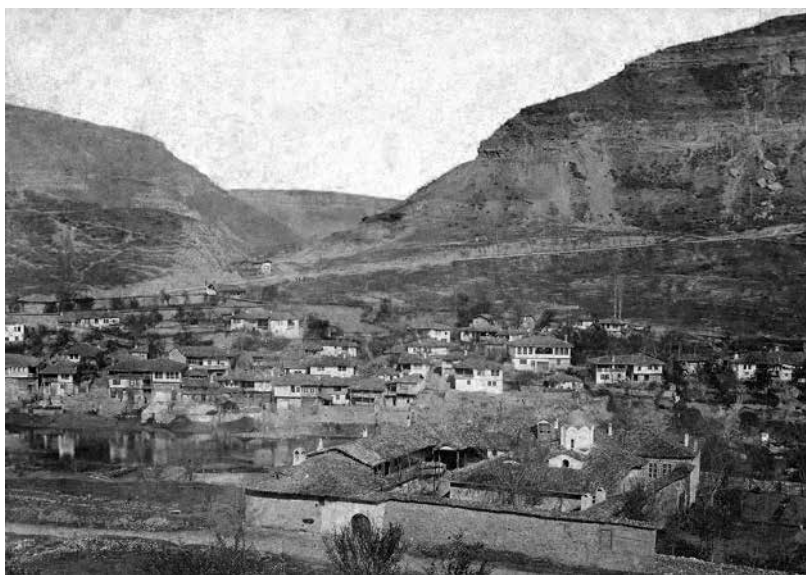
Обр. 7. Напречен разрез на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – гипсов макет на Л. Филипов (инв. № 52 ФЛФ).

Fig. 7. Cross section of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo – a gypsum model by L. Filipov (inv. No. 52 ФЛФ).

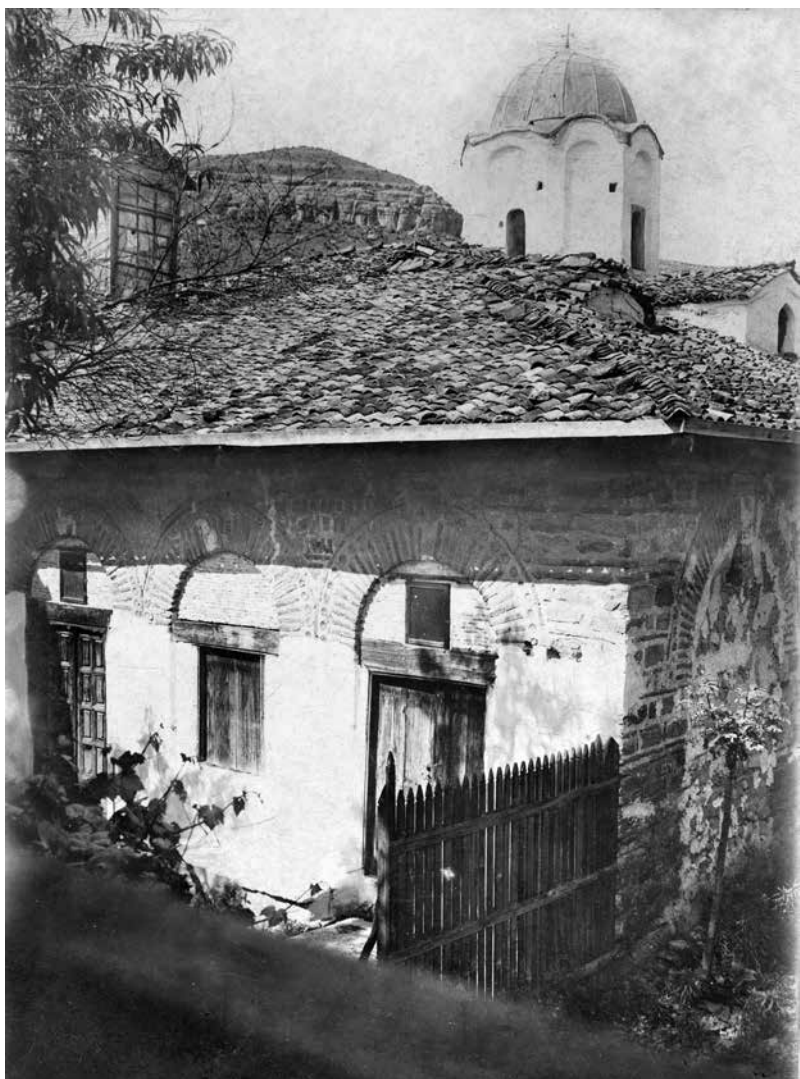
Обр. 8. Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново през 1899 г. (по Ф. Успенски).

Fig. 8. The Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo in 1899 (after F. Uspensky).

Обр. 9. Търновската митрополия с църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново преди 1908–1910 г. (лична колекция на И. Панайотов).

Fig. 9. The Tarnovo Metropolitanate with the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo before 1908–1910 (personal collection of I. Panayotov).

Обр. 10. Западна фасада на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново преди 1908–1910 г. (инв. № 1854 НИИ-Сн/ИМ – ВТ ОФ).

Fig. 10. The west facade of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo before 1908–1910 (inv. No. 1854 НИИ-Сн/ИМ – ВТ ОФ).

Обр. 11. Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново след 1908–1910 г., с детайл на подкуполния барабан и напречния кораб с глазирани глинени панички от керамопластична украса (лична колекция на И. Панайотов).

Fig. 11. The Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo after 1908–1910, with a detail of the dome drum and the transverse aisle with glazed clay bowls with artistic ceramic decoration (personal collection of I. Panayotov).

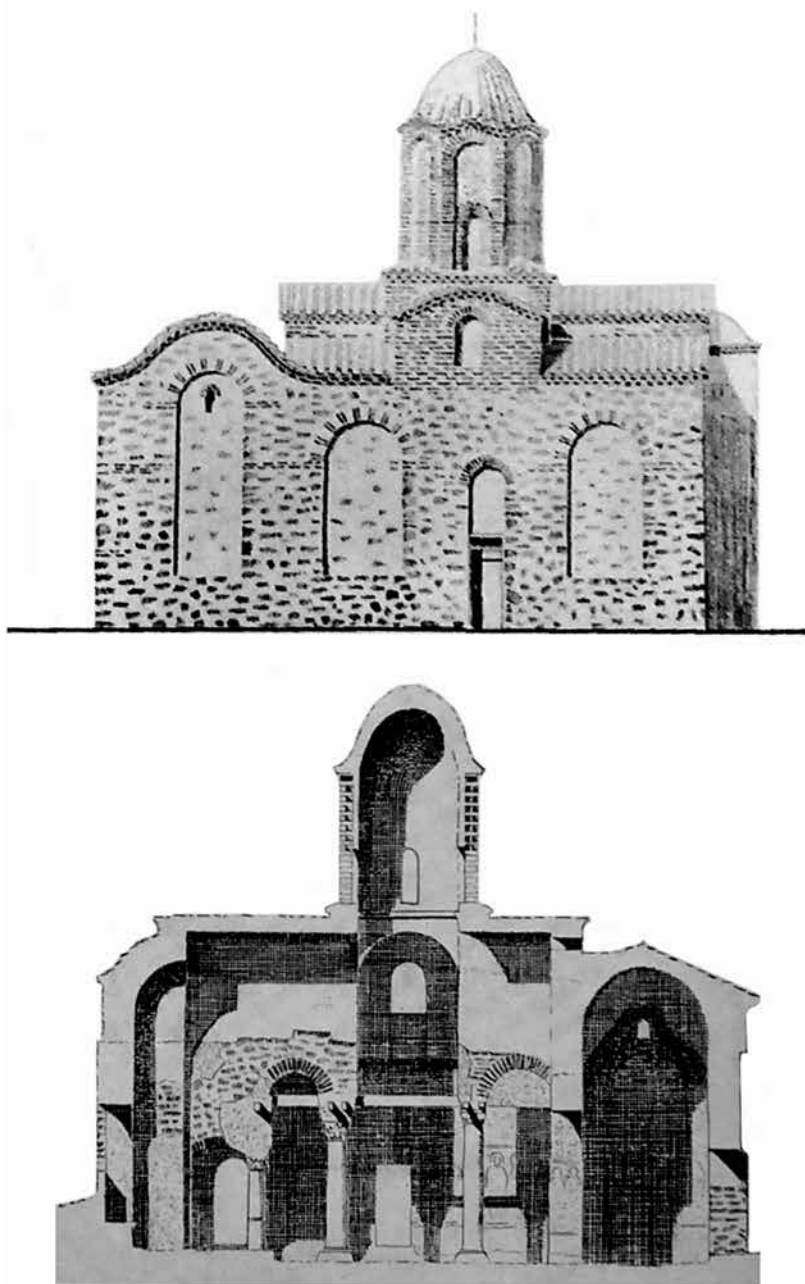
Обр. 12. Интериор на наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново преди земетресението през 1913 г. – поглед на изток (по Пжтеводителъ 1907 и инв. № 1856 НИИ – Сн/ИМ – ВТ ОФ).

Fig. 12. Interior of the nave of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo before the earthquake in 1913 – view to the east (Guidebook 1907 and inv. No. 1856 НИИ-Сн/ИМ – ВТ ОФ).

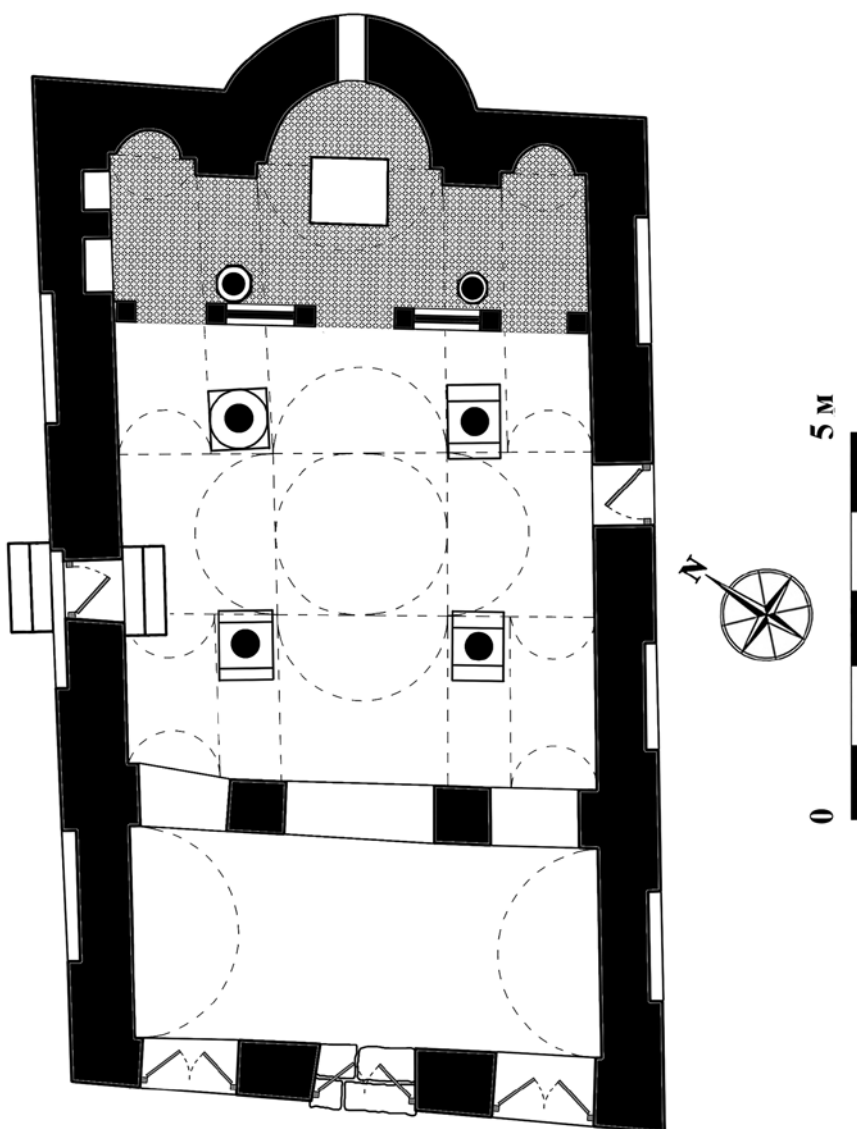
Обр. 13. Западна фасада на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново след земетресението през 1913 г. (лична колекция на И. Панайотов).

Fig. 13. The west facade of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo after the earthquake in 1913 (personal collection of I. Panayotov).

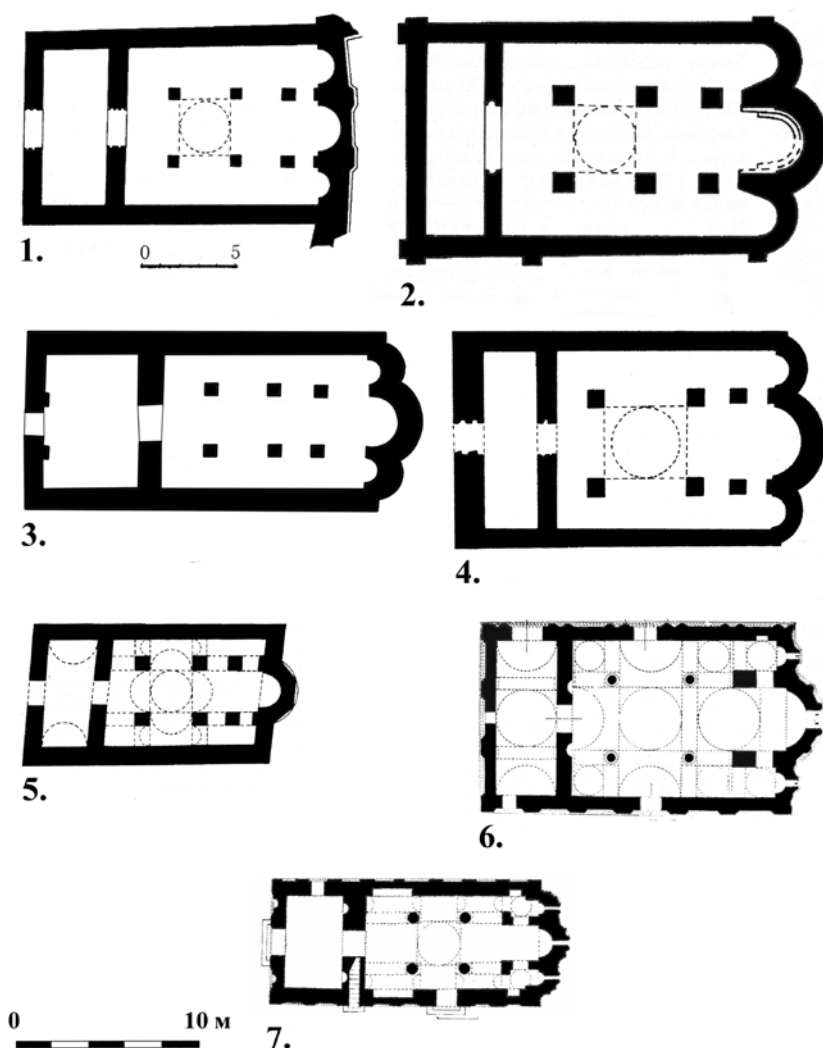
Обр. 14. Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград (южна фасада и надлъжен разрез с поглед на юг) от края на първата четвърт на XIII в. (реконструкция Б. Кузупов).

Fig. 14. The Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad (south facade and longitudinal section facing south) from the end of the first quarter of the 13th c. (reconstruction by B. Kuzupov).

Обр. 15. План на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград от края на първата четвърт на XIII в. до средата на XIV в. (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 15. Plan of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad from the end of the first quarter of the 13th c. to the middle of the 14th c. (reconstruction by E. Dermendjiev).

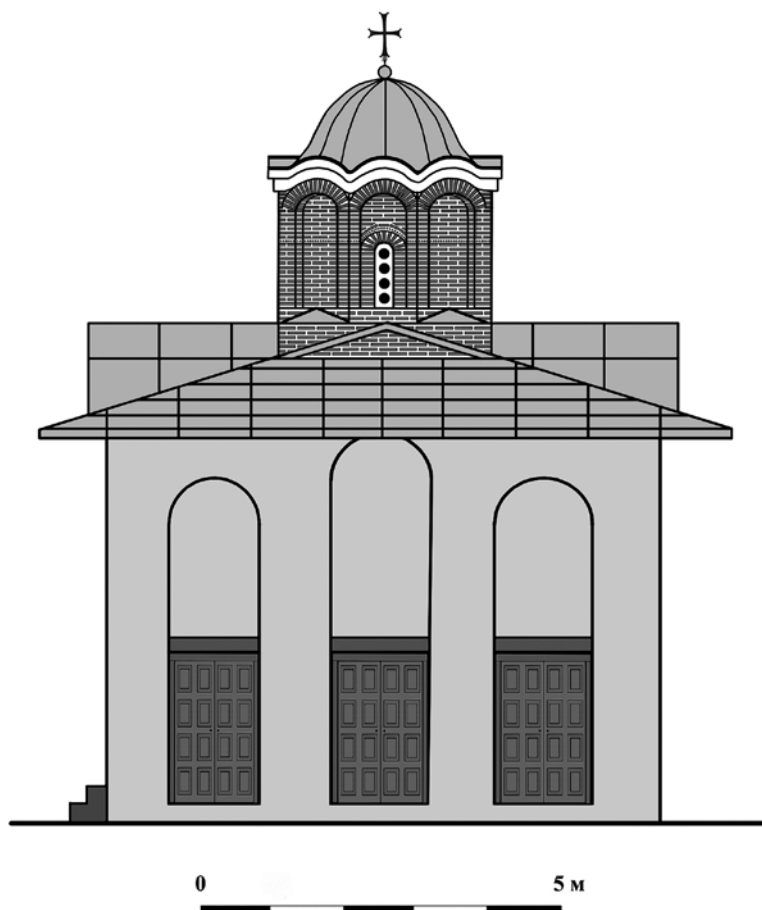
Обр. 16. Планове на църкви с шест подпори в наоса от XIII в. в столичния Търновград, Червен и Несебър (по В. Димова). 1. Дворцовата църква в цитаделата на хълма Царевец. 2. Патриаршеската църква „Възнесение Господне“ в цитаделата на хълма Царевец. 3. Църква № 5 в цитаделата на хълма Царевец. 4. Църква № 9 в цитаделата на хълма Царевец. 5. Църква № 3 в Червен. 6. Църква „Св. Йоан Алитургетос“ в Несебър. 7. Църква „Христос Пантократор“ в Несебър.

Fig. 16. Plans of churches with six supports in the nave from the 13th c. in the metropolitan city of Tarnovgrad, in Cherven and in Nessebar (after V. Dimova). 1. The Palace Church in the citadel on the Hill of Tsarevets. 2. The Patriarchal Church of the Ascension of the Lord in the citadel on the Hill of Tsarevets. 3. Church No. 5 in the citadel on the Hill of Tsarevets. 4. Church No. 9 in the citadel on the Hill of Tsarevets. 5. Church No. 3 in Cherven. 6. The Church of St. John Aliturgetos in Nessebar. 7. The Church of Christ Pantocrator in Nessebar.

Обр. 17. Западна фасада на притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – поглед от юг.

Fig. 17. The west facade of the narthex of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo – view from the south.

Обр. 18. Западна фасада на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград – Първи строителен период, втори етап (първа половина на XIV в.) (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 18. The west facade of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 2 (first half of the 14th c.) (reconstruction by E. Dermendjiev).

1.

2.

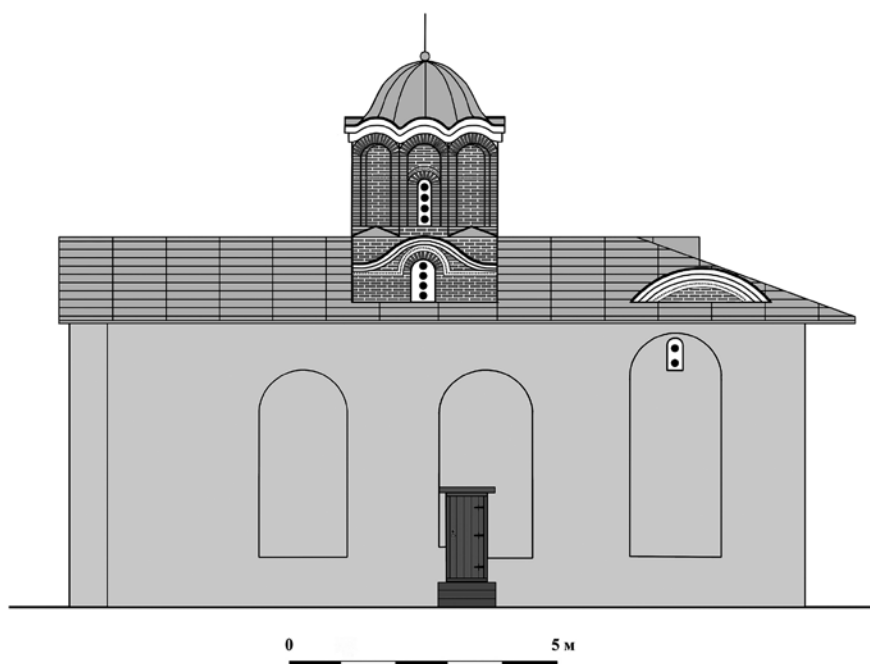
3.

4.

Обр. 19. Северна фасада на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. 1. Западна ниша. 2. Средна ниша със северния вход на наоса. 3. Източна ниша. 4. Североизточен ъгъл с абсидата.

Fig. 19. The north facade of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo. 1. The west niche. 2. Middle niche with the north entrance of the naos. 3. The east niche. 4. The northeast corner with the apse.

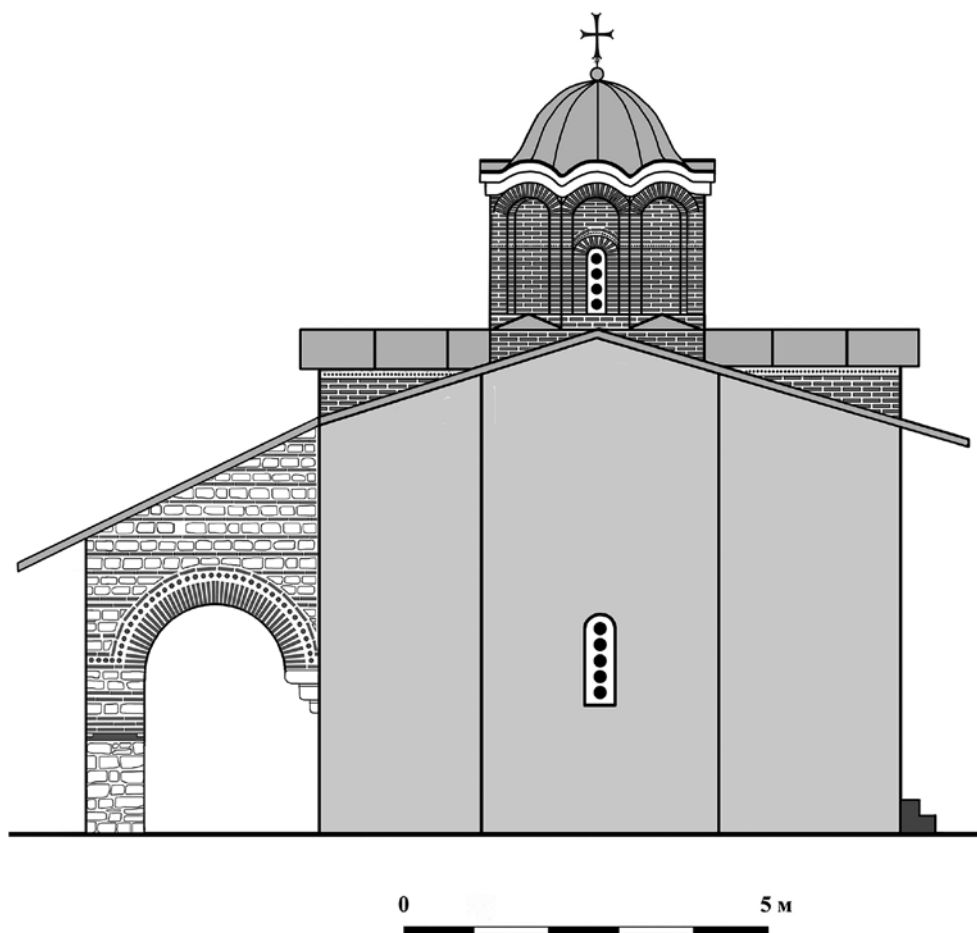
Обр. 20. Северна фасада на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград – Първи строителен период, втори етап (първа половина на XIV в.) (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 20. The north facade of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 2 (first half of the 14th c.) (reconstruction by E. Dermendjiev).

Обр. 21. Източна фасада на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Fig. 21. The east facade of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo.

Обр. 22. Източна фасада с галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград – Първи строителен период, трети етап (втора половина на XIV в.) (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 22. The east facade with the gallery of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 3 (second half of the 14th c.) (reconstruction by E. Dermendjiev).

1.

2.

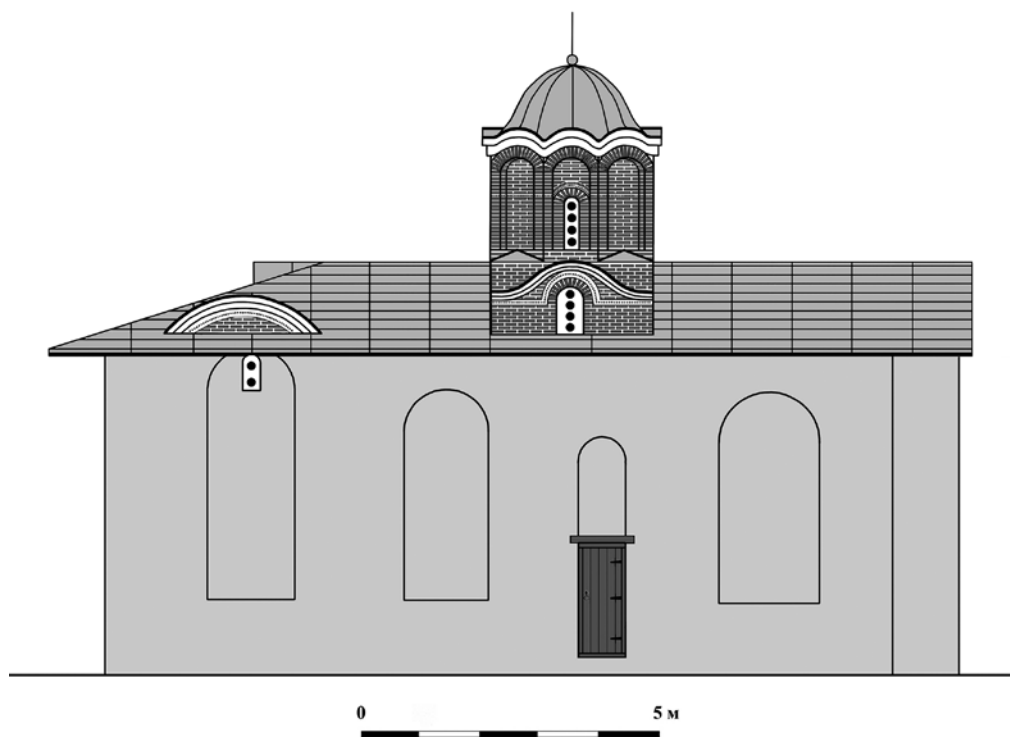
3.

4.

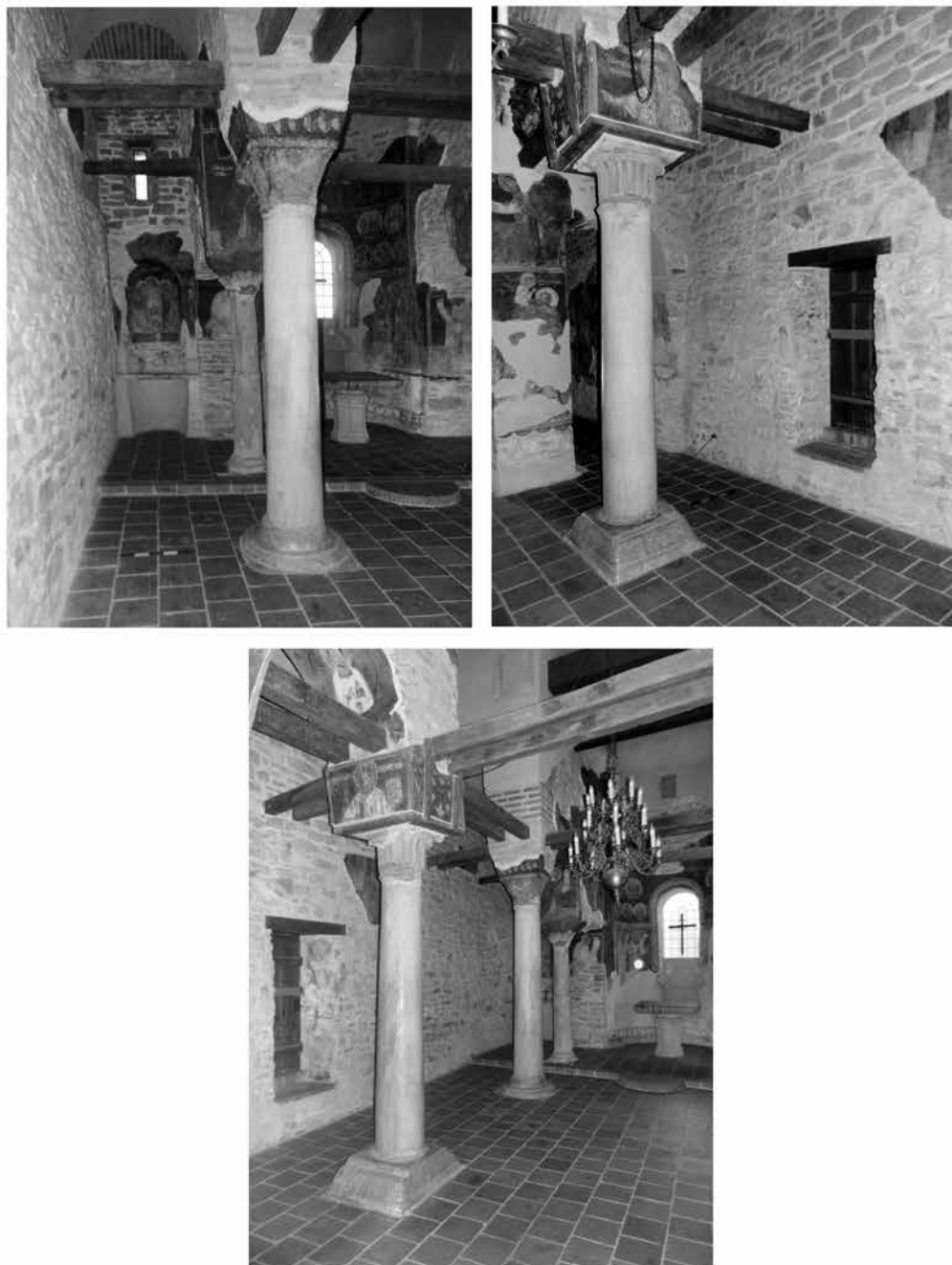
Обр. 23. Южна фасада на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. 1. Западна ниша. 2. Средна ниша. 3. Южен вход на наоса. 4. Източна ниша с входа за параклиса.

Fig. 23. The south facade of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo. 1. The west niche. 2. The middle niche. 3. The south entrance to the naos. 4. The east niche with the entrance to the chapel.

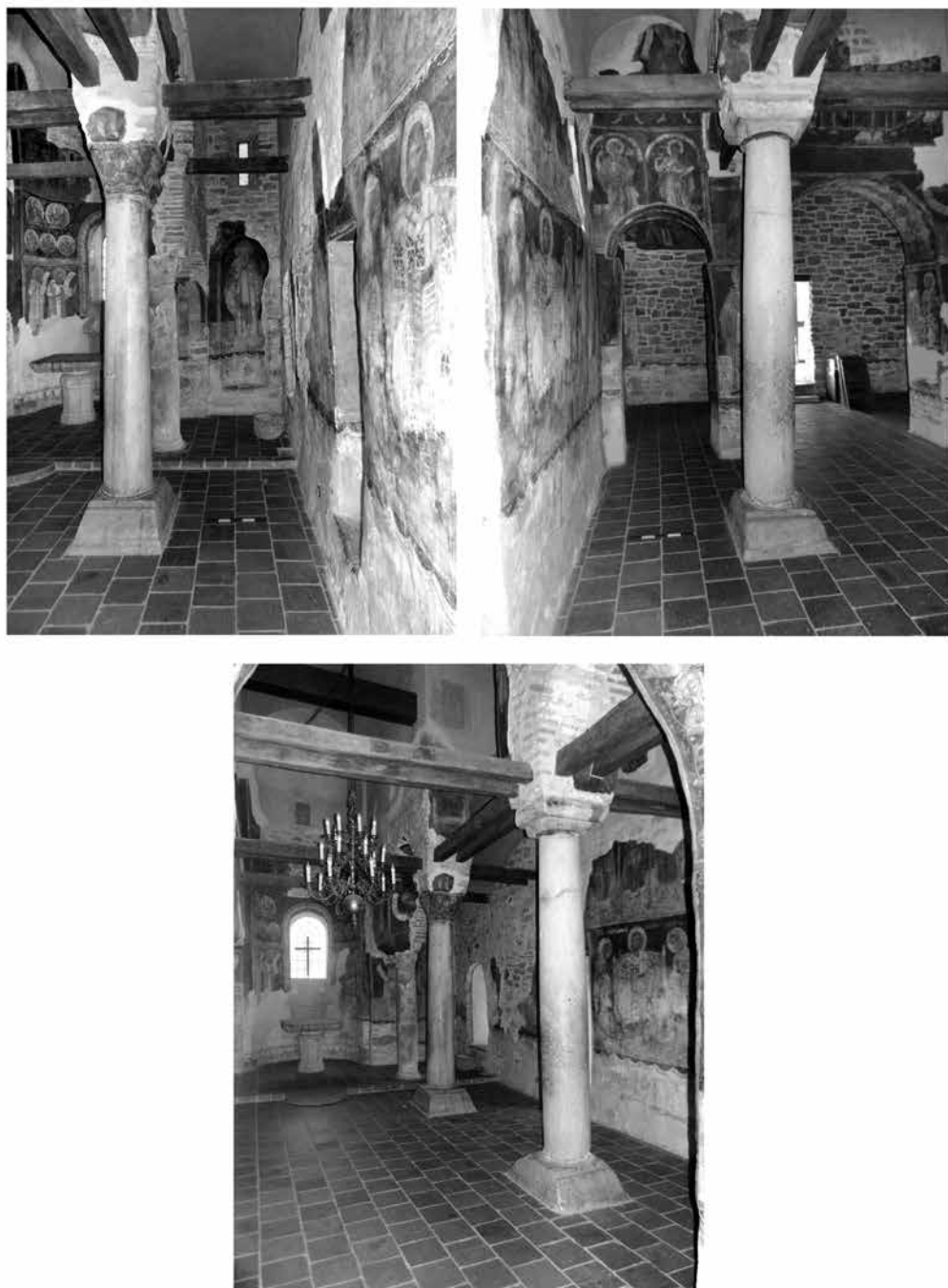
Обр. 24. Южна фасада на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград – Първи строителен период, втори етап (първа половина на XIV в.) (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 24. The south facade of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 2 (first half of the 14th c.) (reconstruction by E. Dermendjiev).

Обр. 25. Северен кораб със северния вход на наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – поглед на изток и запад.

Fig. 25. The north nave with the north entrance to the nave of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo – view to the east and west.

Обр. 26. Южен кораб с южния вход на наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – поглед на изток и запад.

Fig. 26. The south nave with the south entrance to the nave of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo – view to the east and west.

Обр. 27. Среден кораб с колонадата в наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – поглед от запад и изток.

Fig. 27. The middle aisle with the colonnade in the nave of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo – view from the west and east.

Обр. 28. Колоните от северния ред с носещата конструкция на подкуполния барабан в наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Fig. 28. The north row of columns with the supporting structure of the dome drum in the naos of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo.

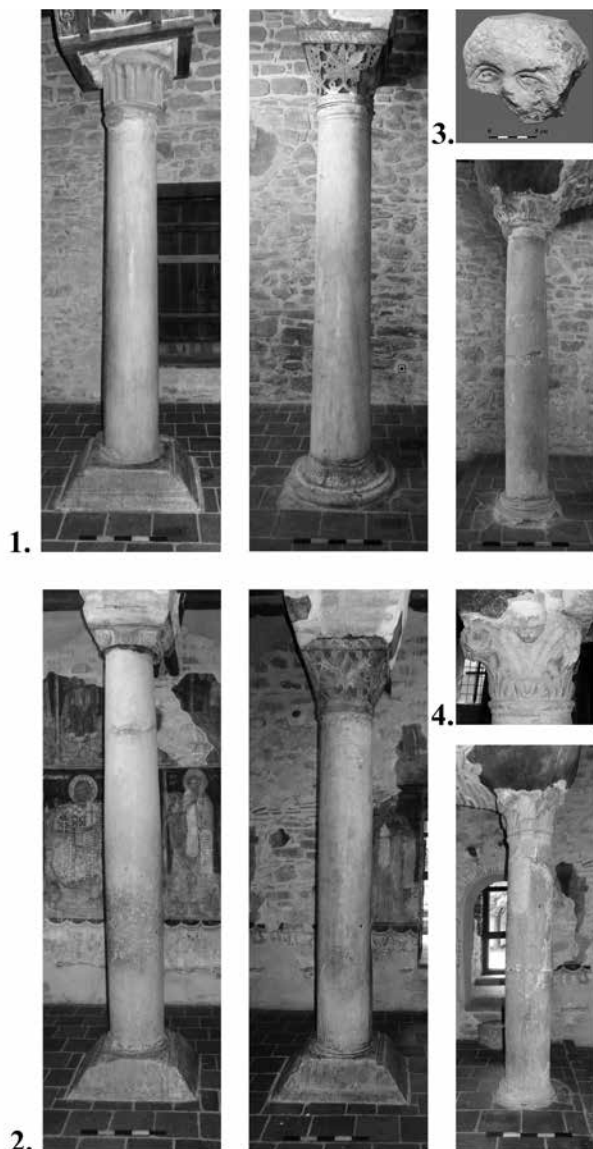
Обр. 29. Колоните от южния ред с носещата конструкция на подкуполния барабан в наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Fig. 29. The south row of columns with the supporting structure of the dome drum in the naos of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo.

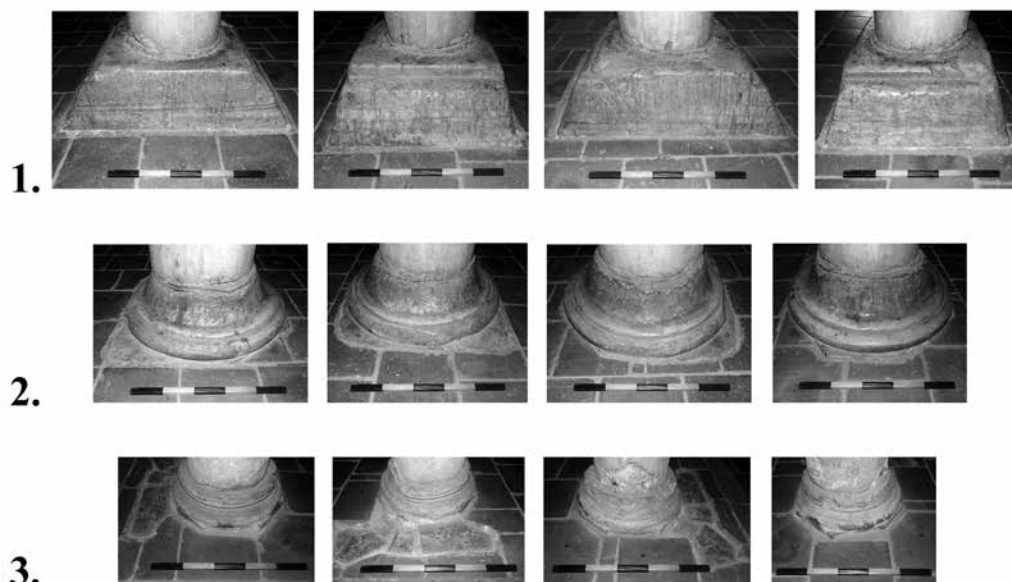
Обр. 30. Литургичен надпис от началото на тържествен тропар на Св. Апостоли Петър и Павел върху на обтегача между зидовете над западната и средната колона от южния ред в наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – поглед от север.

Fig. 30. Liturgical inscription from the beginning of a solemn troparion of the Holy Apostles Peter and Paul on the tensioner between the walls above the west and the middle column in the south row in the nave of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo – view from the north.

Обр. 31. Колони в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. 1. Колони от северния ред – западна, средна и източна. 2. Колони от южния ред – западна, средна и източна. 3. Фрагмент от човешко лице от капитела на източната колона на северния ред (инв. № 2198 С/ТОМ). 4. Капител с човешко лице на източната колона на южния ред.

Fig. 31. Columns in the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo. 1. Columns of the north row – west, middle and east columns. 2. Columns of the south row – west, middle and east columns. 3. Fragment of a human face from the capital of the east column in the north row (inv. No. 2198 C/TOM). 4. A capital figuring a human face on the east column of the south row.

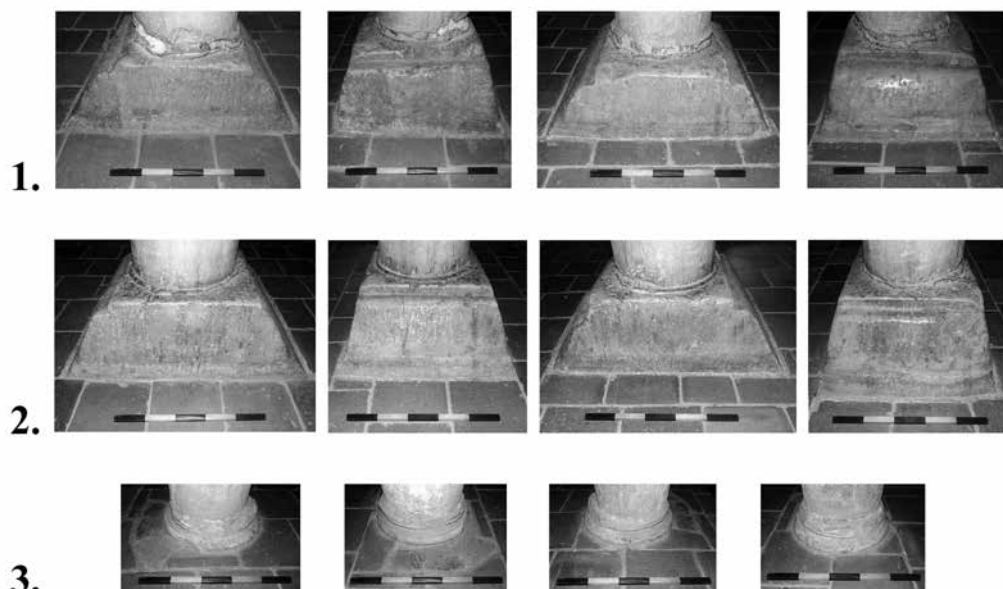

Обр. 32. Бази на колоните от северния ред в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

1. База на западната колона.
2. База на средната колона.
3. База на източната колона.

Fig. 32. Column bases in the north row in the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo.

1. West column base.
2. Middle column base.
3. East column base.

Обр. 33. Бази на колоните от южния ред в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

1. База на западната колона.
2. База на средната колона.
3. База на източната колона.

Fig. 33. Column bases in the south row in the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo.

1. West column base.
2. Middle column base.
3. East column base.

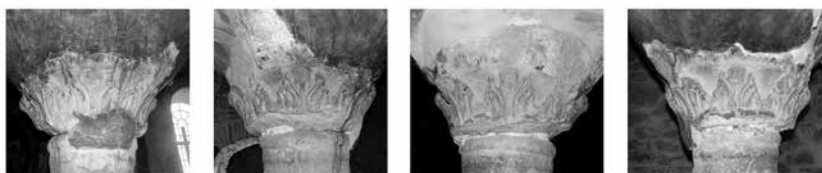
1.

2.

3.

Обр. 34. Капители на колоните от северния ред в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

1. Капител на западната колона.

2. Капител на средната колона.

3. Капител на източната колона.

Fig. 34. Capitals of the north row of columns in the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo.

1. Capital of the west column.

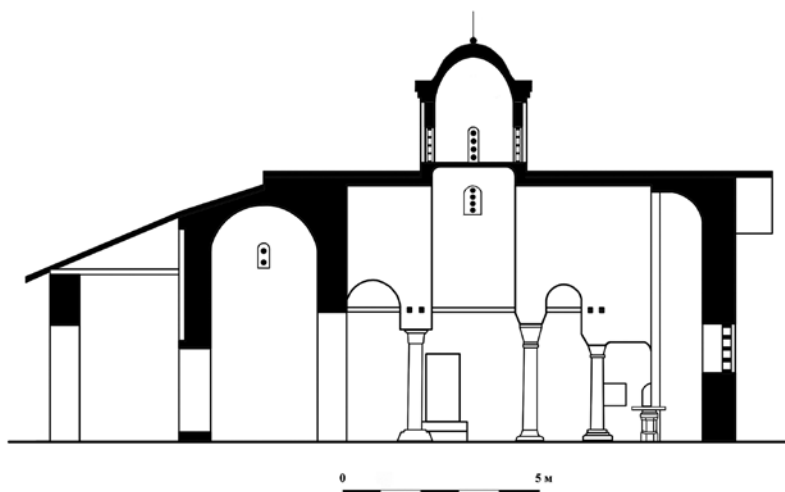
2. Capital of the middle column.

3. Capital of the east column.

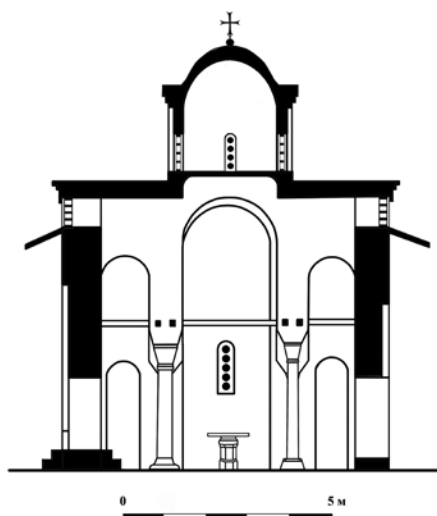
Обр. 35. Капители на колоните от южния ред в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.
 1. Капител на западната колона.
 2. Капител на средната колона.
 3. Капител на източната колона.

Fig. 35. Capitals of the south row of columns in the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo.
 1. Capital of the west column.
 2. Capital of the middle column.
 3. Capital of the east column.

Обр. 36. Надлъжен разрез на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ и галерията в столичния Търновград – Първи строителен период, трети етап (втора половина на XIV в.) (по Л. Филипов) (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 36. Longitudinal section of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 3 (second half of the 14th c.) (after L. Filipov) (reconstruction by E. Dermendjiev).

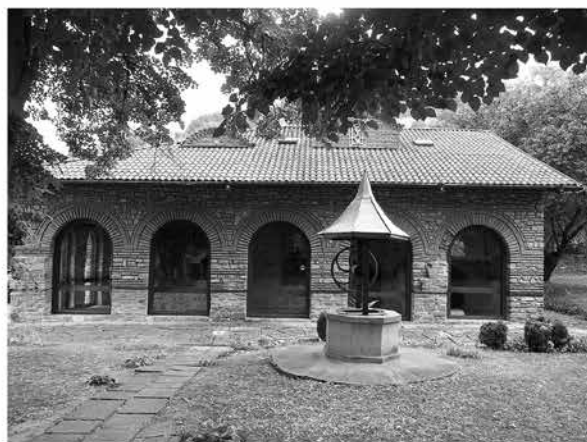
Обр. 37. Напречен разрез през наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград – Първи строителен период, втори етап (първа половина на XIV в.), с поглед към абсидата (по Л. Филипов) (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 37. Cross section through the naos of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 2 (first half of the 14th c.), view to the apse (after L. Filipov) (reconstruction by E. Dermendjiev).

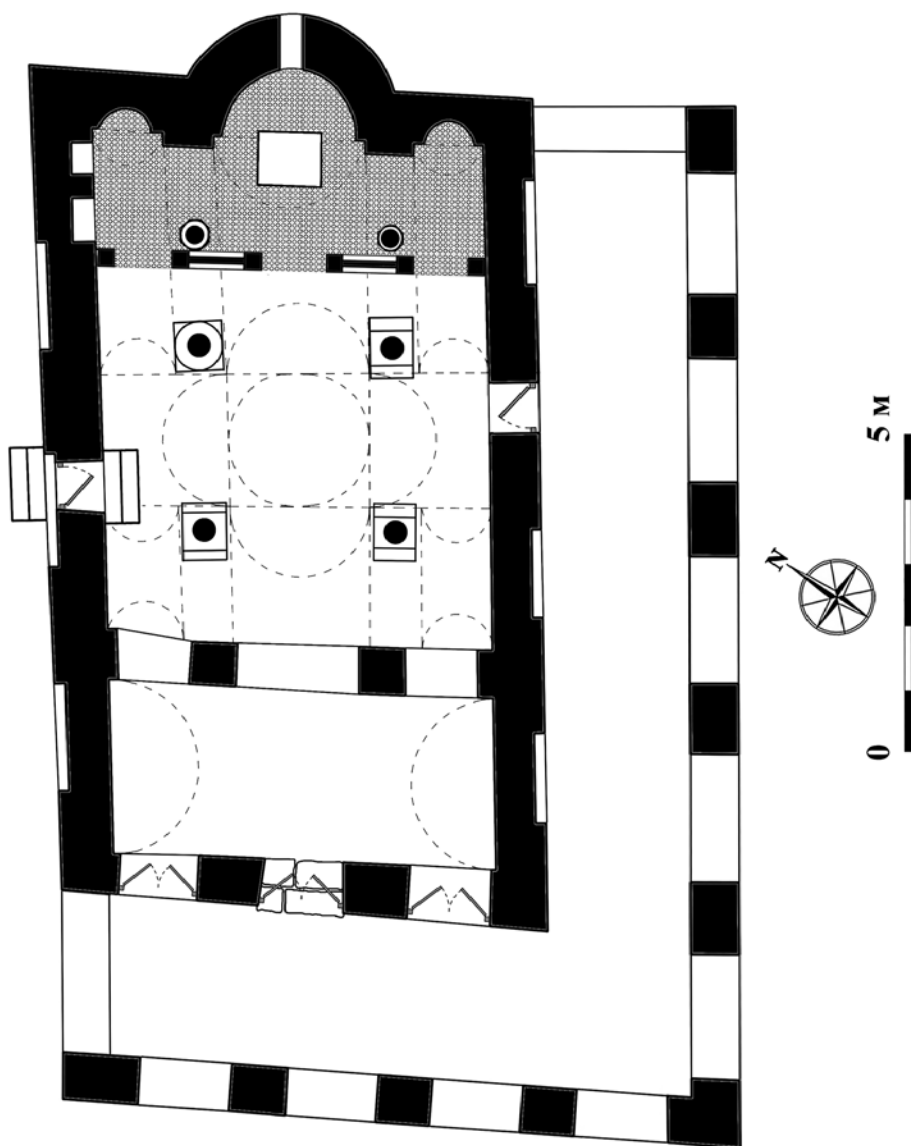
Обр. 38. Притвор на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – южна стена и входове към наоса.

Fig. 38. The narthex of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo – south wall and entrances to the naos.

Обр. 39. Галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново
(поглед от югозапад, запад и юг).

Fig. 39. The gallery of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo
(view from the southwest, west and south).

Обр. 40. План на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ с галерията в столичния Търновград – Първи строителен период, трети етап (втора половина на XIV в.) (реконструкция Е. Дерменджиев).

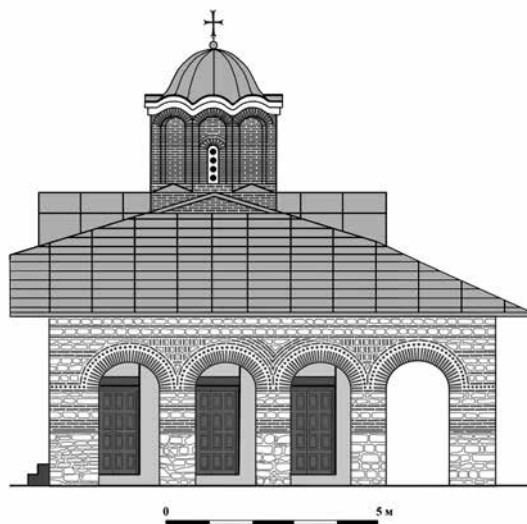
Fig. 40. Plan of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul with the gallery in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 3 (second half of the 14th c.) (reconstruction by E. Dermendjiev).

Обр. 41. Южното крило на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – поглед от запад и изток.

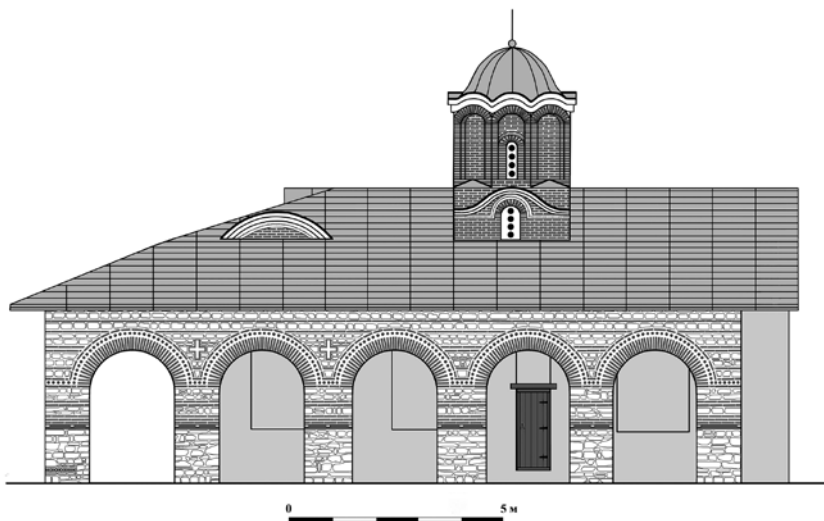
Fig. 41. The south wing of the gallery of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo – view from the west and east.

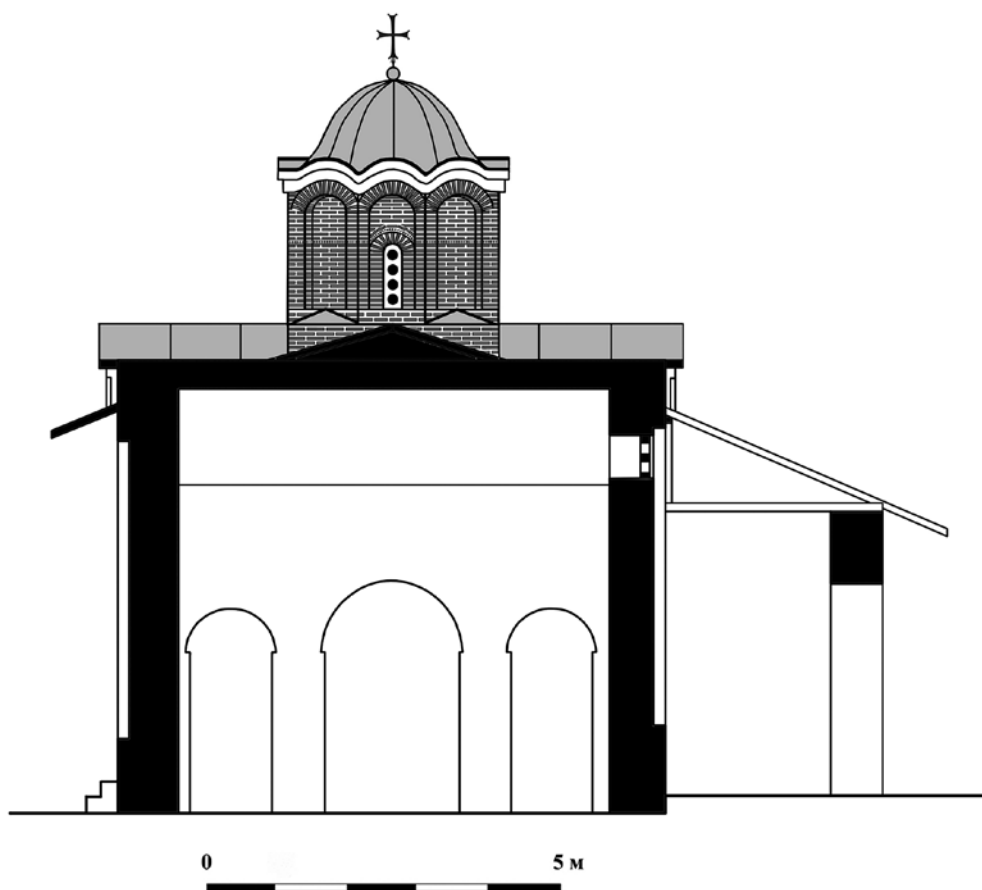
Обр. 42. Западна фасада с галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград – Първи строителен период, трети етап (втора половина на XIV в.) (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 42. West facade with the gallery of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 3 (second half of the 14th c.) (reconstruction by E. Dermendjiev).

Обр. 43. Южна фасада с галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград – Първи строителен период, трети етап (втора половина на XIV в.) (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 43 The south facade with the gallery of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 3 (second half of the 14th c.) (reconstruction by E. Dermendjiev).

Обр. 44. Напречен разрез с поглед на изток през притвора и галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград – Първи строителен период, трети етап (втора половина на XIV в.) (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 44. Cross section facing east across the narthex and the gallery of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 3 (second half of the 14th c.) (reconstruction by E. Dermendjiev).

Обр. 45. Източна стена на наоса с абсидата, прозореца и олтарната маса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Fig. 45. The east wall of the nave with the apse, the window and the altar table of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo.

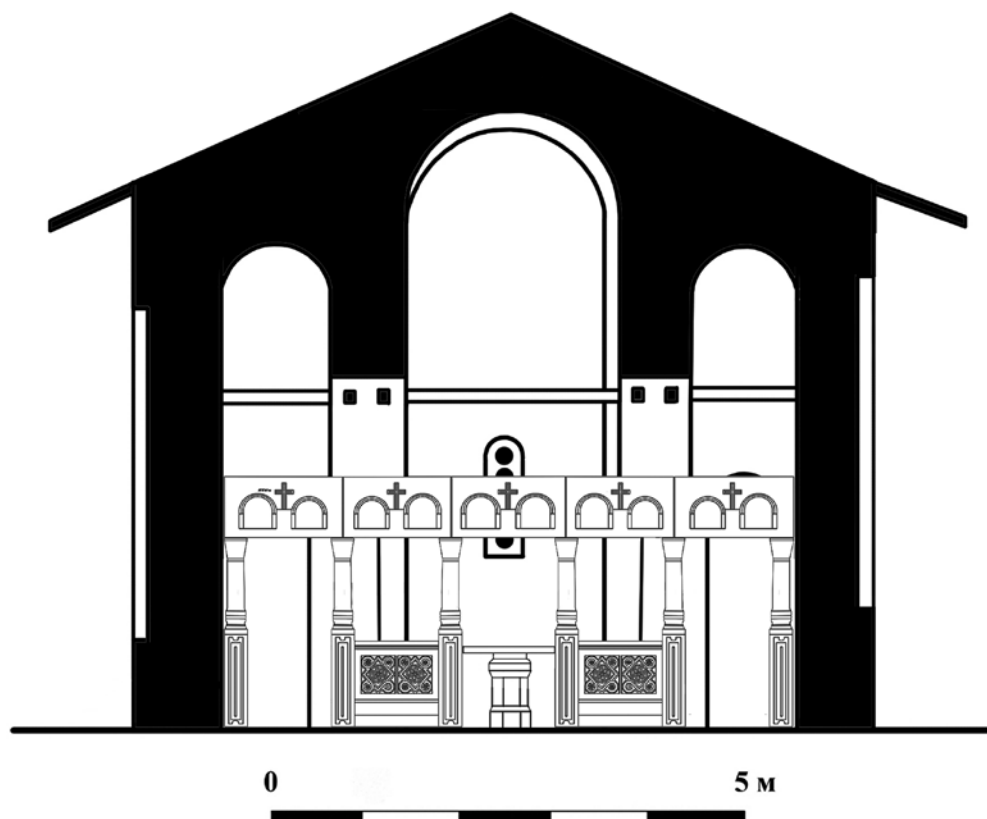
Обр. 46. Постамент под олтарната маса в църквата
„Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново.

Fig. 46. A pedestal under the altar table in
the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo.

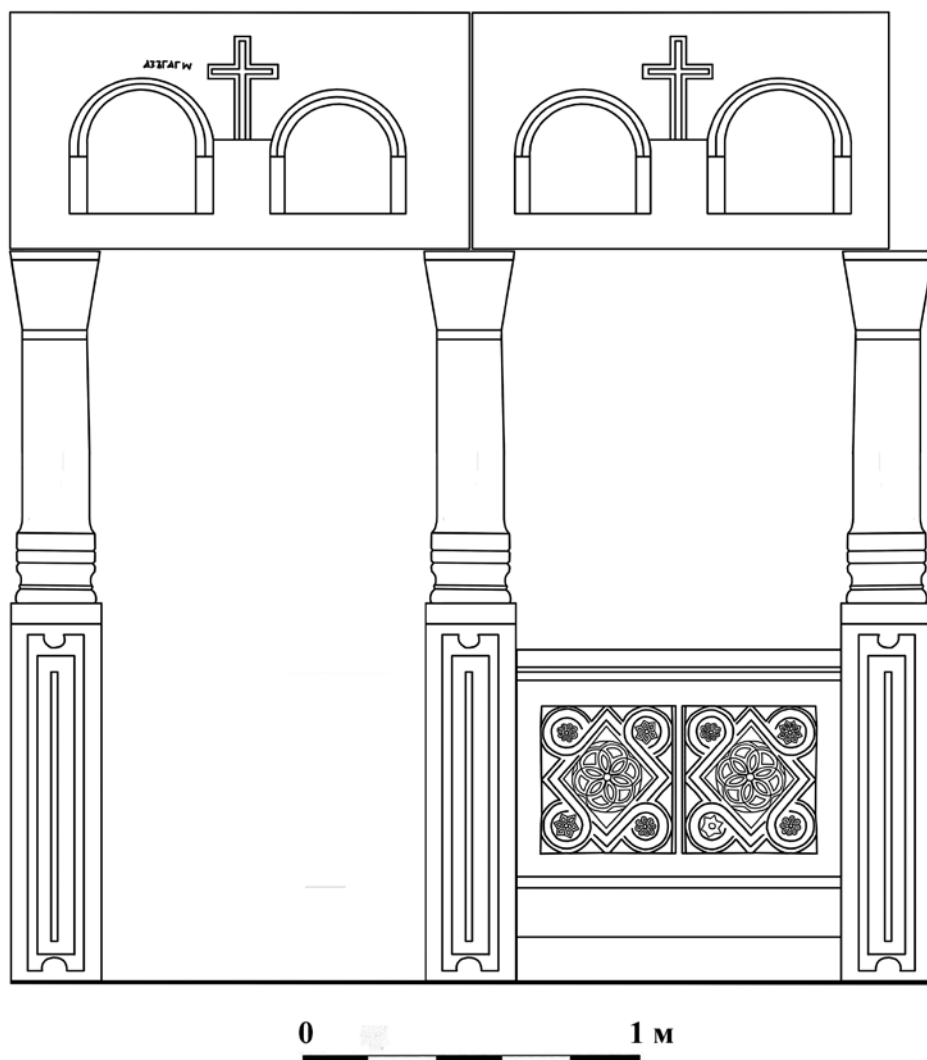
Обр. 47. Детайли на каменни олтарни прегради от Велико Търново. 1. Мраморна плоча от олтарната преграда (маса) на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград (по F. Kanitz). 2. Мраморна плоча, колонка и подложка от олтарната преграда на епископската базилика в ранновизантийския град Зикидева (инв. № 2450 С/ТОМ) (по Н. Ангелов). 3. Варовиков епистил от Велико Търново (инв. № 2445 С/ТОМ) (по Д. Косева).

Fig. 47. Details of stone altar partitions from Veliko Tarnovo. 1. Marble slab from the altar partition (table) of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad (after F. Kanitz). 2. Marble slab, column and pad from the altar partition of the Episcopal Basilica in the early Byzantine city of Zikideva (inv. No. 2450 C/TOM) (after N. Angelov). 3. Limestone epistyle from Veliko Tarnovo (inv. No. 2445 C/TOM) (after D. Koseva).

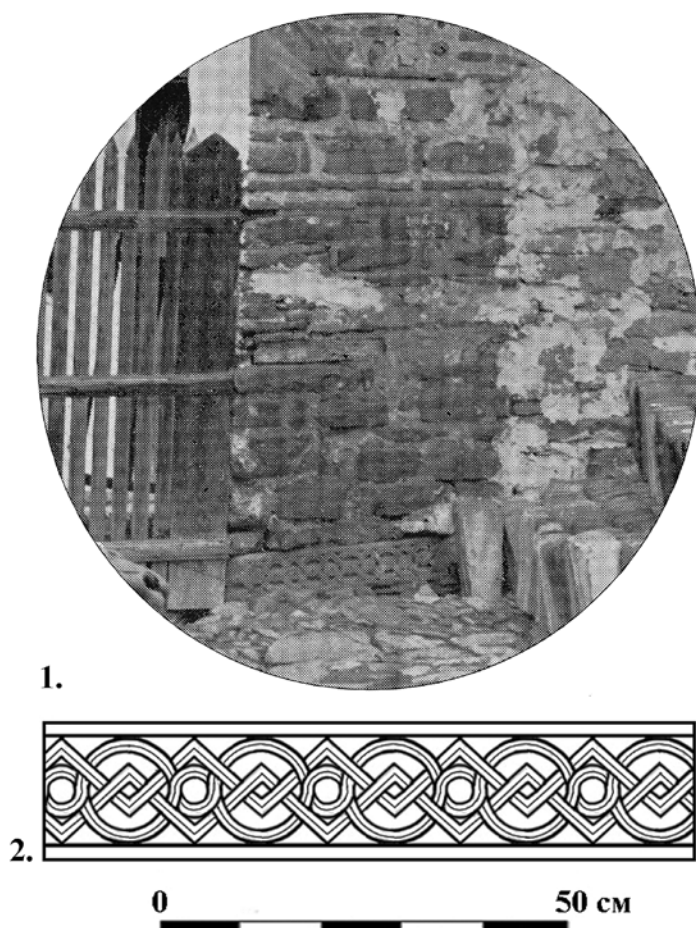
Обр. 48. Напречен разрез през наоса с поглед към олтарната преграда на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград – Първи строителен период, втори етап (първа половина на XIV в.) (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 48. Cross section across the nave overlooking the altar partition of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 2 (first half of the 14th c.) (reconstruction by E. Dermendjiev).

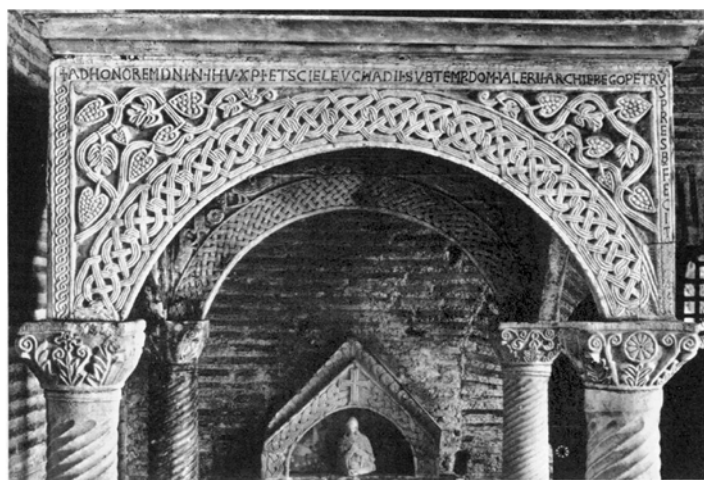
Обр. 49. Олтарна преграда (северен край) на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград – Първи строителен период, втори етап (първа половина на XIV в.) (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 49. Altar partition (north end) of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 2 (first half of the 14th c.) (reconstruction by E. Dermendjiev).

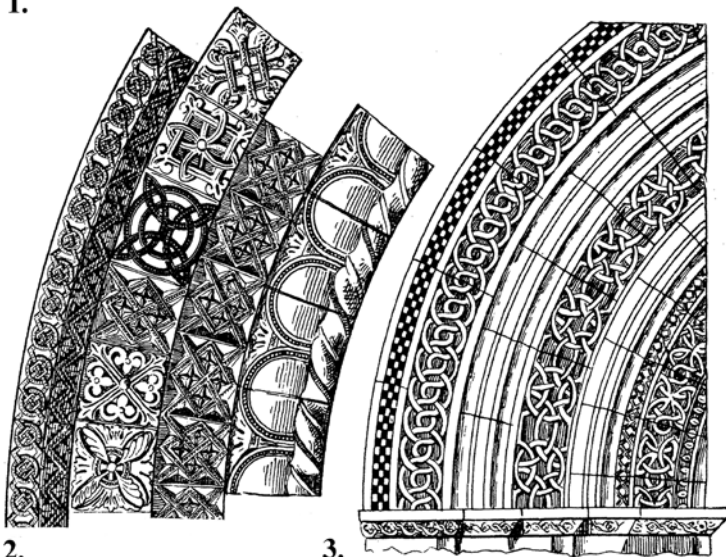

Обр. 50. Мраморна колонка с релефна украса от олтарна преграда на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград – Първи строителен период, първи етап (от края на първата четвърт на XIII в. до края на XIII в. – началото на XIV в.). 1. Колонката от първата четвърт на XIII в., вградена в югозападния стълб на галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ от втората половина на XIV в. (по Ф. Успенски). 2. Релефна украса на колонката (реконструкция Е. Дерменджиев).

Fig. 50. Marble column with raised decoration on the altar partition of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 1 (from the end of the first quarter of the 13th century to the end of the 13th century – the beginning of the 14th c.). 1. The column from the first quarter of the 13th c., built in the southwest pillar in the gallery of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul from the second half of the 14th c. (after F. Uspensky). 2. Raised decoration of the column (reconstruction E. Dermendjiev).

1.

2.

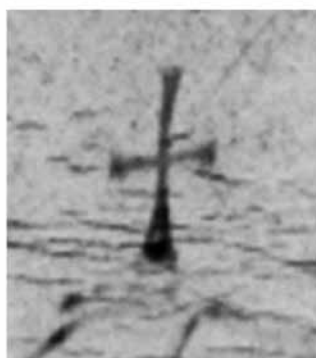
3.

Обр. 51. Релефна украса с плетеници от кръгове и ромбове от прероманско и романско изкуство от църкви в Западна Европа (IX–XII в.). 1. Релефна украса от кивория на църквата „Св. Аполинарий“ от IX в. в Равена, Италия (по A. Vandersall). 2. Архиволта над входа на църквата „Св. Мартин“ от XII в. в Сеговия, Испания (по A. Speltz). 3. Архиволта над входа на църквата „Св. Петър“ от 1130–1140 г. в Нортхамптън, Англия (по A. Speltz).

Fig. 51. Raised decoration with interlaced circles and rhombuses from the pre-Romanesque and Romanesque art on churches in Western Europe (9th – 12th cc.). 1. Raised decoration on the ciborium of the Church of St. Apollinaris of the 9th c. in Ravenna, Italy (after A. Vandersall). 2. The archivolt over the entrance of St. Martin's Church from the 12th c. in Segovia, Spain (after A. Speltz). 3. The archivolt over the entrance of St. Peter's Church of from 1130–1140 in Northampton, England (after A. Speltz).

1.

2.

3.

4.

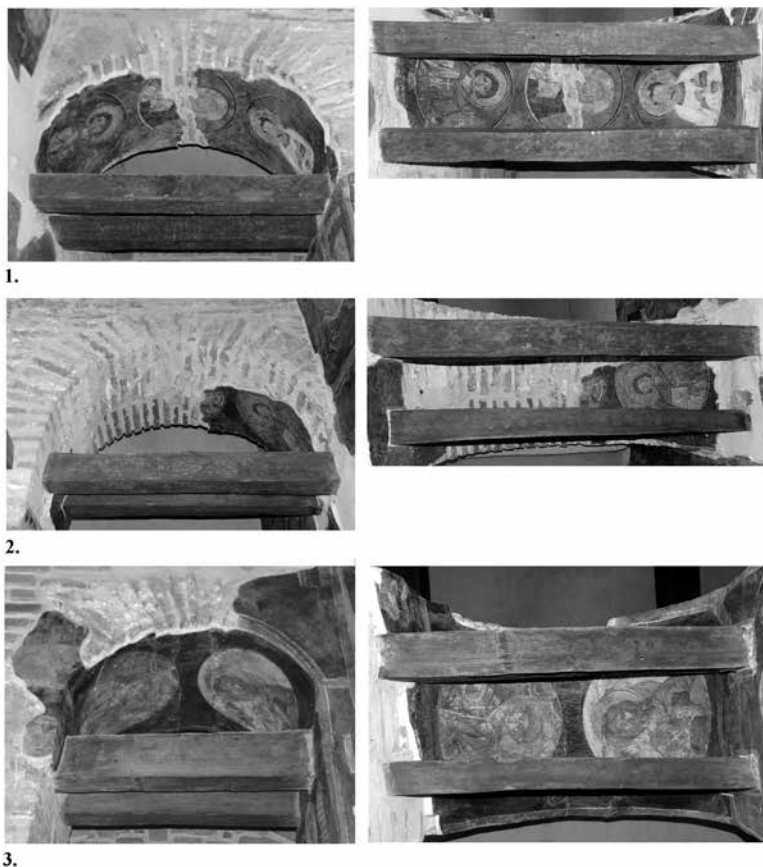
0

50 см

Обр. 52. Процесийни кръстове от X–XI в. от столичния Търновград. 1. Кръст от купола на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“. 2. Кръст от покрива на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“. 3. Кръст с надпис „Св. св. Константин и Елена“ (кръст на севаст Берислав) от цитаделата на хълма Трапезица (по К. Тотев). 4. Кръст с надпис „Св. Йоан Продром“ от цитаделата на хълма Трапезица (по К. Тотев).

Fig. 52. Processional crosses from the 10th – 11th cc. from the metropolis of Tarnovgrad. 1. A cross from the dome of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul. 2. A cross from the roof of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul. 3. A cross with an inscription St. St. Constantin and Elena (cross of Sevast Berislav) from the citadel on the Hill of Trapezitsa (after K. Totev). 4. A cross with an inscription St. John the Prodromos from the citadel on the Hill of Trapezitsa (after K. Totev).

Обр. 53. Стенописи от 20-те години на XIII в. в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград – от Първи строителен период (края на първата четвърт на XIII в. – края на XIV в.) до Втори строителен период, първи етап (края на XIV в. – 50-те – началото на 60-те години на XV в.). 1. Медальони с образите на Св. Самона, Св. Гурий и Св. Авив в арката между западната стена и западната колона на северния ред в наоса. 2. Медальони с образите на светци-мъченици – четец Маркиан и иподякон Мартирий, в арката между западната стена и западната колона на южния ред в наоса. 3. Медальони с образите на Св. Борис и Св. Глеб, прерисувани при второто стенописване през 50-те – началото на 60-те години на XV в., върху техните образи от 20-те години на XIII в., в арката между средната и източната колони на северния ред в наоса.

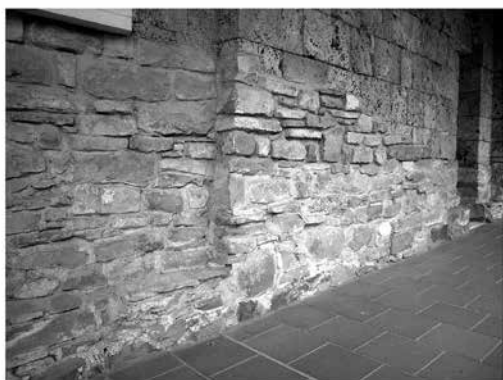
Fig. 53 Frescoes from the 1220s in the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – from the First Construction Period (end of the first quarter of the 13th – end of the 14th c.) till the Second Construction Period, Stage 1 (end of the 14th c. – early 1460s). 1. Medallions with the images of St. Samon, St. Gurii and St. Aviv in the arch between the west wall and the west column in the north row of the naos. 2. Medallions with the images of martyr saints – reader Marcian and subdeacon Martirius, in the arch between the west wall and the west column of the south row in the naos. 3. Medallions with the images of St. Boris and St. Gleb, overpainted during the second mural painting in the 1450s – early 1460s, over their images from the 1220s, in the arch between the middle and east columns in the north row of the nave.

1.

3.

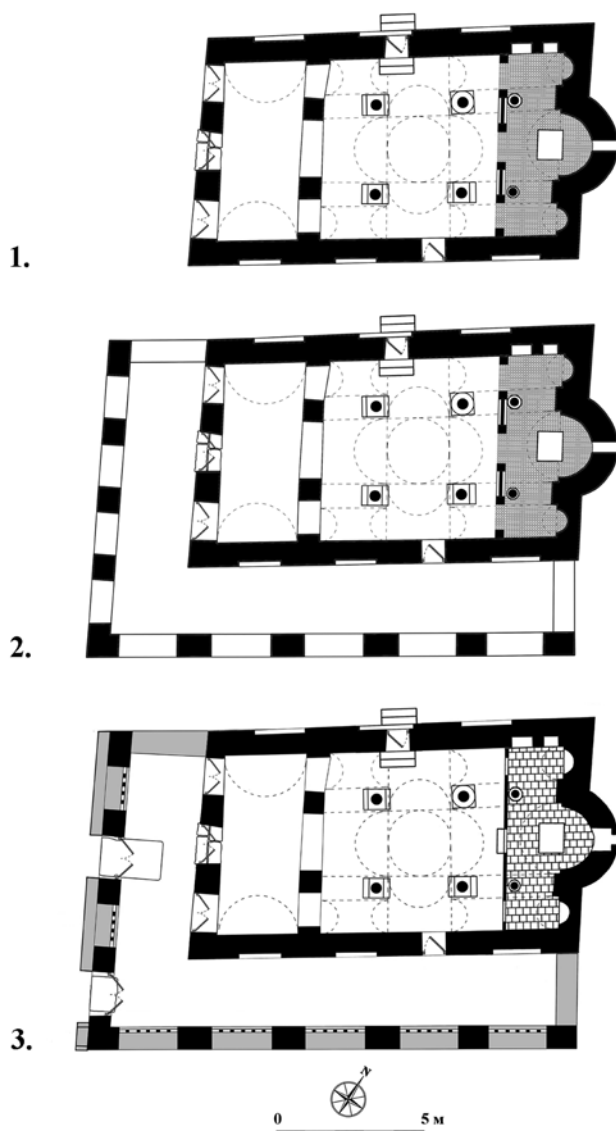
2.

4.

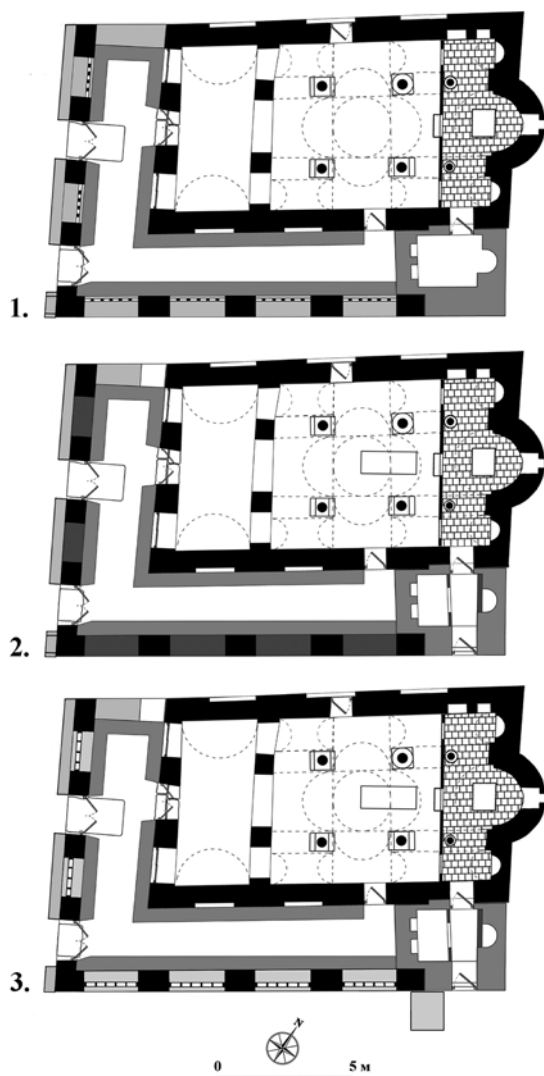
Обр. 54. Фасадна зидария на царската църква „Св. 40 мъченици“ от 1228–1230 г. в столичния Търновград. 1. Южна и централна абсиди. 2. Западна част на южната фасада. 3. Западна фасада на притвора (по <https://welcome.bg/listing/църква-свети-четиридесет-мъченици>). 4. Колоните в наоса – поглед на изток (снимка Н. Борисова).

Fig. 54. Facade masonry of the royal Church of the Holy 40 Martyrs from 1228 to 1230 in the metropolis of Tarnovgrad. 1. South and central apses. 2. The west part of the south facade. 3. The west facade of the narthex (on <https://welcome.bg/listing/църква-свети-четиридесет-мъченици>). 4. The columns in the naos – view to the east (photo N. Borisova).

Обр. 55. Строителна периодизация на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (реконструкция Е. Дерменджиев). 1. Първи строителен период (Столичен), първи етап и втори етап – от края на първата четвърт на XIII в. до средата на XIV в. 2. Първи строителен период (Столичен), трети етап – втора половина на XIV в. 3. Втори строителен период (Следстоличен), втори етап – от началото на 80-те години на XVI в. до 50-те – началото на 60-те години на XVIII в.

Fig. 55 Construction periodization of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo (reconstruction by E. Dermendjiev). 1. First construction period (metropolis), Stage 1 and Stage 2 – from the end of the first quarter of the 13th century to the mid-14th c. 2. First construction period (metropolis), Stage 3 – second half of the 14th c. 3. Second construction period (Post-metropolis), Stage 2 – from the early 1580s till the 1750s – the early 1760s.

Обр. 56. Строителна периодизация на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (реконструкция Е. Дерменджиев). 1. Втори строителен период (Следстоличен), трети етап – от 50-те – началото на 60-те години на XVIII в. до края на XVIII в. – първото десетилетие на XIX в. 2. Трети строителен период (Възрожденски), първи етап и втори етап – от края на XVIII в. – първото десетилетие на XIX в. до 1877 г. 3. Четвърти строителен период (Следосвобожденски), втори етап – от 1910 г. до 1913 г.

Fig. 56. Construction periodization of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo (reconstruction by E. Dermendjiev). 1. Second construction period (Post-metropolis), Stage 3 – from the 1750s – early 1760s to the end of the 18th c. – the first decade of the 19th c. 2. Third construction period (Revival), Stage 1 and Stage 2 – from the end of the 18th c. – the first decade of the 19th c. to 1877. 3. Fourth construction period (Post-Liberation), Stage 2 – from 1910 to 1913.

ЦЪРКВИ И СЕЛИЩА В ХИНТЕРЛАНДА НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД (КРАЯ НА XII – КРАЯ НА XIV ВЕК) – ПРОСТРАНСТВЕН МОДЕЛ

Сашка Александрова-Алексиева

През последните години в археологията все по-широко навлиза използването на различни интердисциплинарни и съвременни методи, сред които важна роля имат Географските информационни системи (ГИС). Тяхното използване постепенно става неделима част и от полевите археологически проучвания в България. По своята същност ГИС представляват многобройни и разнообразни технологични решения и програми, осигуряващи събирането, съхраняването, анализирането, представянето и разпространяването на пространствено-координирани и непосредствени данни, и извличането от тях на нова информация. Самата абревиатура *GIS* идва от английски език и означава две близки, взаимно допълващи се и припокриващи се понятия – Географски информационни системи (Geographic(al) Information Systems) и Географски информационни науки (Geographic(al) Information Sciences) (Прахов и др. 2011, 80). Особено важно приложение като метод за откриване на потенциални археологически обекти в слабо проучени или непроучени територии има прогнозното моделиране. То се основава на закономерностите, които съществуват между разположението на обектите и техните връзки със средата, като отчита влиянието на географските фактори върху формите на заселване и стопанската дейност на обитателите, т. е. пространствено изразените връзки „обект – среда“ и „обект – обект“. Създадените прогнозни модели определят вероятността от откриване на археологически обекти в дадена територия и съдействат за тяхната по-точна локализация. Прогнозното моделиране, осъществявано със средствата на ГИС, има едно от най-важните приложения в археологията и резултатите, постигнати с него, са значително по-добри и надеждни, тъй като и усилията на проучвателите се съсредоточават на местата с голяма вероятност за наличие на археологически останки (Петров, Янков 2017, 120).

Ценен обект, за който изготвянето на подобен прогнозен модел би било от особено важно значение, е една средновековна църква, открита през 2002 г. край с. Горско Ново село, община Златарица. Тя е забележителна, от една страна, със своя прецизен градеж от добре обработени каменни блокове, керамопластична фасадна украса и стенописи, сред които и изображение на царска (ктиторска)

двойка, а от друга с това, че дори и след проведените в продължение на три години редовни археологически разкопки, липсват доказателства, които да я свързват със селищната система по онова време (**Обр. 1, Обр. 2**)¹.

Проучванията не дават достатъчно информация, която да позволи тя да бъде определена като селищна, манастирска или принадлежаща на извънградско имение на виден представител на търновската аристокрация (Алексиев 2003, 116; Алексиев 2005, 296, 298; Алексиев 2007, 416). Изследванията на околните територии, с които разполагаме, са стари и непълни. Липсват посъвременни теренни обхождания и издирвания на археологически обекти в община Златарица и около с. Горско Ново село за съставяне на нова пълна археологическа карта на района след проведената експедиция на археолозите от Окръжния исторически музей във Велико Търново през вече далечната 1977 г. (Султов и др. 1979, 35; Султов и др. 1984, 21). А самата църква до с. Горско Ново село дори липсва в информационната система „Археологическа карта на България“ (АКБ) и в списъците на Националния институт за недвижимо културно наследство (НИНKH).

Един прогнозен археологически модел на разглеждания средновековен храм и хронологически синхронните обекти от неговата околност, изготвен с помощта на ГИС, би допълнило празнините и допринесло за изясняване на характера му и това „странно“ местоположение. Осъществяването обаче на подобен проект към момента е доста сложно и трудоемко, тъй като, за да бъде този прогнозен модел пълен и научно обоснован, това трябва да бъде проучване, реализирано в ГИС среда, данните за него да са получени с ГИС технологии, а за последващото им обработване и анализиране, отново се изисква използването на Географски информационни системи. Т.е. необходими са не само специфични познания за работа с различните по вид и приложение географски информационни ресурси: топографски, почвени, геоложки, кадастрални, хидроложки, климатични, исторически и други карти, аерофотографии, сателитни изображения и т.н., но и специфична апаратура и програми за създаване на дигитален теренен модел, който да стои в основата на самия прогнозен археологически модел.

Въпреки това, при събирането и анализирането на информацията за синхронните на църквата край с. Горско Ново село средновековни храмове от хинтерланда на столичния Търновград, постепенно се очерта един пространствен модел, който може да бъде изследван и доказан, а на по-късен етап – натрупаната вече като резултат от него база данни с археологическа информация, да бъде използвана (след дигитализиране, обработване, организиране и последващ анализ) в различните ГИС подходи и методи, съпътстващи създаването на прогнозен модел, както и при изготвяне на цифрова карта за района на селото и на община Златарица като цяло.

Това е причината и целта на настоящото изследване да бъде ограничена само до доказване съществуването на средновековен пространствен модел,

чиито компоненти: църква, хронологически синхронно с нея селище/крепост и некропол, се явяват повтарящи се за близките околности на столичния Търновград. Така, по аналогия, факторите и характеристиките, които са от значение за вече известните обекти, би следвало да са валидни и за прогнозния обект или той самият да служи като индикатор за наличие в близост на обекти от другия тип (Петров, Янков 2017, 121).

Териториалният обхват на представеното изследване е районът, очертан в радиус от около 40 км от средновековния Търновград, а периодът – от края на XII в. до края на XIV в., е времето, в което градът е столица на Второто българско царство. Включени са следните археологически обекти²:

- църква край с. Хотница, община Велико Търново;
- църква край с. Леденик, община Велико Търново;
- църква край с. Росица, община Павликени;
- църква край с. Горско Ново село, община Златарица.

Изборът на обектите е направен на база забелязаната повторемост на няколко от техните елементи и характеристики, а именно:

- съществуваща изолирана църква, без данни за наличие на манастир или селище/крепост около нея (изключение е църквата при с. Росица, община Павликени, която е в чертите на селище).

- некропол със светски характер около църквата, който доказано продължава да се използва и след нейното изоставяне;

- в хинтерланда на столичния Търновград;
- датировка от края на XII в. до края на XIV в.;
- селище и/или крепост в близките околности.

Като източници на информация за посочените средновековни църкви са използвани: докладите от археологическите проучвания и теренните обхождания на обектите; публикуваните научни статии, студии и монографии, свързани с тях; регистрационните картони от автоматизираната информационна система АКБ³ и общите устройствени планове на общините Велико Търново, Павликени и Златарица (доколкото тази информация е публично достояние)⁴.

Средновековни църкви от хинтерланда на Търновград (XII – XIV в.)

1. Църква в местността Кая бунар край с. Хотница

Най-изчерпателни са наличните данни за землището на село Хотница. Селото се намира в хълмист район на 18 км северозападно от гр. Велико Търново. От южната му страна върху високо плато е местността Кайрака. В северна посока районът му се прорязва от няколко дерета, вливащи се в р. Бохот. Тя извира на 4–5 км югозападно от селото, тече на североизток, образувайки дълбок каньон и се влива в река Росица. От северозапад тече р. Негованка. В

цялото землище на с. Хотница има регистрирани общо над 70 обекта – селища, некрополи и каменоломни от енеолита до средновековието, повечето от които са многослойни (Илчева 2002, 7).

През 1970 – 1973 г. в местността Кая бунар (Извора)⁵, източно от античния керамичен център, върху разрушенията на антична сграда, са проучени от Й. Алексиев от НАИМ при БАН (Национален археологически институт с музей при Българска академия на науките), Филиал – Велико Търново средновековна църква и некропол (Алексиев 1980а, 44). Църквата е с издължен план, еднокорабна, с полукръгла апсида, притвор и вход от запад (**Обр. 3**). Изградена е от средноголеми ломени камъни, а редовете са подравнени с по-дребни плочести камъни или тухли от античните сгради. Спойката е от кремавобял хоросан, премесен с голямо количество пясък. Липсват данни за керамопластична украса. В насипите от разрушенията обаче са открити много стенописни фрагменти – повечето от които едноцветни, но и такива с фигурални сцени и линии, изображения на растителни орнаменти, очи, нимбове и букви, напомнящи за стенописите от църквите на хълма Трапезица във Велико Търново. Керамиката, характерна за Второто българско царство – битова и сграфито, както и намерените византийски монети – едната, в близост до южния зид, с полепнал хоросан, на Исак II Ангел (1185–1195 г.), а другата – от гроб № 19, на солунския деспот Мануил Комнин Дука (1230–1237 г.), са основанието на проучвателя Й. Алексиев да датира изграждането на църквата между началото и втората четвърт на XIII в., а разрушаването и изоставянето ѝ в края на XIV в. по време на турското нашествие (Алексиев 1980а, 49).

Около църквата е открит некропол със светски характер, който съществува още от втората четвърт на XIII в. Открити са погребения на мъже, жени и деца – общо 27 гроба, от които два вътре в църквата (в югозападната част на наоса и в северната част на притвора) и 25 около нея, ориентирани в посока запад-изток, с малки отклонения.

Й. Алексиев изключва съществуването на манастир около църквата, както и жилища, защото средновековни археологически материали се откриват единствено в непосредствена близост до нея. Той посочва, че храмът най-вероятно е свързан със селище, съществувало по поречието на р. Бохот, недалеч от извора Каябунар, според сведенията на местния краевед Иван Кокорков за наличието на керамика от Второто българско царство (Алексиев 1980а, 54).

Регистрационните картони в автоматизираната информационна система АКБ и В. Илчева дават сведения за още няколко селища от района на с. Хотница, отнасящи се към периода XII–XIV в. (Илчева 2006, 26–33):

– **местност Камъ(а)нърлъка** – на 2,5 км западно от селото, на левия висок бряг на р. Бохот, на платото – селище от Второто българско царство;

– **местност До село** – на 75° **местност Мечата дупка** – на 2–2,5 км югоизточно от селото – селище с площ над 5 дка, датировка в XII–XIV в.;

– **местност Горно селище** – на 1,5–2 км източно от селото – останки от Второто българско царство;

– **Пещерата-изток** – на 2 км източно от селото – многослойно селище с площ до 5 дка, с материали и от Второто българско царство;

– **Пещерата-запад** – на 1,5 км южно от селото – многослойно селище с площ до 5 дка, върху речна тераса до р. Бохот, с материали и от Второто българско царство. Проведени са сондажни разкопки през 1990 г. под ръководството на В. Илчева;

– **местност Калето** – на 3 км западно от селото, върху височина със стръмни склонове от изток, запад и север – многослойна крепост от 5–6 дка (10 дка по АКБ), с материали и от Второто българско царство.

Според В. Илчева археологическите находки от местностите Мечата дупка, Горно селище и Пещерата-изток с Пещерата-запад принадлежат на едно и също селище от XII–XIV в. (Илчева 2006, 33).

2. Църква в местността Високите камъни край с. Леденик

Вторият археологически обект, който ще бъде разгледан в настоящото изследване, е църквата, открита край с. Леденик, община В. Търново. Тя е проучена през 1973 г. със спасителни разкопки на Л. Квинто от НАИМ при БАН, Филиал – Велико Търново в м. Високите камъни, западно от селото. Разкритата църква е силно разрушена от иманярски изкопи и от земеделска дейност (Квинто, Йорданов 1982, 24). Разположена е в свлачищен район, в средата на тераса по левия бряг на р. Янтра. Общата проучена площ при разкопките е 80 кв. м.

По план църквата е еднокорабна, едноапсидна, без притвор (**Обр. 4**). Входът е бил от запад. Изградена е с хоризонтални редове от плоски камъни, споени с бял хоросан с примеси от едър пясък, дребни речни камъни и единични парчета начупени тухли. Някои части от зидовете ѝ са били запазени на височина до 0,80 м. Външните размери на църквата са: дължина с апсидата почти 10 м, ширина 5,70 м и зидовете са с ширина 0,80 м. В разрушенията са открити множество парчета от керемиди и капаци от покрива на църквата, керамични фрагменти (без сграфито керамика) и остатъци от стенописи – някои от които с човешки фигури. Сред находките има и монета на император Мануил I Комнин (1143–1180 г.). Л. Квинто датира изграждането на църквата към втората половина на XII в., а изоставянето и разрушаването ѝ, вероятно в резултат на свлачище, предизвикано от земетресение – към втората половина или края на XIII в. В северозападния ъгъл на църквата е проучен един гроб, а други гробове около нея са били унищожени при обработката на земята. Църквата е определена като принадлежаща на имение на местен дребен феодал, въпреки че в близост не са открити следи от сгради и съоръжения. Направено е предположение за наличие на близко селище в съседната местност Кераца (Квинто, Йорданов 1982, 28).

3. Църква в местността Манастира край с. Росица

Най-отдалечена от столичния Търновград църква, включена в изследването, е тази край с. Росица, община Павликени⁶. Тя се намира в местността Манастира (Манастир тарласа), на 1,5 км южно от селото и е проучена през 2012 г. от Евгени Дерменджиев и Стоян Михайлов от РИМ (Регионален исторически музей) – В. Търново, които провеждат спасителни разкопки. Разположена е на тясна, дълга поляна в средата на северния склон на невисоко плато и на разстояние около 700 м от р. Росица. Била е обект на проучване още през далечната 1899 г., когато е търсен съществуващ на това място, според местно предание, средновековен български манастир с името „Св. Йоан Предтеча“. В резултат на последните археологически проучвания са доразкрити още части от храма, както и 16 гроба от некропол около него, три хоросанови бъркала, осем ями, две пещи и части от две полувкопани жилища (Дерменджиев 2013–2014, 157; Михайлов 2013–2014, 251).

В план църквата е еднокорабна, едноабсидна, засводена, с керемиден покрив, вход от запад и може би втори от юг, като е възможно и наличие на притвор (Дерменджиев 2013–2014, 161) (**Обр. 5**). Размерите ѝ са: дължина 15,40 м (с апсидата) и ширина 6,60 м. Използваните при градежа строителни материали са с високо качество – добре обработени ломени камъни, каменни плочи и правоъгълни тухли, споени с бял хоросан, премесен с незначително количество пясък. Намерени са и бигорни блокчета – вероятно от свода, както и тухли от арките на вратите и прозорците. Църквата е била стенописана отвътре, но без украса от глазирани керамични панички и розети по фасадите. Изграждането ѝ е отнесено към първата половина на XIII в., а функционирането ѝ – до края на XIII в. и началото на XIV в. Некрополът, разкрит около нея, е светски, доказателство за което са проучените четири детски гроба. Площта му е около 1,5 дка, а датировката е определена също в рамките на XIII в.

На разстояние съответно 15 и 25 м югозападно от църквата са открити две полувкопани жилища. Те, заедно с боклучните ями, пещите, настилната и огнището са основание за твърдението на проучвателя, че край църквата е имало селище от времето на Второто българско царство (XIII в.) и погребаните наоколо са неговите жители. Площта на селището обхващала до 7 дка, а самият храм е възможно да е бил в центъра му. То е изоставено в края на XIII в. или в самото начало на XIV в.

В непосредствена близост до селището и църквата, на разстояние 150 м югозападно по права линия, върху платото има останки от малка крепост (площ от 4–5 дка) с името „Хисар“. Е. Дерменджиев съобщава, че при теренен оглед в иманярски изкопи е намерена керамика от XIII–XIV в. и предполага, че жителите на селището са свързани с крепостта и по всяка вероятност те са семействата на войниците от нейния гарнизон (Дерменджиев 2013–2014, 182).

4. Църква в местността Юртлука край с. Горско Ново село

На църквата в местността Юртлука, намираща се на 2 км в източна посока от с. Горско Ново село, община Златарица, попадат иманяри през есента на 2002 г. Между 2004 г. и 2006 г. са проведени археологически разкопки от екип под ръководството на Й. Алексиев и К. Дочев от НАИМ при БАН, Филиал Велико Търново (Алексиев 2005, 296). Разкритата църква е еднокорабна, с една апсида от изток, притвор и главен вход от запад, още един допълнителен вход от юг и керемиден покрив (**Обр. 6**).

Размерите ѝ са: дължина 12,20 м (без апсидата, която е дълга 1,50 м), ширина 6,20 м и стени с дебелина 0,90 м. Градежът е от старателно издялани средно големи и много големи камъни (с дължина до 1–1,20 м) със спойка от бял хоросан. Дървени греди (сантрачи) са ползвани за изравняване на редовете, а бигорови блокове и тухли – при оформянето на сводовете и арките. В насипите са разкрити голямо количество керамични четирилистници, които са били част от богатата керамопластична украса по външните фасади на църквата (Алексиев 2006, 284).

Освен правилния градеж, особено внимание предизвиква стенописната украса на наоса и притвора, която е била сравнително добре запазена в северната част на храма⁷. Върху цокъла са били изобразени зигзагообразни червени и сини линии на бял фон. В северозападния ъгъл на наоса са разкрити запазени от кръста надолу прави фигури с щитове и ножници на мечове, определени като светци-воини (Прашкова 2011, 73). Откритите в притвора фигури вероятно са били на светци-монаси, а сред тях с голяма категоричност е разпознат Св. Йоан Кръстител, вляво от входа към наоса (Прашкова 2011, 74). Най-интересно и забележително е едно изображение, намиращо се върху северната стена на наоса, за което е изказано предположение, че принадлежи на царска (или ктиторска) двойка и до тях – светецът-покровител на храма (Прашкова 2011, 73–74).

Вътре в църквата са проучени общо пет гроба, а около нея е разкрита част от некропол със светски (селищен) характер (Чокоев 2016, 135–142). Погребаните са мъже, жени и деца. Някои от гробовете са били маркирани с каменни надгробия. Като хронологически най-ранни са определени трите гроба в наоса. Те са датирани към времето преди изграждането на храма. Двамата гроба, разкрити в притвора, са отнесени към периода на самото съществуване на църквата, а останалите – след изоставянето ѝ, което най-вероятно става след средата на XIV в.

Й. Алексиев смята, че църквата е изградена през 30-те години на XIII в. по време на управлението на цар Иван Асен II (1218–1241), а функционирането ѝ продължава до средата на XIV в., когато е срутена и около нея се развива некрополът. Според него не може да се каже със сигурност дали тя е била част от манастир или е принадлежала на извънградско имение на търновски болярин (Алексиев 2007, 416). Оформилият се наоколо некропол с над 30 гроба

на мъже, жени и деца всъщност се явява доказателство, че е била свързана с близко разположено селище по време на нейното съществуване или след това⁸.

В близост до храма при разкопките проучвателите установяват различни структури: в западна посока хоросанови бъркала от строежа и останки от подпорен зид, укрепващ терена и служещ за преодоляване на денивелацията; канал за отвеждане на дъждовната вода в северната част на настилка от плочи пред централния вход на църквата, както и едно значително количество каменни струпвания на 10–15 м от храма, които обаче не са от неговото разрушаване (Александрова-Алексиева, 2023, 392).

Пространствен модел „църква – некропол – селище“ – анализ и характеристика

Систематизирането и анализирането на информацията за средновековните църкви от хинтерланда на столичния Търновград, датирани в периода от края на XII в. до края на XIV в., показва, че всички тези археологически обекти включват следните еднакви компоненти:

- Проучена с археологически разкопки средновековна църква, която е:
 - в план еднокорабна, едноапсидна и с/без притвор;
 - изградена качествено с големи, добре обработени камъни със спойка от хоросан и с керемиден покрив. В случая с църквата край с. Горско Ново село и с керамопластична украса по фасадите;
 - със стенописна украса по вътрешните стени;
 - без манастирски или други постройки наоколо, с изключение на църквата край с. Росица, община Павликени, която се намира в селище;
- Гробове в църквата и некропол със светски характер около нея (погребаните са мъже, жени и деца), чието съществуване продължава и след изоставянето ѝ;
- Селище, локализирано в близка местност (с известно предположение и крепост от същото време за селата Хотница и Росица).

От природните фактори трябва да се отчете разположението на обектите върху заравнени тераси, както и наличието на водоизточник на недалечно разстояние – р. Бохот (до с. Хотница), р. Янтра (до с. Леденик), р. Росица (до с. Росица) и р. Бебровска и Стара река (до с. Горско Ново село). Тези платовидни тераси с близките реки и техните притоци създават благоприятни условия за основаване на селищата от открит тип, а естествено защитените местности имат решаваща роля при изграждането на крепостите върху тях – в местността Калето (при с. Хотница), крепост Хисар (до с. Росица).

Всички изброени елементи и характеристики на археологическите обекти очертават един общ пространствен модел от три компонента „църква – некропол – селище (и/или прилежаща в близост крепост)“, който се явява доказано повтарящ се за храмовете при с. Хотница, с. Леденик и с. Росица.

Най-голям брой картони в автоматизираната информационна система АКБ има за землището на с. Хотница, което териториално е и най-близо до Велико Търново. Именно там пространственият модел „църква – некропол – селище“ се наблюдава при храма в м. Карабунар и селището от м. Камънарлъка, доказано с археологически разкопки и теренни обхождания, така също и при селището от м. До село и евентуалната църква в близост, макар и с известна несигурност (**Обр. 7**)⁹.

За с. Леденик пространственият модел включва проучената църква с некропол в местността Високите камъни и селище, вероятно в близката местност Кераца.

При с. Росица ситуацията е малко по-различна, защото проучената църква е в чертите на селището, а в близост е регистрирана и крепост с името Хисар (**Обр. 8, Обр. 9**).

Очевидно този пространствен модел „църква – некропол – селище“ от хинтерланда на столичния Търновград през XII–XIV в. би могъл да бъде приложен и към храма, открит край с. Горско Ново село, община Златарица¹⁰.

Въпреки че самата църква не е регистрирана в АКБ, за околностите на с. Горско Ново село в автоматизираната информационна система са отбелязани следните няколко обекта:

– **Селище в местност Перемлиите** – локализирано на достъпна невисока тераса в западния край на селото и отнесено към Средновековието, но с културна принадлежност Възраждане (?);

– **Селище в местност Сенанци** – локализирано върху възвишение на 3 км югоизточно от селото, отнесено към Средновековието, но също с културна принадлежност Възраждане (?);

– **Крепост в местност Асара** – локализирана на 3,3 км североизточно от селото, върху труднодостъпен рид, с датировка Късна античност.

Информация за с. Горско Ново село дава и М. Ангелова-Атанасова, която записва разкази на местни жители за наличието на селища в още две местности, неотбелязани в АКБ. Едната е **местността Братовец**, която се намира на 1,5 км южно от селото, а другата е същата **местност Юртлука**, където е открита средновековната църква (Ангелова-Атанасова 1996, 29, 161).

Без съмнение тази така наречена „царска църква“ със забележителен градеж от скъпи материали, богата външна украса, прекрасни стенописи и светски некропол около нея, която съперничи и има паралели сред църквите от хълма Трапезица във Велико Търново (№4, 5, 6, 10, 13, 14) (Алексиев 2005, 298; Прашкова 2011, 69), не може да е била изолирана от селищната система през периода XIII–XIV в. Ако бъдат използвани данните от АКБ за землищата на община Златарица и с. Горско Ново село, сведенията от М. Ангелова-Атанасова и приложен към нея описаният тук пространствен модел „църква – некропол – селище“, с голяма вероятност би могло да се твърди, че тя е или част от все

още нелокализирано селище в същата местност, или е свързана с териториално най-близко разположеното селище, регистрирано в м. Перемлиите (**Обр. 10**).

Съществува също възможността тя да е свързана и със селището в местността Сенанци, и/или дори с крепостта „Асара“ (ако се докаже с археологически разкопки или теренни обхождания, че тя е използвана през периода XII – XIV в.) Крепостта се намира дори на по-малко разстояние от църквата, отколкото местността Сенанци (**Обр. 10**)¹¹, но за момента е определена в АКБ като антична. Нейното благоприятно географско разположение, ситуирането ѝ в труднодостъпна местност и с добра видимост към околността, благоприятстват подобна топографска приемственост, правейки я подходяща за защита на населението от околните селища по време на опасности, каквито не липсват в разглеждания период (Александрова-Алексиева, 2023, 394).

В заключение ще бъдат отбелязани различните посоки, в които могат да продължат, да се развият и реализират бъдещи проекти и проучвания, свързани с църквата край с. Горско Ново село:

- Всички събрани и отбелязани по-горе в изложението характеристики на разгледаните археологически обекти – вид, хронология, площ и други могат да бъдат пренесени като записи в свързани атрибутивни таблици, което ще позволи да се извършва систематизиране и филтриране по зададени критерии, да се направи подробна картна визуализация, както и сравнение със специализиран ГИС софтуер.

- Така представеният пространствен модел може да бъде основа за създаването с ГИС на прогнозна карта на района около с. Горско Ново село с обозначение на местата, които са с археологически потенциал (съответно в процентни стойности – нисък, среден или висок). По този начин той ще бъде добра основа за бъдещи системни теренни издирвания на археологически структури с приложение на ГИС и чрез тестването му с работа на терен в реална среда ще се определи доколко той е успешен и доколко прогнозата съвпада с действителното положение в района.

- Ще могат да се търсят проекти и възможности за бъдещи археологически разкопки край селото, а също и за допроучване, опазване и социализация на църквата като обект на културно-историческото наследство. По този начин тя ще бъде спасена от незаслуженото трагично състояние, в което се намира и към настоящия момент (**Обр. 11, Обр. 12**) (Александрова-Алексиева, 2023, 395–396).

- Ще бъде регистрирана и ще заеме полагащото ѝ се място в информационната система АКБ и в регистрите на НИНКН.

- Респективно всичко това ще допринесе за икономическо и туристическо развитие на село Горско Ново село и община Златарица като цяло. Предлаганите туристически продукти ще бъдат обогатени и ще станат по-атрактивни с включването на нов интересен обект в туристическите маршрути.

ЛИТЕРАТУРА

Александрова-Алексиева, под печат: С. Александрова-Алексиева. (Почти) изгубено културно-историческо наследство – средновековната църква край село Горско Ново село, община Златарица. – В: Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Том 6. Изследвания в чест на 65-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Част 2, г. VII (XXXIX), 2023, 389–406.

Алексиев 1980а: Й. Алексиев. Средновековна църква и некропол при с. Хотница, Великотърновски окръг. – Археология, XXII, 1980, 4, 44–56.

Алексиев 1980б: Й. Алексиев. Средновековное поселение близ с. Хотницы, Великотърновского округа. – В: Rapports du IIIe Congres International d'Archeologie slave. Bratislava, 1980, I, 5–13.

Алексиев 2003: Й. Алексиев. Средновековна църква при с. Горско Ново село. – Археологически открития и разкопки през 2002 г. София, 2003, 115–116.

Алексиев 2004: Й. Алексиев. Средновековно селище при село Хотница, Великотърновско. – В: Средновековно Търново. Археологически проучвания. Юбилеен сборник по случай тридесет години от създаването на филиала на Археологическия институт с музей при Българска академия на науките Велико Търново 1974–2004, К. Тотев, М. Робов, И. Александров (Ред.), В. Търново, 2004, 35–92.

Алексиев 2005: Й. Алексиев. Археологически разкопки на средновековна църква при с. Горско Ново село, община Златарица, през 2004 г. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 296–298.

Алексиев 2006: Й. Алексиев. Проучвания на средновековна църква при с. Горско Ново село, община Златарица. – В: Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 284–288.

Алексиев 2007: Й. Алексиев. Археологически разкопки на средновековна църква в с. Горско Ново село, община Златарица. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 413–416.

Ангелова-Атанасова 1996: М. Ангелова-Атанасова. Топонимията на Горнооряховско. София, 1996.

Дерменджиев 2013–2014: Е. Дерменджиев. Средновековно селище край село Росица, община Павликени. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII–XXVIX, 2013–2014, 157–221.

Илчева 2002: В. Илчева. Хотница. Стари селища и находки. Част I. Праистория. В. Търново, 2002.

Илчева 2006: В. Илчева. Хотница. Стари селища и находки. Част II. Античност и Средновековие. В. Търново, 2006.

Квинто, Йорданов 1982: Л. Квинто, Й. Йорданов. Църква от XII в. при с. Леденик, Великотърновски окръг. – Археология, XXIV, 1, 24–32.

Михайлов 2013–2014: С. Михайлов. Монети и екзагия от археологическото проучване в землището на село Росица, община Павликени. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII–XXVIX, 2013–2014, 251–277.

Петров, Янков 2017: Г. Петров, Р. Янков. Примерен географски подход при разработването на прогнозен археологически модел. – Епохи, 2017, 1, 120–125.

Петрова 2024: М. Петрова. Археолози откриха църква, част от манастира на свети Теодосий Търновски, край великотърновското село Самоводене. – <https://www.bta.bg/bg/news/lik/744606-arheoloji-otkriha-tsarkva-chast-ot-manastira-na-sveti-teodosiy-tarnovski-kray-> (изтеглена информация на 21.05.2025 г.).

Прахов и др. 2011: Н. Прахов, Х. Ангелова, А. Коцев, А. Попов, С. Димитров. Прогнозно моделиране в археологията: световна практика и български перспективи. – Bulgarian e-Journal of Archaeology, 2011, 1, 71–121. <https://be-ja.org/index.php/journal/article/view/be-ja-1-2011-71-121> (изтеглена информация на 10.04.2023 г.).

Прашкова 2011: М. Прашкова. Новоразкрити стенописни фрагменти в средновековната църква в Горско Ново село. – В: Боянската църква между Изтока и Запада в изкуството на християнска Европа. Сборник с доклади от международна научна конференция, 2009 г. Б. Пенкова (Ред.). София, 2011, 69–77.

Султов и др. 1979: Б. Султов, П. Станев, В. Илчева, М. Цочев, А. Писарев. Старините в землището на Златарица. – Годишник на музеите от Северна България, 1979, V, 35–40.

Султов и др. 1984: Б. Султов, П. Станев, В. Илчева, М. Цочев, А. Писарев. Старините в землището на Златаришка община – В: Годишник на музеите от Северна България, 1984, X, 21–23.

Чокоев 2013–2014: И. Чокоев. Текстил от археологически обект „Средновековен манастир „Св. Йоан Предтеча“, с. Росица, Павликенско. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII–XXVIX, 2013–2014, 223–249.

Чокоев 2016: И. Чокоев. Сърмени материали от гроб в средновековната църква край с. Горско Ново село, община Златарица, обл. В. Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, 2016, XXXI, 135–142.

БЕЛЕЖКИ

¹ За голямо съжаление, въпреки изграденото защитно покритие над зидовете и направената на място консервация на стенописите, след приключване на разкопките църквата е неподдържана и изоставена, като в момента е почти изгубена като обект на културно-историческото наследство (Александрова-Алексиева, 2023, 395–396).

² Още една средновековна църква от XIV в. е проучена през 2024 г. от проф. Х. Вачев и И. Петракиев от РИМ – Велико Търново край великотърновското село Самоводене, но тя към настоящия момент е определена като манастирска. Информацията за нея е единствено от предварителните съобщения в медиите (<https://www.bta.bg/bg/news/lik/744606-arheoloji-otkriha-tsarkva-chast-ot-manastira-na-sveti-teodosiy-tarnovski-kray->).

³ Поради ограничения ми достъп до АКБ не успях да прегледам регистрационните картони за с. Росица.

- ⁴ Анализът до голяма степен се основава на първите два източника, тъй като в самите устройствени планове на общините информацията за културно-историческото наследство е взета от АКБ и списъците на НИИ НКН, и се припокрива.
- ⁵ Според В. Илчева името на местността е Къшлата (Илчева 2006, 33).
- ⁶ Благодаря на доц. д-р Е. Дерменджиев, който ми предостави информация, план, карта и снимки на църквата край с. Росица.
- ⁷ Благодаря на проф. д-р М. Прашкова, която ми предостави информация и снимки на църквата край с. Горско Ново село.
- ⁸ Подобен случай се наблюдава при средновековния манастир в Кърджали, където некрополът продължава да се ползва от околното население и след изоставянето на църквата (Чокоев 2013–2014, 234).
- ⁹ По устни сведения на местен жител, който открива хоросанови градежи в двора си (Алексиев 2004, 65–66).
- ¹⁰ Приемам заключението на Й. Алексиев, че църквата не е част от манастир, каквато възможност съществува и не е напълно изключена, но към момента няма доказателства за това.
- ¹¹ Благодаря на проф. д-р Р. Янков за помощта при изготвянето на картата на землището на с. Горско Ново село.

CHURCHES AND SETTLEMENTS IN THE VICINITY OF THE CAPITAL OF TARNOVGRAD (END OF XII–XIV CENTURY) – A SPATIAL MODEL

Sashka Aleksandrova-Aleksieva

(Abstract)

Various interdisciplinary and modern methods have been increasingly used in archaeology as in the other sciences in recent years. Spatial modeling, done with the help of Geographic Information Systems (GIS), is particularly important as a mean of discovering potential archaeological sites in areas that are only partially or never explored. The current research focuses on the medieval church unearthed in a place called Yurtluka close to the village of Gorsko Novo Selo, municipality of Zlataritsa. It stands out with its construction of well-formed stones, rich ceramic decoration on the outside and remarkable mural paintings, found “in situ”, among which is one of a royal/patron couple (**Fig. 1, Fig. 2**). Unfortunately, exploration of the area so far does not give any proof of whether it was part of a countryside boyar estate, monastery temple or it was linked to a neighbouring settlement (**Fig. 6**). Through collection and analysis of information about similar sites an attempt is made for building a spatial model with the following elements: a church, necropolis and settlement (fortress) which were also found during archaeological excavations in medieval temples in the vicinity of the capital Tarnovgrad and were dated back to the end of XII–XIV century. The same model could be applied to the church of Gorsko Novo Selo. The following temples are included: the church of a place called Kaya Bunar close to the village of Hotnitsa (**Fig. 3**), the church in a place called Visokite kamani close to the village of Ledenik (**Fig. 4**), and the church and settlement near the village of Rositsa, Pavlikeni municipality (**Fig. 5**).

The necessity of testing this spatial model by means of spatial modeling and GIS as well as site's exploration in real time is explained in detail. A conclusion is made that could ultimately lead to the creation of a new archaeological map in the region of Gorsko Novo Selo. And further excavations that could help the socialization of the church as a significant part of the local and national cultural heritage.

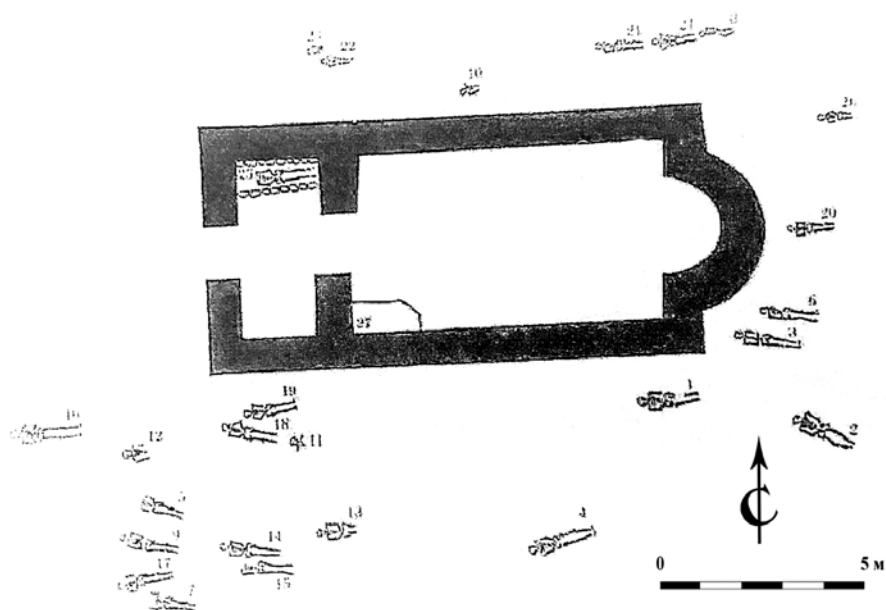
Обр. 1. Средновековната църква край с. Горско Ново село след разкопките през 2006 г. (снимка М. Прашкова).

Fig. 1. The medieval church near the Gorsko Novo Selo village after the excavations in 2006 (photo M. Prashkova).

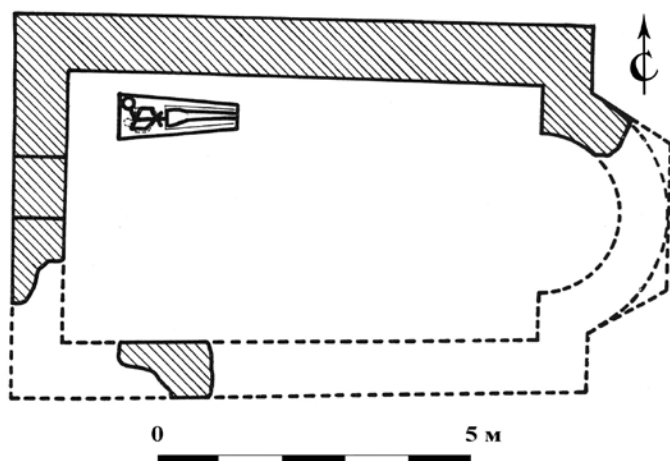

Обр. 2. Стенописи от наоса на църквата край с. Горско Ново село през 2006 г. (снимка М. Прашкова).

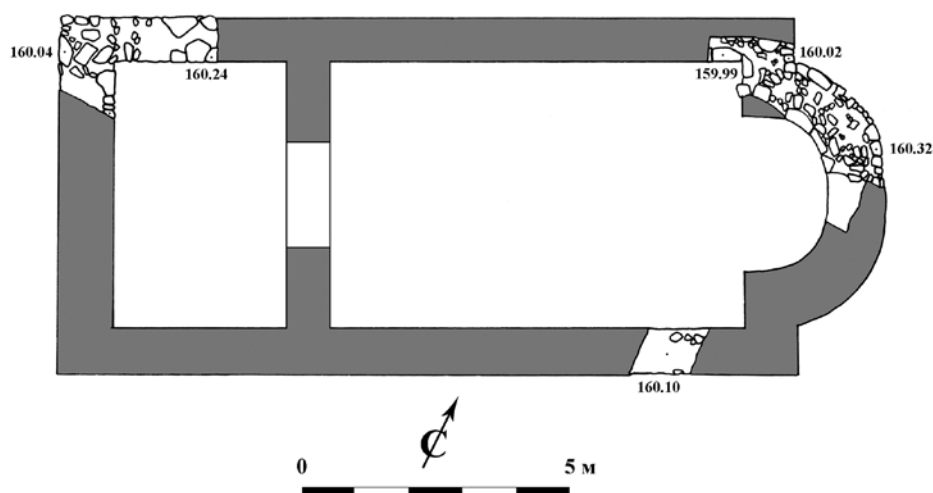
Fig. 2. Mural paintings from the nave of the church near the Gorsko Novo Selo village in 2006 (photo M. Prashkova).

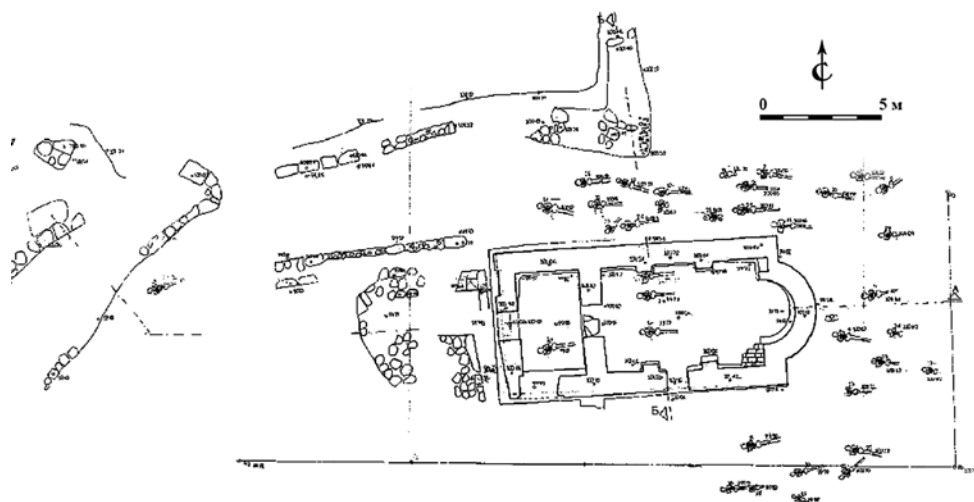
Обр. 3. План на църквата край с. Хотница (по Й. Алексиев).
Fig. 3. Architectural plan of the church near the Hotnitsa village (by Y. Aleksiev).

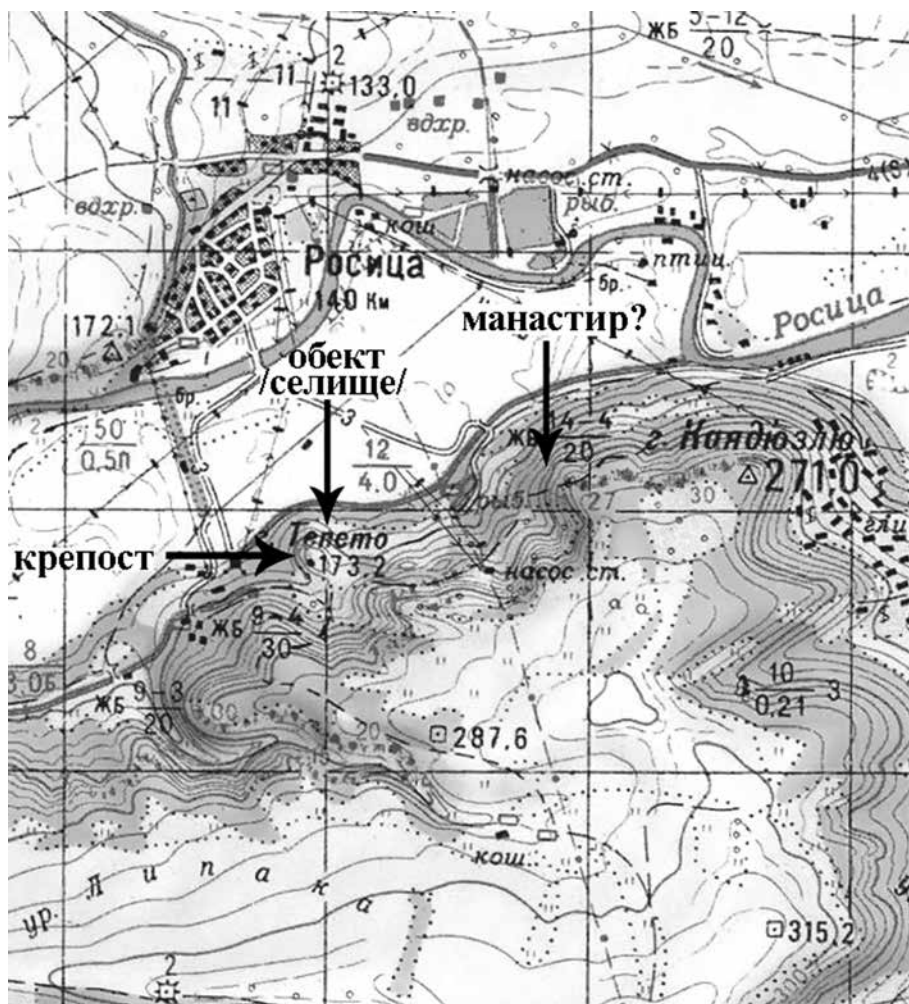
Обр. 4. План на църквата край с. Леденик (по Л. Квинто и Й. Йорданов).
Fig. 4. Architectural plan of the church near the Ledenik village (by L. Kvinto and Y. Yordanov).

Обр. 5. План на църквата край с. Росица (по Е. Дерменджиев).
Fig. 5. Architectural plan of the church near the Rositsa village (by E. Dermendzhiev).

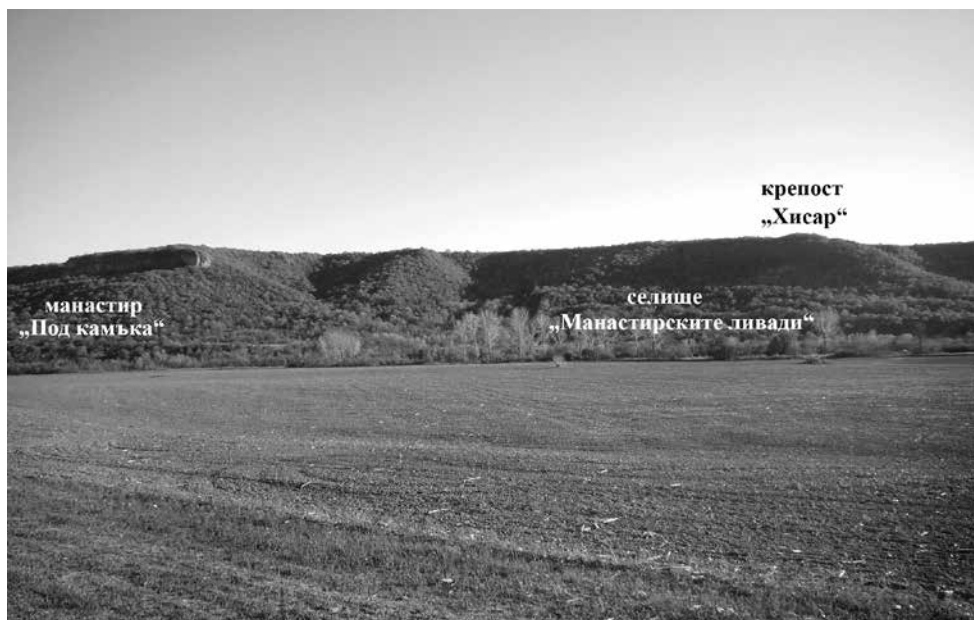

Обр. 6. План на църквата край с. Горско Ново село (по Й. Алексиев).
Fig. 6. Architectural plan of the church near the Gorsko Novo Selo village (by Y. Aleksiev).

Обр. 8. Карта на землището на с. Росица (по Е. Дерменджиев).

Fig. 8. Land map of the Rositsa village (by E. Dermendzhiev).

Обр. 9. Снимка на околностите на с. Росица (по Е. Дерменджиев).
Fig. 9. Photo of the vicinity of the Rositsa village (by E. Dermendzhiev).

Обр. 10. Карта на землището на с. Горско Ново село (по Р. Янков).
Fig. 10. Land map of the Gorsko Novo Selo village (by R. Yankov).

Обр. 11. Състояние на църквата край село Горско Ново село през есента на 2024 г. (снимка С. Александрова-Алексиева).

Fig. 11. Current state of the church near the Gorsko Novo Selo village in the autumn of 2024 (photo S. Aleksandrova-Aleksieva).

Обр. 12. Състояние на стенописите от църквата край село Горско Ново село през есента на 2024 г. (снимка С. Александрова-Алексиева).

Fig. 12. Current state of the mural paintings from the church near the Gorsko Novo Selo village in the autumn of 2024 (photo S. Aleksandrova-Aleksieva).

ТЕКСТИЛ ОТ НЕКРОПОЛА НА ЦЪРКВАТА „СВ. АПОСТОЛИ ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО – ГРОБ № 19

Иван Чокоев

В периода 2009–2012 г. под ръководството на Н. Овчаров и Х. Вачев се провеждат разкопки на терена край храма „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. Наред с различни архитектурни останки проучвателите разкриват и част от църковния некропол. Открити са общо 98 гроба. Погребенията са извършени в съответствие с православната погребална традиция. Гробовете принадлежат към два основни хоризонта. Първият от тях се отнася към периода XIII–XIV в. Откритите археологически находки в гробовете недвусмислено показват, че погребаните лица приживе са имали високо социално положение – златни и сребърни пръстени, останки от сърмен текстил и сребърни аксесоари, свързани с облеклото. Вторият хоризонт от гробове се отнася към периода XV–XVIII в. В някои от гробовете са открити погребални съдчета, обеци, пръстени, метални елементи от дрехите (Овчаров, Вачев 2010, 509–511; Овчаров и др. 2011, 448–451; Овчаров и др. 2012, 424–425; Овчаров и др. 2013, 399–400).

В гроб № 19, открит на 19.07.2009 г., е погребана 40–45 годишна¹ жена със златни накити. Гробът е ситуиран в близост до църквата, на изток от апсидата. Той е от хоризонта гробове, отнесен към периода XIII–XIV в. След разкопаването на гроба от проучвателите, на различни места по скелета и в пръстта около костите, се забелязваха сиво-виолетови петна, останали от деструктирал сърмен текстил (**Обр. 1, Ил. 1**)². Среброто от сърмените нишки е корозирало, а образуваният сребърен хлорид е започнал да се разпада под въздействието на светлината при разкриването на гроба. Отделеното елементно сребро е оцветило в сиво-виолетово корозионните продукти от сърмените нишки. Повече следи от тъкан в много лошо състояние се наблюдаваха върху и около черепа. Последният, заедно с околната земна маса и текстила, бе вдигнат за допроучване в лабораторни условия³.

Тъкани върху и около черепа

Текстилтът, който се наблюдава около черепа е много фрагментиран (**Ил. 2**). Основата не е запазена, поради което тъканта се разнищава. Сърменият вътък също е в тежко състояние. Голяма част от неговата текстилна сърцевина

е изтляла, а металната лента напълно е прореагирала, като е останала само позлатата.

Фрагментите показват, че тъканта е на няколко пласта, като във вътрешните има малки запазени участъци, от които се придобива почти пълна информация за вложените материали и вида на самата материя (**Ил. 2.3, Ил. 3.1**). Общият поглед върху изследвания текстил подсказва, че той принадлежи към една позната група средновековни сърмени тъкани, характеризиращи се с редуването на златни сърмени полета с копринени ивици, в които на цветния фон се развива сърмен орнамент. Такива са открити в некрополи от времето на Второто българско царство край с. Неговановци, Видинско, в църквата „Св. София“ в София, във Велико Търново, в крепостта Крумово кале край с. Дриново, Поповско, на църква №2 в Силистра, в крепостта Кастрици в резиденция Евксиноград, Варна (Филов 1913, обр. 86; Ангелов 1962, 25–26, обр. 7; Овчаров 1971, 16–20; Чокоев 2011, 27–34; Чокоев 2014, 243–251; Чокоев 2017, 406–414; Чокоев 2018, 328–348; Чокоев 2021, 191–214; Чокоев 2023, 103–104, 135–137). В случая той е шахматен – каре, съдържащ червени и сърмени (златни) полета.

Сърменият вътък е с дебелина 0,28 – 0,32 мм. Получен е чрез обвиване в посока S на позлатена сребърна лентичка около копринена сърцевина. Ширината на лентичката е от 0,20 до 0,32 мм. Копринената сърцевина е с дебелина 0,20–0,24 мм и S-сук. Гъстотата на натъкаване на сърмения вътък е около 27 н./см. Коприненият вътък е без сук и се разстила до 0,24 мм. В малки участъци той е със съхранен червен цвят.

Основни нишки не се забелязват в горните пластове на тъканите, но сравнително по-съхранен вътрешен пласт с орнаментирани ивици, и по-точно копринените полета на орнамента, предоставят някои данни за основата (**Ил. 3.1, 2**). Нейните нишки са със Z-сук. Дебелината им е около 0,12 мм, но при разстилане достигат 0,16 мм.

Резултатите от изследването на няколко фрагмента от шахматната украса на тъканта от гроб №19 дават възможност за уточняване на нейния общ вид и съответно графично възстановяване (**Ил. 3.3**). Шахматният (кръстовиден) орнамент – редуващи се сърмени (златни) и червени копринени полета, се състои от пет реда, по пет елемента на ред. Ширината на ивицата с шахматната украса е около 9 мм, а заедно с лежащите от двете ѝ страни сърмени ивички, отделени посредством тънки червени линии, е 12 мм. Дължината на повтората от шахматната украса е около 20–21 мм. Ширината на сърмените (златните полета) е около 40 мм.

Тъканта е в сплитка лито, но като общо за тази група материи (с орнаментирани цветни ивици) е характерно плътното натъкаване на копринения обагрен вътък с основата, а над и съответно под получената копринена ивица плава сърменият вътък. Това плаване на точно определени места оформя

сърмената геометрична украса, като оставя у наблюдаващия впечатлението за везан орнамент (**Ил. 3.1, 2**).

Схемата на тъкане на копринена орнаментирана ивица, заедно с малки части от ограждащите я сърмени (златни) полета, е представена с цветна илюстрация (**Ил. 3.4**), като тя започва отдолу нагоре с част от златното поле. Самите натъкавания на сърмени и копринения вътък са отделно описани (**Таблица 1**).

Тъканта е сгъната по дължина и по този начин е получена лента с ширина около 50–55 мм. Следите от тъканта върху и около черепа показват, че подобно на другите примери от тази текстилна група, тя също е била разположена в долната част на украса за глава – шапка. След изгниването на дървения ковчег и съответното пропадане на земна маса, задната част на черепа е фрагментирана, а неговият лицев дял с част от тъканта са се приплъзнали напред. В тази ситуация костите на черепа, а съответно и сърмената украса, са частично разнесени. Поради тази причина сърмените останки покриват сравнително голяма площ. От друга страна се наблюдава голямо отдалечаване на сърмената тъкан от двете страни на черепа, което предполага по-сложна конструкция на шапката.

При фрагментите от сърмената тъкан се наблюдават и останки от неметализирана материя (**Ил. 3.5**). Последната е в много лошо състояние, но все пак се установява, че е копринена в сплитка лито. Нишките и от двете системи са със сук в посока Z. Подобна материя и то в близост със сърмена тъкан, подобна на разгледаната от гроб № 19, е открита в няколко гроба от некропола на църква № 2 в Силистра. Тези фини коприни са използвани вероятно като воали в украсата за глава (Чокоев 2023, 146). За сходни тъкани, открити при разкопките край р. Темза в Лондон, английските изследователи откриват доказателства, че са използвани като воали. Такива се съхраняват като реликви в съкровищниците на някои западни църкви (Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004, 93–94; Egan, Pritchard 2013, fig. 195).

Над челната кост, в средата, сред сърмените фрагменти, бе открита част от позлатена сребърна карфица (игла) със сферична глава (диаметър 5 мм). Подобни карфици са откривани и при други сърмени тъкани, откривани в областта на черепа (Вълов 1974, 50–51; Чокоев 2023, 47, 84–85, 95).

Следи от текстил върху и около костите на трупа и крайниците

Сиво-виолетовите текстилни следи се наблюдават в горната част на гръдния кош – върху и край костите на раменния пояс, ребрата и прешлените, както и в края на костите от дясната предмишница, и костите на долните крайници – дясната тазова кост, бедрените кости и пищялите (**Обр. 1, Ил. 1**). Следите в горната част на гръдния кош са най-вече лентовидни с ширина около 15 мм.

И в този текстил, подобно на тъканта от главата, е вложена сърмена нишка, за която е използвана позлатена сребърна лентичка. Почти навсякъде деструкцията на метализираното изделие, по-вероятно изделия, заедно с корозията на среброто, изключително много затруднява определянето на структурата на материята. На малко места се наблюдават сърмени нишки, а следите представляват най-вече цветни петна върху костите и в пръстта около тях. Все пак в някои участъци със съхранена сърма се забелязва завиване на успоредни нишки в сравнително малко пространство (**Ил. 3.6**). От наблюдаваното дотук може да се направи само общ извод, че следите са от сърмени ленти, вероятно везани. Възможно е да са съдържали везба-плетеница. В подобни гробове, богати на текстили, върху и около костите на трупа и крайниците са наблюдавани сърмени лентовидни останки от везба-плетеница, но и от шевици, везани в техниката през тъканта, и дори от тъкани ленти⁴.

Таблица 1. Последователност на натъжаването на вътъците в сърмената тъкан от гроб № 19 от некропола на църквата „Св. Апостоли. Петър и Павел“ във Велико Търново

Ред	Вътък	Брой натъжавания	Забележка
Златно неорнаментирано поле, съставено от около 110 броя натъжавания на позлатен сърмен вътък (<i>златен</i>):			
1 – 12	златен	12	На схемата са показани само 12 от 110 натъжавания.
Цветна орнаментирана ивица, изтъкана от позлатен сърмен (златен) и червен копринен (<i>червен</i>) вътък:			
13 – 18	червен	6	
19 – 22	златен	4	
23 – 24	червен	2	
25, 27, 29,... до 83	златен	30	Само нечетните редове.
26, 28, 30,... до 82	червен	29	Само четните редове.
84 – 85	червен	2	
86 – 89	златен	4	
90 – 95	червен	6	
Златно неорнаментирано поле, съставено от около 110 броя натъжавания на позлатен сърмен вътък (<i>златен</i>):			
96 – 107	златен	12	На схемата са показани само 12 от 110 натъжавания.

Забележка: „червен“ означава червен копринен вътък без сук; „златен“ – позлатен сърмен вътък. Ред № 1 лежи най-отдолу на схемата.

Въпросните сиво-виолетови следи върху и около костите на трупа и крайниците показват, че на определени места дрехата или дрехите са били декорирани със сърмени ленти – вратната извивка, в горната част на ръкавите, но и в края – при китките, както и надолу по предницата и полите.

Сърмените тъкани с редуващи се широки сърмени полета и по-тесни копиринени ивици, украсени със сърмен орнамент, се отнасят най-общо към XIV в. Добре датираните гробове, в които са открити такива материи, са от втората половина на XIV в., дори от края на века и началото на XV в. (Овчаров 1971, 16–20; Лазаренко, Манолова-Войкова 2020, 1165).

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Възрастта е ориентировъчно определена по състоянието на зъбите (Мамонова, Романова, Харитонов 1989, 63–65).
- ² Илюстративният материал е изработен от автора.
- ³ За предоставянето на информация за гроб № 19 и текстилните материали за изследване от него, както и за възможността да публикувам получените резултати, благодаря на ръководителите на археологическите разкопки на манастирския комплекс при храма „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново проф. дин Николай Овчаров от НАИМ – БАН, проф. д-р Хитко Вачев и Илиян Петракиев от РИМ – Велико Търново.
- ⁴ Наблюдения на автора.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1962: Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. – Известия на Окръжен музей Търново, 1, 1962, 23–33.

Вълов 1974: В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, XV, 1974, 2, 37–54.

Лазаренко, Манолова-Войкова 2020: И. Лазаренко, М. Манолова-Войкова. Крепост Кастрици в резиденция Евксиноград, Варна. – В: Археологически открития и разкопки през 2019 г. Кн. 2. София, 2020, 1162–1166.

Мамонова, Романова, Харитонов 1989: Н. Мамонова, Г. Романова, В. Харитонов. Первичная обработка и определение антропологического материала в полевых условиях. – В: Методика полевых археологических исследований. Санкт Петербург, 1989, 50–83.

Овчаров 1971: Д. Овчаров. За един вид сърмен накит за глава през късното Средновековие в България (XII–XIV в.). – Музеи и паметници на културата, XI, 1971, 3, 16–20.

Овчаров, Вачев 2010: Н. Овчаров, Х. Вачев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 509–511.

Овчаров и др. 2011: Н. Овчаров, Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 448–451.

Овчаров и др. 2012: Н. Овчаров, Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастирския комплекс при храма „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 424–425.

Овчаров и др. 2013: Н. Овчаров, Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастирския комплекс при храма „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 399–400.

Филов 1913: Б. Филов. Софийската църква Св. София (Материали за историята на София, IV). София, 1913.

Чокоев 2011: И. Чокоев. Текстил от разкопките на църквата „Св. София“ в София. – Дни на науката ‘2011. Съюз на учените в България, клон Велико Търново. Т. 1. В. Търново, 2011, 27–34.

Чокоев 2014: И. Чокоев. Текстилни фрагменти, открити в гроб от средновековен некропол край с. Дриново, Поповско. – Известия на Регионален исторически музей – Разград, 1, 2014, 243–251, XX–XXIII.

Чокоев 2017: И. Чокоев. Още текстилни материали от средновековния некропол край с. Дриново, Поповско. – Известия на Регионален исторически музей – Разград, 2, 2017, 406–414, XIII–XVIII.

Чокоев 2018: И. Чокоев. Изследване и реконструкция на орнаментиран сърмен текстил от средновековен некропол под Трапезица във Велико Търново (разкопки 1960). – Известия на Народния музей – Варна, 45–46 (60–61), 2018, 328–348.

Чокоев 2021: И. Чокоев. Орнаментирана метализирана тъкан от некропола на църква №2 в Кастрици (Евксиноград, Варна). – Известия на Народния музей – Варна, 48 (63), 2021, 191–214.

Чокоев 2023: И. Чокоев. Тъкани от средновековен Дръстър (Некропол на Църква №2). В. Търново, 2023.

Crowfoot, Pritchard, Staniland 2004: E. Crowfoot, F. Pritchard, K. Staniland. Textiles and Clothing, c. 1150–1450. London, 2004.

Egan, Pritchard 2013: G. Egan, Fr. Pritchard. Dress Accessories c. 1150 – c. 1450. London, 2013.

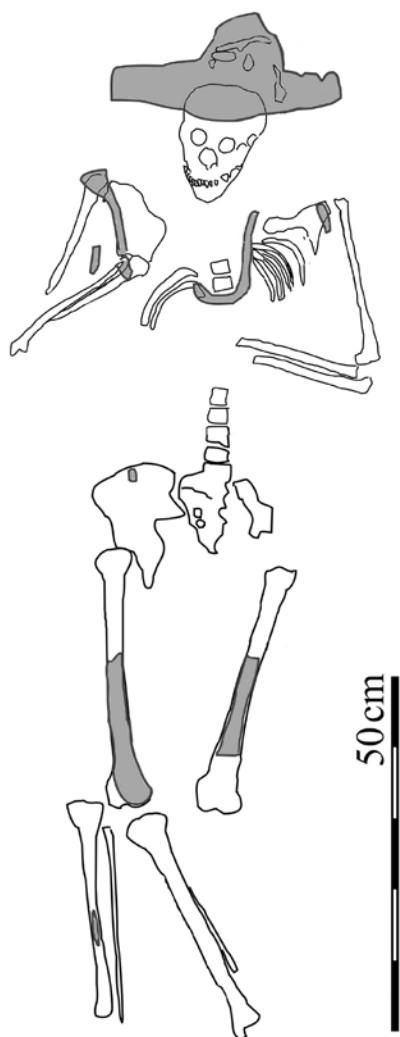
TEXTILES FROM THE CEMETERY OF THE CHURCH OF
“ST. APOSTLES PETER AND PAUL” IN VELIKO TARNOVO –
GRAVE NO 19

Ivan Chokoev

(Abstract)

On 19.07.2009, a rich grave No. 19 from the cemetery of medieval church in Veliko Tarnovo was explored. In it were found gold earrings and a ring. Textile fragments were found on the skull and on the bones of the corpse and of the limbs of the buried woman, which were examined under laboratory conditions (**Fig. 1.**). In the course of the survey, the remains of various textile materials were identified: a metal thread cloth in which wide metal thread fields alternate with red silk stripes with metal thread ornament (**III. 2, III. 3.1, 2, 3, 4**), silk tabby (**III. 3.5**) and embroidery with metal threads (**III. 3.6**).

The well-dated graves in which such metal thread cloths in which wide metal thread fields alternate with silk stripes with metal thread ornament found dated to the second half of the 14th century, even at the end of the century and the beginning of the 15th century.

Обр. 1. Гроб № 19 от некропола на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. Схема със следите от метализиран текстил.

Fig. 1. Grave No 19 from the cemetery of the church of “St. Apostles Peter and Paul” in Veliko Tarnovo. A scheme with traces of a metal thread textile.

ЗАМОНАШЕНА АРИСТОКРАТКА, ОСНОВАТЕЛКА НА ОБИТЕЛ В ИВАНОВСКАТА МОНАШЕСКА КОЛОНИЯ

Диана Тотева

Когато разглеждаме патронажа през XIV в. в Ивановската скална монашеска колония и особено ктиторските образи, единственото женско изображение, за което ще ни дойде на ум е това на замонашената първа жена на цар Иван Александър (1331–1371 г.) – Теодора Басараб (Теофано). (Марди-Бабикова 1980, 5–17; Марди-Бабикова 1981, 9–11; Йорданов 2009а, 30–33) Тази статия ще обобщи какво се знае за нея и обсъди дали нейните действия биха могли да попаднат в категориите покровителство, ктиторство или основаване на монашеска обител.

Две са църквите в скалният монашески комплекс при с. Иваново, които датират от XIV в. и в двете са запазени стенописни портрети на ктиторите. „Църквата“ е издълбана във висок скален венец в най-южния край на пролома на левия бряг на р. Русенски Лом. Парадният вход на църквата е от запад, където е оформен широк портал в представително преддверие, в което е изписан ктиторския портрет на цар Иван Александър (1331–1371 г.). Друг вход е имало от галерията към малкия параклис, посветен на Св. Герасим Йордански, опрян до северната стена на наоса. За достигането на тези входове се е преминавало по конзолно издадена пред скалите външна дървена Г-образна галерия пред северната и западната фасади. Разположението на сцените в преддверието и по тавана на параклиса са съобразени с основните подходи към тях (Дерменджиев, Косева 2002, 839–851) (**Обр. 6**). Въпреки различните предположения през годините, остават безспорни идентификацията на ктиторското изображение, свързано с дарителството на цар Иван Александър (1331–1371 г.) на тази църква, както и нейното посвещение на св. Йоан Кръстител (Дерменджиев, Косева, 2002, 847–850. Йорданов 2009а, 30–33) (**Обр. 7**).

Втората е т. нар. „Съборена църква“, която остава в противоположния, северен край на скалната монашеска колония. Църквата е еднокорабна, с притвор, вкопани в сравнително самостоятелно оформен скален масив, като е използвано голямо естествено карстово образувание. Те са част от строителството на голям владетелски манастир (Йорданов 1980, 158–159; Dermendjiev, Leqaque 2001, 352) (**Обр. 1, Обр. 2**). Стените и таваните са

били покрити с живопис (**Ил. 1**). Манастирът оцелява и продължава да съществува след турските завоевания, за което свидетелстват преустройствата в притвора. Стенописите на последния са от XV в. (Василиев 1953, 24; Мавродинова 1995, 85, бел. 161; Йорданов 2009б, 464–465) (**Ил. 1**).

На северната стена на наоса на „Съборената църква“ е запазена ктиторска композиция, представяща монахиня с нимб (вече сигурно идентифицирана като Теодора Басараб, първата съпруга на цар Иван Александър), поднасяща модела на скалния масив с манастира на светците Теодор Тирон и Теодор Стратилат, които са патроните на църквата и манастира (Марди-Бабикова 1980, 5–17; Марди-Бабикова 1981, 9–11; Dermendjiev, Leqaue 2001, 352) (**Обр. 3, Ил. 2**). Тази сцена подкрепя времето на изграждането на манастира след 1371 г.

Моделът на църквата от ктиторската сцена и запазените помещения, жлебове и дупки от дървени конструкции позволяват да се направи цялостна реконструкция на южната фасада на владетелския манастир, която е имала три етажа. На долния етаж са били разположени еркерно издадени монашески килии с керемиден покрив. Вторият етаж представлява аркирана галерия, обхващаща площадката пред южната фасада на параклиса. Третият етаж включва едно малко помещение и пространството над самата галерия с два големи прозореца и керемиден покрив, което може да е служило за трапезария. Разчитането на плана на манастира върху скалния масив оформя централната част на комплекса, около който са се разполагали и други скални помещения и наземни сгради, следи от които се забелязват в подножието на скалите. Монашеската обител е имала поне две складови помещения, някои спомагателни помещения и сгради. (Йорданов 1980, 158–159; Dermendjiev, Leqaue 2001, 352) (**Обр. 1, Обр. 2**).

Теодора (Теофано) е енигматична фигура. Въпреки че са известни повече подробности за нейните преживявания, отколкото за почти всяка друга жена, стояла до трона на някои от българските владетели, източниците мълчат за много от аспектите на живота ѝ, за които бихме искали да имаме информация, особено за времето след развода ѝ с цар Иван Александър (1331–1371 г.) и нейното замонашване¹.

Няма точни сведения кога е починала монахиня Теофано. Според местни легенди, тя умира близо деветдесетгодишна и е погребана пред олтара на църквата в скалния Алботински манастир (<https://sluzhbi.blogspot.com/2023/10/28.html>).

Според друга версия тя умира по-рано, скоро след преместването си във Видин (<https://dveri.bg/8q8hy>). Има различни хипотези за съдбата на нейните мощи, тъй като тяхната история се преплита с тази на мощите на византийската императрица Теофанò, която се почита широко в средновековна България. Тяхната съдба днес не е известна (<https://dveri.bg/8q8hy>). Остава в местната църковна памет като свята и благочестива жена (<https://dveri.bg/8q8hy>). Единс-

твеният ктиторски портрет, на който е представена бившата търновска царица Теодора Басараб (Теофано) е този в „Съборената църква“ в Ивановската скална монашеска колония. Освен всичко друго това е и единствения ктиторски портрет от Второто българско царство на който е изобразена монахиня.

Ктиторският портрет

Съществуват редица факти, които дават основания за предположението, че основателка на манастира е самата Теодора Басараб (Теофано). На първо място това е ктиторският портрет със самостоятелното изображение на ктиторката (**Обр. 3, Ил. 1**).

Ктиторският портрет се намира на северната стена на наоса, в непосредствена близост до олтарната преграда. Върху стената ясно личи изсеченият правоъгълен жлеб за хоризонталната гредна на иконостаса (**Ил. 1**). Въпреки че живописиста в тази част на църквата е сериозно пострадала, добре се различава фигурата на жена в монашески одежди, която с двете си ръце държи макета на скалния манастир. Фигурата е обърната в полупрофил наляво, поднасяйки модела на манастира на светците-патрони Теодор Тирон и Теодор Стратилат. Затворената в каре ктиторска композиция е фланкирана от изток с фронталното изображение на представения в цял ръст благославящ Христос (**Обр. 3**). Изображението на ктиторката-монахиня насочва към извода, че тя е единствената основателка и дарителка на манастира при „Съборената църква“. Нейната фигура е съизмерима като размер с фигурите на двамата светци Теодор Тирон и Теодор Стратилат, както и с фигурата на благославящия Христос. Самостоятелният портрет на ктиторката подчертава статута ѝ на основател, поднасящ манастира на неговите и нейни небесни патрони, с благословията на Христос.

По-честата практика в изображенията на ктиторски двойки, при която само съпругът държи модела на църквата, отразява икономическото и правно неравенство във връзката на съпругата със съпруга си. В почти всички запазени ктиторски портрети от времето на Второто българско царство превъзходството на инвестициите и положението на съпруга е подчертано от факта, че той поднася макета на църквата, тъй като същият е и главният дарител. В значително по-редки случаи съпругеските двойки заедно придържат макета на църквата, при поднасянето му на съответния светец-патрон.

В късноризантската и балканска църковна живопис се появява практиката в църковната украса да бъдат включени по-дребни като размер фигури на ктитори, разположени в близост до изображения на светци. На въпроса какъв е статуса на тези изобразени лица и дали те могат да се считат за основатели на църква или са просто дарители обръща внимание А. Адашинская (Adashinskaya 2018, 195–220 и цит. литература). След като анализира редица примери, авторката стига до заключението, че такива изображения трябва да

се разглеждат като изображения на дарители, а не на основатели, въпреки че степента на техния принос и участие в строителството и украсата на църквите може да варира значително в зависимост от индивидуалните обстоятелства.

Мястото на Теодора Басараб (Теофано) в историческия контекст на периода

За изясняване ролята на разведената замонашена аристократка Теодора Басараб (Теофано) като основател на манастира „Св. Теодор Тирон и Св. Теодор Стратилат“ при с. Иваново е от съществено значение, да се определи нейният социален статус. Интересен е въпросът за връзките между търновския двор и династията Басараб, след развода на цар Иван Александър (1331–1371 г.) и Теодора Басараб. Разводът разкъсва роднинските връзки между двете управляващи династии – Асеновци и Басараб и поставя под въпрос съюзните им отношения. Вторият син на цар Иван Александър (1331–1371 г.) и Теодора I – Иван Срацимир (1356–1396 г.), подновява връзките между двата рода, като се жени за принцеса от династията Басараб. Това е Анна – дъщеря на влашкия войвода Никола Александър (1352–1364 г.). Някои от последните исторически изследвания предлагат и обосновават хипотеза за още един акт на сближаване между родовете на Асеновци и Басараб (Георгиева 2017, 403–408). Според нея с нов дипломатически брак, сключен по инициатива на цар Иван Александър (1331–1371 г.) към 1347 г. или 1348 г., между Иван Асен, третия син на българския цар, и Теодора I, и неизвестна по име племенничка на войводата Иванко Басараб (1310/19–1352 г.), родството между двете династии и политическото статукво между България и Влашкото воеводство са възстановени. Този брак е продължил кратко, тъй като Иван Асен загинал в битката с османците при София през 1349 г.² Историята на българо-влашката брачна дипломатия е показателна за стремежа на цар Иван Александър (1331–1371 г.) да използва сродяването между Асеновци и Басараб чрез династични бракове като средство за гарантиране на добросъседските и съюзнически отношения между Търновското царство и Влашкото воеводство, обединявани от необходимостта да си сътрудничат в опазване на териториите си от завоевателните стремежи на Унгария (Георгиева 2017, 403–408).

С браковете на синовете си Теодора I запазва своето положение като една от династията Басараб и става ктитор на много църкви и манастири, сред които и Басарбовският скален манастир край Русе. Тя вероятно е посветила значителна сума от имотите си и на манастира „Св. Теодор Тирон и Св. Теодор Стратилат“, основан от нея край с. Иваново, и в който е възможно да се е оттеглила като монахиня³. Може да се предположи,

че там изпитва духовното влияние на исихаста Св. Теодосий Търновски, с когото цар Иван Александър (1331–1371 г.) е бил близък, още повече че известният подвижник е бил сред тези, които не са одобрявали засилването на еврейското влияние в търновския двор. Ктиторството на цар Иван Александър (1331–1371 г.) в Ивановската отшелническа колония извън столицата, отразява нарасналата роля, която заема монашеството в обществения живот на държавата във връзка с утвърждаването на идеите на исихазма (Лазарев 1986, 166–167; Бакалова 1976, 15; Николов 2023, 61–67). Освен дарителските актове на самия владетел, неговите съпруги, роднини или други високопоставени лица от този кръг, често приемали монашеството и като се оттегляли в някой манастир, обдарявали неговия трезор, полагали грижи за неговите постройките и често украсявали манастирските църкви (Божилов 1994, 160–165; Косева-Тотева 2016, 145). В този смисъл трябва да отбележим, че Ивановската скална монашеска колония, като средище на исихазма през XIV в., не е случайно избрана за основаване на манастир от Теодора I Басараб (Теофано). Освен това изграждането на манастира на това място е и своеобразна демонстрация на нейното високо положение и обществена роля, независимо че вече не е член на царското семейство, тъй като той попада в една ос, срещуположно на църквата на манастира „Св. Йоан Продром“, с ктитор цар Иван Александър. Двата манастира са разделени от река Русенски Лом (**Обр. 4, Обр. 5, Обр. 8**).

В Похвала на цар Иван Александър (1331–1371 г.), съдържаща се в Софийския псалтир (Софийски песнинец от 1337 г.), Теодора е определена като „благочестива жена“⁴ (Кодов 1969, 11–16; Мусакова 2002, 3–34). В *Кондак I* от Акатиста на Св. Теофана се казва, че тя се е посветила „на тежкия подвиг на отшелничеството“, което подсказва, че манастирът на светците Теодор Тирон и Теодор Стратилат в скалната монашеска колония при с. Иваново би могъл да бъде обителта, в която тя се е отдала на аскетичен живот⁵.

Юридическите аргументи, при които замонашена жена от знатен произход може да разполага със средства, за да основе и изгради манастир

Основната предпоставка за мащабно дарителство от страна на жени през XIII–XIV в. е въпросът, каква собственост са притежавали и при какви обстоятелства са могли да разполагат свободно с нея? За съжаление конкретни сведения липсват, но институциите във Втората българска държава са изцяло повлияни от византийската държавност (Biliarsky 2011, 13), така че косвено ще търсим отговорите във византийското законодателство.

От епохата на император Юстиниан I (527–565 г.) жените са притежавали лична собственост под формата на зестра (по правило вместо наследство) (Laiou 1981, 240). По време на брака, въпреки че съпругът не може (или само с голяма трудност и като правило само с разрешение на съпругата) да отчужди зестрата, той все пак я управлява (право на ползване) срещу собственост, но съпругата имала право да я завещае, тъй както тя пожелае. Ако овдолее, зестрата се връща на жената и тя можела свободно да се разпорежда с нея (Laiou 1981, 240, pp. 237 f). В периода на Палеолозите (XIII–XV в.) неприкосновеният характер на зестрата е бил леко променен, така че поне някое имущество, дадено от родителите на булката, не е било класифицирано като зестра, а като наследство, за да се освободи от гореспоменатите ограничения (Laiou 1981, 238, 240–241; Laiou 1998, 137–138). Жените, и особено вдовиците, които не желаят да се оженят повторно, са могли да разполагат свободно със собствеността си и да я използват самостоятелно. Те можели да даряват, продават и купуват земя, основават манастири, спонсорират произведения на изкуството и ръкописи, и свободно да се разпореждат с имуществото си в завещания (Stathakopoulos 2011–2012, 386).

По-голяма част от жените, основатели и възстановители на манастири от Палеологовата епоха, са загубили съпрузите си. Това може да се обясни с много по-големите суми, необходими за строителните дейности, които са финансирани, което налага и достъп до зестрата, която им е връщана след смъртта на техните съпрузи (Talbot 2011–2012, 259). Елитните жени играят важна роля в обновяването на градския пейзаж на Константинопол при възстановяването му след управлението на латинците през 1261 г. Тяхното внимание е фокусирано върху съживяването на мъжки и женски манастири, както и върху основаването на нови манастири. Девет от двадесет и двете монашески институции, възстановени между 1282 г. и 1328 г., са имали жени-дарители, а четири от десетте новопостроени манастири са основани от жени. Богатството и статуса на тези жени и престижа на техните дарения, разположени в имперската столица, представя картина на най-богатите жени-дарители, от които всички са вдовици и монахини (Talbot 2001, 329–343; Talbot 2011–2012, 273–274).

Изложените по-горе факти предоставят информация, която е от съществено значение за разбирането на историческия контекст на периода и ни позволяват да твърдим, че замонашената Теодора Басараб (Теофано), наред с грижата ѝ за книжовното и културното развитие на Търновското царство, активното ктиторство в полза на редица храмове и манастири, е и основател на скалния манастир „Св. Теодор Тирон и Св. Теодор Стратилат“ при с. Иваново.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Теофана е монашеското име на българската царица Теодора, първата съпруга на цар Иван Александър (1331–1371 г.), за която той се жени още докато е деспот в Ловеч през 1323 г. Тя е дъщеря на влашкия войвода Иванко I Басараб (1310/1319–1352 г.), а рожденото ѝ име е Брайда. Образованата княгиня приема владетелското име Теодора, свързвано през Средновековието с двете известни византийски императрици – Теодора, съпругата на император Юстиниан I Велики (527–565), и императрица Теодора (830–856 г.), възстановила иконопочитанието през 843 г. В Ловеч Теодора Басараб покровителства културата, създава център за преписване на светогорски ръкописи на старобългарски език, като много от тях се разпространяват в цяла Източна Европа. Когато Иван Александър става български цар през 1331 г., тя се премества в столицата Търнов и управлява заедно с него близо две десетилетия, но влиянието ѝ над царя постепенно намалява. Съпругът ѝ цар Иван Александър (1331–1371 г.) се увлича по млада еврейка от Търнов на име Сара. Дворцовият скандал завършва с развод, като през 1345 г. царят се жени за Сара. Новата царска съпруга е кръстена по православен обред и получава името на предишната царица – Теодора. Бившата царица не се връща във Влашко, а се оттегля в неназован женски манастир край Търнов и приема в монашество името на друга византийска императрица – Теофано (865–897 г.) (Божилев 1994, 167–168; <https://dveri.bg/8q8hy>).
- ² Тази хипотеза е убедителна, защото се опира на безспорните части от текста на частично запазения търновски надгробен надпис от църквата „Св. 40 мъченици“ и на различни извори, разкриващи историята на българо-влашките взаимоотношения и на семейния живот на цар Иван Александър (1331–1371 г.) и неговите синове (Георгиева 2017, 403–408).
- ³ От разказа в житието на българския патриарх Йоаким I (1235–1246 г.) знаем, че цар Иван Асен (1218–1241 г.) е платил „много злато“ за изсичането и украсата на църквата при Иваново (Проложно житие на патриарх Йоаким I 1986, 87–88, 530–531).
- ⁴ На 17 февруари 2022 г. Св. Синод на Румънската църква на свое заседание решава в календара на Румънската патриаршия да бъде вписана българската царица Теодора Търновска. Паметта на Св. Теофана Басараб се почита на 28 октомври (<https://dveri.bg/8q8hy>).
- ⁵ Кондак 1 от Акатиста на Св. Теофана гласи: „Преподобна Теофана, потомка на басарабски род и царица на България, отхвърли суетната слава, претърпя безчет беди и скърби и се посвети на тежкия подвиг на отиелничеството; нека я прославим, като ѝ пеем: радвай се, преподобна майко Теофано, усърдна подвижнице!“ (<https://dveri.bg/d6ykd>).

ЛИТЕРАТУРА

- Бакалова 1976:** Е. Бакалова. Ивановските стенописи и идеите на исихазма. – Изкуство, 1976, 9, 14–21.
- Божилев 1994:** И. Божилев. Фамилията на Асеновци. Генеалогия и просопография. София, 1994.
- Василев 1953:** А. Василев. Ивановските стенописи. София, 1953.
- Георгиева 2017:** С. Георгиева. Още веднъж за влашката принцеса – снаха на цар Иван Александър. – Добруджа, 32, 2017, 403–408.

Дерменджиев, Косева 2002: Е. Дерменджиев, Д. Косева. Опит за архитектурна реконструкция на „Църквата“ при с. Иваново (Русенско). – Търновска книжовна школа, Т. 7. В. Търново, 2002, 839–851.

Йорданов 1980: С. Йорданов. Проучване на Съборената църква от скалния манастир при с. Иваново. – Археологически открития и разкопки през 1979 г. София, 1980, 158–159.

Йорданов 2009а: С. Йорданов. Скалният манастир „Свети архангел Михаил“ при село Иваново. Варна, 2009.

Йорданов 2009б: С. Йорданов. Християнските скални манастири в Поломието. Опит за хронологическа възстановка. – В: „България, земя на блажени...“. Международна конференция, в памет на проф. д.и.н. Йордан Андреев. Р. Карабоева (Ред.). В. Търново, 2009, 459–470.

Кодов 1969: Х. Кодов. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. София, 1969.

Косева-Тотева 2016: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Т. I. В. Търново, 2016.

Лазарев 1986: В. Лазарев. История византийской живописи. Т. I. Москва, 1986.

Мавродинова 1995: Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV век. София, 1995.

Марди-Бабикова 1980: В. Марди-Бабикова. Иваново – уникален комплекс на стенописите от Търновската живописна школа. – Векове, 1980, 5, 5–17.

Марди-Бабикова 1981: В. Марди-Бабикова. Скалните църкви край с. Иваново: [Стенописите]. – Защита на природата, 1981, 6, 9–11.

Мусакова 2002: Е. Мусакова. Кодикологически особености на Песнивеца на цар Иван Александър. – *Palaeobulgarica*, XXVI, 2002, 2, 3–34.

Николов 2023: М. Николов. Исихастките монашески центрове в средновековната българска държава до смъртта на св. Теодосий Търновски и тяхното значение. – „Иваново – Червен – Търнов“ – наследството на средновековието“. (Известия на Регионален исторически музей Русе, том XXVI). А. Калоянов, Д. Драганов, Н. Ненов, Д. Чернаков, В. Върбанов, Р. Рошкева (Ред.). Русе, 2023, 58–69.

Проложно житие на патриарх Йоаким I 1986: Проложно житие на патриарх Йоаким I. – Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. К. Иванова (Ред.). София, 1986, 87–88; 530–531 (бележки).

Adashinskaya 2018: A. Adashinskaya. Founders or donors? Images and inscriptions of supplicants in Later Byzantium and Medieval Serbia. – Ниш и Византија, XVII, Ниш, 2018, 195–220.

Biliarsky 2011: I. Biliarsky. Word and Power in Mediaeval Bulgaria. Leiden, Boston, Brill, 2011.

Dermendjiev, Leqaque 2001: E. Dermendjiev, P. Leqaque. New materials regarding the paintings and the architecture of a two rock churches and monasteries near city of Ruse, Bulgaria. – XX Congres des Etudes Byzantines. III. Communications Libres. Pre-actes. Paris, 2001, 352.

Laiou 1981: A. Laiou. The Role of Women in Byzantine Society. – *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 31.1, 1981, 233–260.

Laiou 1998: A. Laiou. Marriage Prohibitions, Marriage Strategies and the Dowry in Thirteenth-Century Byzantium. – *La transmission du patrimoine; Byzance et l'aire Méditerranéenne*. J. Beaucamp, G. Dagron (Ed.). Paris, 1998, 129–160.

Stathakopoulos 2011–2012: D. Stathakopoulos. Is there a female mode of charity and patronage? – In: *Female founders in byzantium and beyond*. L. Theis, M. Mullett, M. Grunbart, G. Fingarova, M. Savagep (Ed.). *Wiener jahrbuch für kunstgeschichte*, Band LX/LXI. Wien – Köln – Weimar, 2011–2012, 383–398.

Talbot 2001: A.– M. Talbot. Building Activity in Constantinople under Andronikos II. The Role of Women Patrons in the Construction and Restoration of Monasteries. – In: *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*. – N. Necipoğlu (ed.), Leiden 2001, 329–343.

Talbot 2011–2012: A.-M. Talbot. Female patronage in the Palaiologan era: icons, minor arts and manuscripts. – In: *Female founders in byzantium and beyond*. L. Theis, M. Mullett, M. Grunbart, G. Fingarova, M. Savagep (Ed.). *Wiener jahrbuch für kunstgeschichte*, Band LX/LXI, Wien – Köln – Weimar, 2011–2012, 259–274.

<https://dveri.bg/8q8hy> Румънската църква канонизира българската царица Теодора Търновска. Двери, 18 февруари 2022 (Изтеглена информация 20.02.2025 г.).

<https://dveri.bg/d6ykd> Акатист на преподобна Теофана (царица Теодора Българска). Двери, 28 октомври 2023 (изтеглена информация на 20.06.2025 г.).

<https://rock-churches.ivanovo.bg> (изтеглена информация на 23.04.2025 г.).

<https://sluzhbi.blogspot.com/2023/10/28.html> Богослужебни текстове. Преподобна Теофана (28 октомври) (петък, 27 октомври 2023) (изтеглена информация на 20.02.2025 г.).

<https://www.flickr.com/photos/23765811@N02/3221566664> (изтеглена информация на 23.04.2025 г.).

A CONVENT ARISTOCRAT, FOUNDER OF A COMMUNITY IN THE IVANOVO MONASTIC COLONY

Diana Toteva

(Abstract)

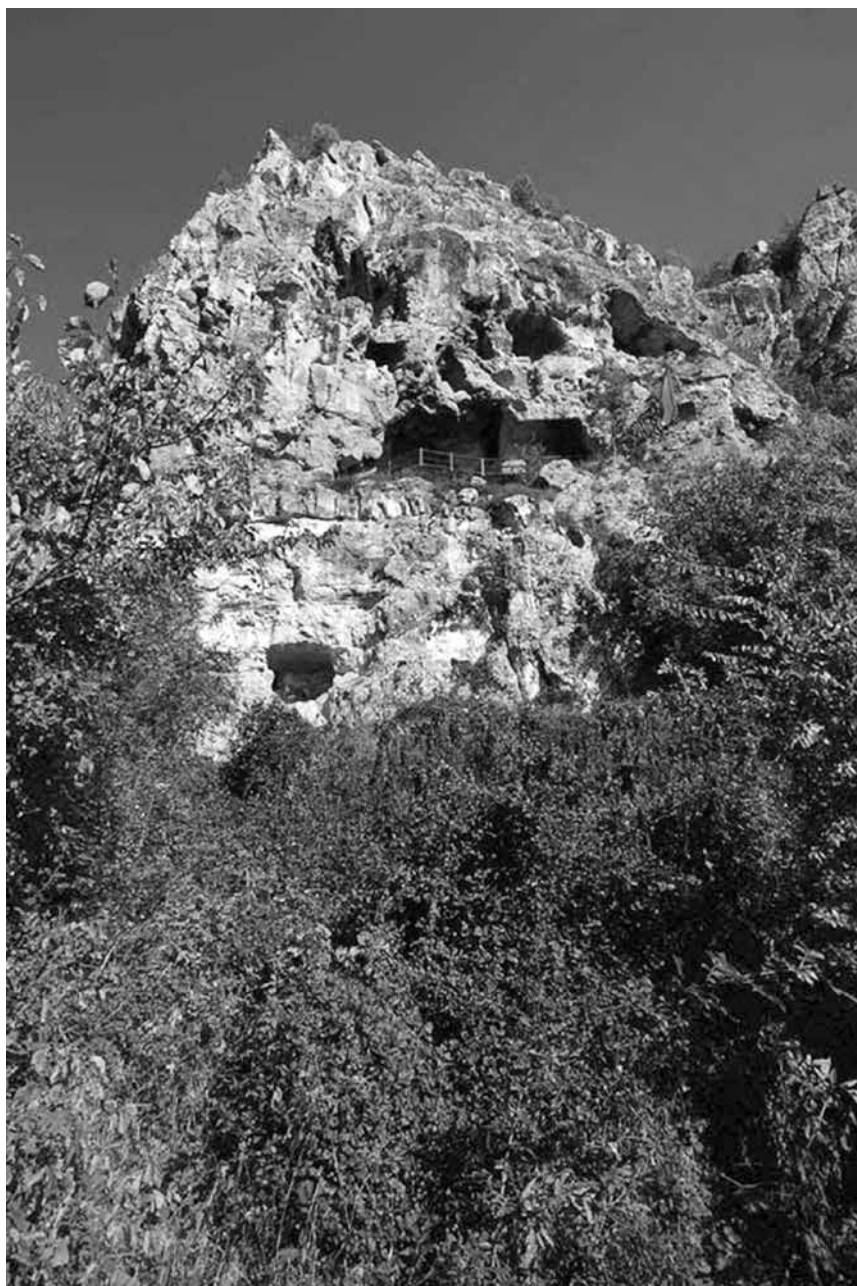
This article summarizes what is known about the convent aristocrat, Theodora Basarab (Theophano), the first wife of Tsar Ivan Alexander (1331–1371), whose portrait as a patron is preserved in the Church of Sts. Theodore Tyron and Theodore Stratilates in the village of Ivanovo, district of Rousse, and whether her deeds might fall into the categories of patronage, benefaction, or founding this rock monastery (**Fig. 1, Fig. 2, Illus. 1**).

The individual portrait of the patron in the nave of the church, depicting a nun with a halo presenting the model of the rock massif with the monastery of the patron saints Theodore Tyron and Theodore Stratilates, highlights her status as founder, presenting the monastery to its and her heavenly patrons, with the blessing of Christ (**Fig. 3, Illus. 2**).

In order to make clear the role of the divorced convent aristocrat Theodora Basarab (Theophano) as the founder of the monastery of Sts. Theodore Tyron and Theodore Stratilates near the village of Ivanovo, it is essential to determine her social status. The severed family ties and alliances between the Asen and Basarab dynasties were restored through two diplomatic marriages, when the sons of Tsar Ivan Alexander (1331–1371) and Theodora I married women from the Basarab dynasty. In doing so, Theodora I retained her position as one of the Basarabs. The monastery of Sts. Theodore Tyron and Theodore Stratilates, founded by Theodora, is a special way to demonstrate her high status and public role, although she was no longer a member of the royal family, evident from its location just opposite the monastery church of St. John the Prodromos, where Tsar Ivan Alexander (1331–1371) was the patron (**Fig. 4, Fig. 5, Fig. 6, Fig. 7, Fig. 8**).

During the Palaiologos period, the dowry was sacrosanct, so that women, especially widows, could freely make donations, sell and buy land, found monasteries, etc., and freely dispose of their property in wills, which was the underlying basis for the large-scale donations made by women in the 13th – 14th centuries.

The presented facts are of key importance if we are to gain an insight into the historical context of the period. Against this background, it can be argued that the nun Theodora Basarab (Theophano), along with her active patronage of a number of churches and monasteries, was also the founder of the rock monastery of Sts. Theodore Tyron and Theodore Stratilates near the village of Ivanovo, where she had possibly withdrawn as a nun.

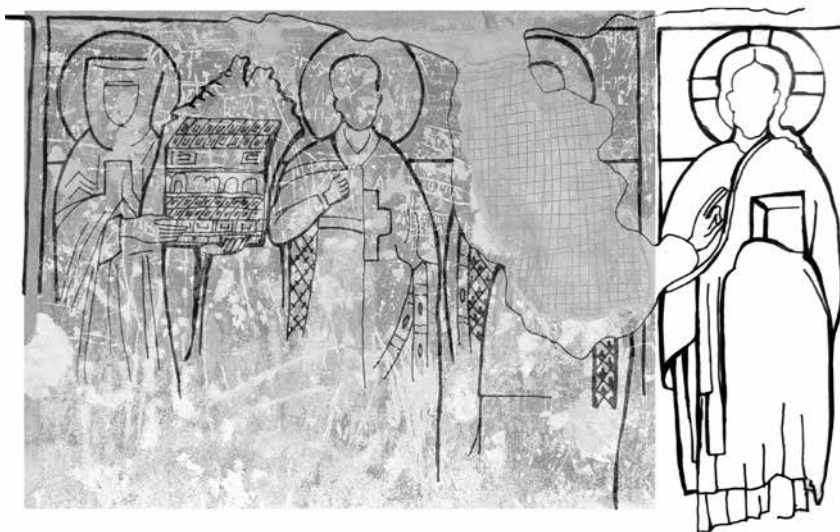
Обр. 1. Скалният масив с манастира „Св. Теодор Тирон и Св. Теодор Стратилат“ при с. Иваново (снимка Д. Тотева).

Fig. 1. The rock massif with the monastery of Sts. Theodore Tyron and Theodore Stratilates near the village of Ivanovo (photo D. Toteva).

Обр. 2. *Църквата „Св. Теодор Тирон и Св. Теодор Стратилат“ (втори етаж)
и трапезарията на манастира (трети етаж) (снимка Д. Тотева).*

Fig. 2. *The Church of Sts. Theodore Tyron and Theodore Stratilates (second floor)
and the refectory of the monastery (third floor) (photo D. Toteva).*

Обр. 3. Ктиторската композиция с изображения на Теодора Басараб, която поднася макета на манастира на светците Теодор Тирон и Теодор Стратилат, и Исус Христос (снимка и графична реконструкция Д. Тотева).

Fig. 3. The patron composition with the images of Theodora Basarab, presenting the model of the monastery to saints Theodore Tyron and Theodore Stratelates, and Jesus Christ (photo and graphic reconstruction D. Toteva).

Обр. 4. Поглед от „Съборената църква“ към скалния масив с църквата „Св. Йоан Продром“. (no <https://varnamaps.eu/ivanovski-cyrkvi/>).

Fig. 4. View from the “Demolished Church” to the rock massif with the Church of St. John the Prodigios. (via <https://varnamaps.eu/ivanovski-cyrkvi/>).

Обр. 5. Скалния нос от манастирския комплекс „Св. Йоан Продром“
(no <https://rock-churches.ivanovo.bg/>).

Fig. 5. The rock cape from the monastery complex of St. John the Prodigal
(on <https://rock-churches.ivanovo.bg/>).

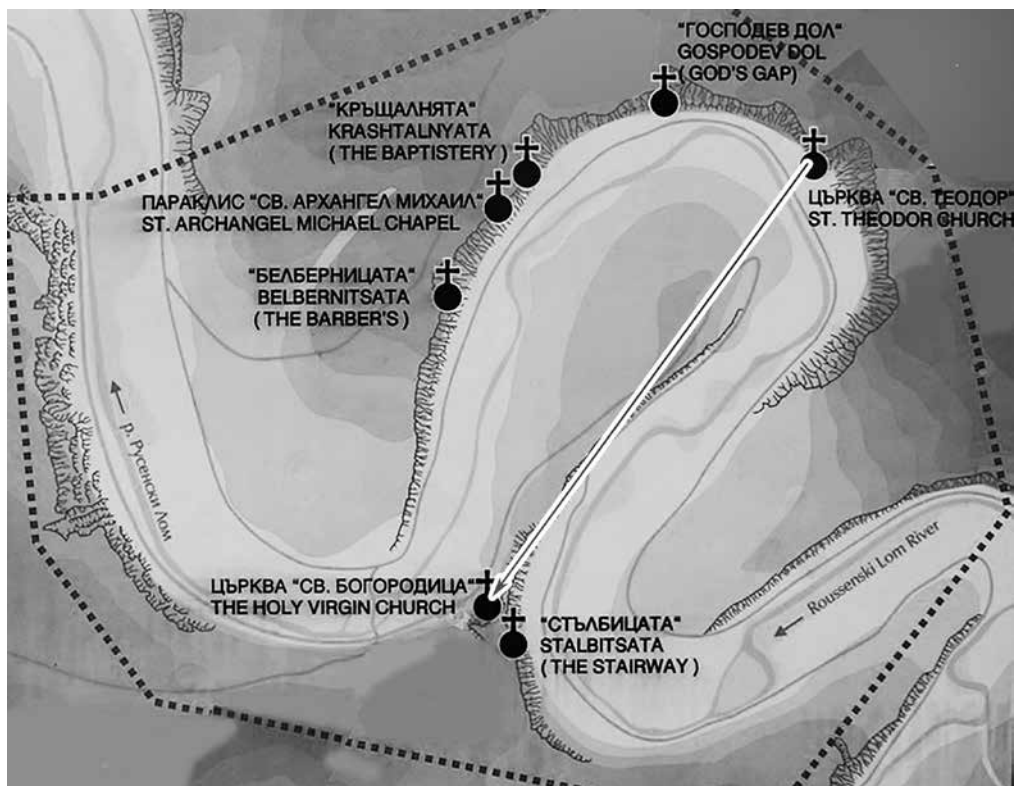
Обр. 6. Скалната църква „Св. Йоан Продром“
(no <https://rock-churches.ivanovo.bg/>).

Fig. 6. The rock church of St. John the Prodigal
(on <https://rock-churches.ivanovo.bg/>).

Обр. 7. Ктиторската композиция с изображение на цар Иван Александър (1331–1371 г.) в църквата „Св. Йоан Продром“ (снимка Д. Тотева)

Fig. 7. The patron composition with an image of Tsar Ivan Alexander (1331–1371) in the church of St. Iohn the Prodromos (photo D. Toteva)

Обр. 8. Карта с разположението на двата манастира от XIV в. – „Св. Йоан Продром“ и „Св. Теодор Тирон и Св. Теодор Стратилат“. (no <https://www.flickr.com/photos/23765811@N02/3221566664>)

Fig. 8. Map with the location of the two monasteries from the 14th c. – St. John the Prodromos and Sts. Theodore Tyron and Theodore Stratilates. (via <https://www.flickr.com/photos/23765811@N02/3221566664>)

ВИРТУАЛЕН МОДЕЛ НА КОНСТАНЦАЛИЕВАТА КЪЩА В АРБАНАСИ

Пламен Събев

Констанцалиевата къща представлява ценен паметник, част от един цялостно обособен архитектурно-музеен резерват „Арбанаси“, разположен в близост до Велико Търново. Днес е регистрирана на адрес ул. „Павел Грамадов“ №18, в непосредствена близост до Коконската чешма в старинното селище. По предание се споменава, че къщата била собственост на богатата арбанашка фамилия – Тафрили¹ (Попгеоргиев 1904, 87; Папазов 1937, 73; Гюзелев 2004, 57). Впоследствие имотът (заедно с обширен двор и солидни каменни огради с портици) е откупен от друг жител на селището – Атанас „Констанцалията“ (Попгеоргиев 1904, 94; Атанасова 2024, 44–45, 69–70). За известен период (вероятно свързан с кърджалийските нападения) той се установява в град Констанца, днешна Румъния. Завръщайки се в Арбанаси, заедно със семейството си, той получава от местните жители прозвището „Констанцалията“, така се формира наименованието на днешния музеен обект.

Повечето изследователи предполагат, че първоначалното изграждане на къщата е през XVII в. (Протич 1922, 38; Папазов 1937, 73; Костов 1959, 27; Кожухаров 1957, 122; Колев 2002, 153; Чаушев 2023, 55), а в следващите столетия част от конструкцията ѝ (вследствие на кърджалийски нападения) се поврежда и тя претърпява частични преустройства, особено след като собствеността преминава в ръцете на Атанас „Констанцалията“ (Папазов 1937, 73; Костов 1959, 28). Все пак времето оказва влияние върху общото състояние на основите, а след 1913 г. стените и покрива се разрушават и тя отново се превръща в запустяла постройка. Леон Филипов през 20-те години на XX в. влага лични средства за нейното укрепване и възстановяване, като първоначално откупува имота от далечни наследници на Констанцалиевия род. В изследванията на Димитър Папазов се установява, че освен описания има публикувана снимка на старата къща, вероятно заснета преди земетресението от 1913 г. В отпечатаната репродукция се вижда, че горният етаж на къщата е бил покрит с варова мазилка, а долният етаж е от дялани камъни (Папазов 1937, 34, обр. 7) (**Обр. 3**). Освен това, външният вид на този изключително впечатляващ дом е бил доста по-сурово оформен, с висока каменна стена, с чупка в североизточния ъгъл, както и с тесен горен етаж, за да бъде непристъпен за нападатели (Храброва

1987, 172). През 50-те години на XX в., поради остарелите фасади, компрометирана покривна конструкция, влага и разрушения в стаите, по държавна поръчка и план се осъществява основна реставрация чрез добавка на метални профили и стабилизация (**Обр. 5, Обр. 6**). Екипът от специалисти по архитектурно-строителна реставрация, начело с Анатоли Легкоступ, тогава са се ръководили от запазена по-стара снимка на екстериора и един гипсов макет, който разкрива особеностите за всеки етаж и стая, прецизно изработени и оцветени през 50-те години на XX в. (**Обр. 3, Обр. 4**). Трудностите са възникнали от обстоятелството, че документацията на Леон Филипов от по-ранните периоди е изгубена, а самата сграда е била доста сериозно увредена. Все пак възстановителният план е трябвало да бъде аргументиран и прецизиран пред комисията на НИПК. Във връзка с приключването на този процес, на една от страниците на фотоалбум, оформен от Анатоли Легкоступ², е отбелязан следния патетичен текст: *„Ужас! Ами сега? Ще започваме работа, а всичко е разхвърляно, не се знае кое как беше!“*. По отношение на образаца, от който реставраторите са се ръководили, същият ръководител емоционално заключава: *„За мен тази история беше истинско приятно приключение. И като разглеждам снимките, си мисля: какво е накарало тази жена да се захване с такава работа (относно макета, б.м.)? Нямам отговор, но, че са вложени усет, търпение и майсторство, туй е очевидно. И снимките помогнаха абсолютно много при работата ни, освен и трудностите при монтажа на металните профили. Констанцалиевата къща се оказа най-завъртян и труден обект в живота ми и сигурно най-обичан!“*.

Несъмнено тази къща представлява един от най-внушителните примери за елитен дом, издигнат на българска територия от времето на османска власт. Изтъкнати специалисти по история на архитектурата, етнографи и изкуствоведи, определят нейното високо място в контекста на културно-историческото и архитектурно наследство по нашите земи (Протич 1922, 34–35). В този паметник са преплетени елементите на елитна жилищна сграда със специфични художествени оформления и едновременно като ефективно и надеждно отбранително съоръжение. Очевидно е, че къщата е принадлежала на богата и влиятелна фамилия и още с издигането се е отличавала с монолитната си конструкция, с масивните си каменни огради и тежки дървени портици. Замислена и реализирана е била като солидна двуетажна постройка в стилистиката на старинните епирски и албански къщи, разположени в планината Загори, област Йоанина, днешна Северна Гърция (Sakellariou 1997, 54), град Берат, Елбасан, Аргирокастро и др. подобни исторически зони в съвременна Албания (Харбова 1987, 176; Taflica 2013, 149). Приземният етаж е изграден предимно от дялани каменни блокове, споени с хоросан. Главният арковиден вход за складово помещение (и други стопански нужди) от западната страна е бил снабден със солидна обкована порта. Входните

места за долния и горния етаж също така са били превантивно оборудвани с масивно изработени дървени порти, със здрави ключалки, с масивни напречни греди отвътре, както и с набити по лицевата част широко изтеглени глави на ковани пирони, недопускащи бързо разрушаване и проникване във вътрешността на убежището.

Цялостната планировка на етажите също така е предвиждала мултифункционално разпределение на пространството, запазване на температурата и едновременно – двойна защита за домакините. Долният етаж е бил организиран с малки прохладни стаи, с дебели прегради и вътрешни врати, които също така са били снабдени със стабилни механизми за заключване. Това означава, че във всеки един момент, където и да се намирал стопанинът, е разполагал с възможност да се заключи и да издържи известно време недосегаем за нападатели. Таванът на приземието е направен от гъсто кръстосани масивни греди, които да подсилят стабилна основа за поемане на тежестта от горните части на дома. Вторият етаж е бил предназначен за всекидневна (за гости) и лични жилищни пространства, включващи богато украсени тавани и корнизи от шукатура, декоративни украси по входните места, стълбища, шкафове, вградени джамали и огнища, сервизни зони и т.н. Прозорците на втория етаж, особено тези, които са от северната страна (към вътрешния двор) са били разширени и допълнително надградени с дървени капаци, докато към улицата те минимално са прорязвали фасадите с цел защита и дискретност. Покривът е с четири ската, с характерно извисени комини, изцяло покрит с керемиди, а дворът е включвал кладенец, градина, навеси и допълнително обслужващи постройки. Интересен детайл от декоративната украса в екстериора представлява входът от западната страна. Оказва се, че тази шукатура от плочки, опасваща рамката на портика, е съществувала още през XVIII в., а Леон Филипов е положил усилия да я съхрани чрез поправки. За щастие, когато започват работа по генералната възстановка на къщата, в една от стаите работниците намират оригиналния дървен калъп, от който са се отпечатвали релефните плочи.

Конструкцията на къщата е постигната чрез смесена технология, включваща камък за основите и оформяне на целия долен етаж, варова мазилка и брястово дърво за подовите и стълбищата. Цялостният подход, подобрени материали, строителна техника и вътрешно-пространствено оформление отразяват желанието на собствениците за представителност, но същевременно и покриващо нуждите за защита от атмосферни влияния и опасности.

На снимките от прецизно изработения макет се виждат детайли, които са отразени в днешната възстановка на къщата (**Обр. 4**). От съществено значение са подовите на втория етаж, оформени с керамични плочи с декоративно-пластични мотиви, джамалите, вътрешните тавани, корнизите, прозорците с плъзгащи се дървени капаци. Но все пак съществуват въпроси, доколко тези детайли са исторически обосновани и дали Леон Филипов не е допринесъл за авторско доукрасяване на стаите? От друга страна, когато става дума за възстановка,

трябва да се отчитат и други фактори: външният облик е съчетан със съвременни компоненти, които (би било удачно) да се отстранят във виртуалния проект.

Моята идея беше да се възпроизведе едно копие на Констанцалиевата къща в с. Арбанаси, което да бъде близко до оригинала. Всъщност, триизмерният модел и анимацията дават възможност за възпроизвеждане на редица автентични детайли и характеристики, като всичко се контролира чрез програмата Autodesk Maya, версия 2025 (Murdock 2024, 23). Освен това, изработеният модел, като сложна композиция, може да бъде допълнен с акценти, които със сигурност убягват на съвременните посетители. До този момент туристите реално имат достъп само до горния етаж на къщата, а всъщност долният етаж е също така интересно устроен. Преди няколко години, заедно с доцент д-р Павлин Чаушев, направихме проучване относно заключващите системи в западното вътрешно помещение на долния етаж. Оказа се, че в него са запазени оригинални механизми за заключване, каквито трудно могат да се открият на други места по българските земи (Чаушев 2023, 54–55). Тези детайли биха могли да се представят в триизмерен вариант, дори с възможността да се демонстрира как функционират. В унисон с моите професионални ангажименти, проектът предвиждаше изграждането на подробен 3D модел на къщата, като по този начин ще се съхрани не само архитектурното наследство, но това ще създаде възможност за виртуални разходки на различен тип потребители, интересувани се от музейния обект в интернет (Събев 2024, 118).

При първоначалния замисъл имах намерение да използвам *in situ* заснетия музейен обект – Констанцалиевата къща от високо с дрон-камера, както и реално заснети кадри с фотоапарат от терена, който е разположен около къщата, като движението на камерата е на равнище от около 1,65 м. Впоследствие предвиждах комбинирания снимков материал да се въведе в Agisoft за създаване на триизмерен модел чрез „обличане“ на текстури върху реално заснети форми и пространства.

Това обаче предизвикваше множество въпроси, свързани с концепцията на проекта и техническите възможности за ефективна адаптация. На първо място не беше ясно дали изкуствено моделирания обект можеше да се подлага на лесни корекции и изчистване от излишни подробности като електрически кабели, минаващи по фасадите, съвременни осветителни тела, пейки за сядане, изобщо различни по тип адаптации в контекста на музейната планировка. Освен това, дори и най-миниатюрната чупка или вдлъбнатина в дограмата, триизмерно пластичните особености на стрехите, капците по прозорците, шукатурата на входа, както и редица други детайли, не можеха да бъдат точно импортирани при наличието на такава сложна планировка. В контекста на съвременните технологии подобни проекти би трябвало да се направят на етапи, поотделно за всяка мащабна фасада и съответно в компютърната програма да бъдат сглобявани (Събев 2024, 119). В противен случай капацитетът на съответната програма може да доведе до затруднения при изчисляванията на абсолютно

всички подробности и/или това може да отнеме доста време. В нашия случай, с помощта на колегите Илиян Петракиев и Наталия Борисова от РИМ – Велико Търново, се заснеха с дрон и допълнително се фотографираха външните фасади на Констанцалиевата къща. Материалите се въведоха в Agisoft Metashape и се следваха съществено утвърдени стъпки за фотограметрично моделиране и трансформиране във виртуален обект. Резултатите от опита обаче не покриваха критериите за качество, тъй като подробностите в много зони на фасадите се формираха като дефекти, а самите конструктивни особености на места се разминаваха. Крайният продукт, чрез финални тестове в различни формати, изглеждаше огрубен и неудачен за проекта. Единственото нещо, което можеше да се използва, е да се направи сравнение с обекта, който сам започнах да конструирам.

Процесът на реално моделиране започна със събиране на референтен материал, включващ актуални фотографии, използване на Google Earth координатна система, архивни планове и налични архитектурни измервания *in situ*. Използвах два вида източници за отделните етажи, първият се въведе в програмата като копие от архитектурните планове на Андрей Протич, а другият – за сравнение от самата огрубена проекция на Agisoft (Протич 1922, 39). Снимките на четирите основни страни (изток, запад, север, юг), направени с подходящ фотоапарат с обектив, който максимално спестява деформации, също така се включиха в реализацията на проекта. Следваше изграждане на нова основна конструкция чрез инструменти и скулптурно извайване за Polygon в Maya Autodesk 2025, като се акцентираше на прецизно мащабиране за всяка архитектурна част (**Обр. 7**). Реалните данни (в метри) се адаптираха за всяка една стена по следния начин: опция за икона в рубриката Create poligone/Cube options, например: 12 m x 3,8 m x 0,70 m/with divisions, high divisions, depth divisions (мрежа) 55. В следващите стъпки тази стена, по този начин конструирана, можеше без проблем да се пробива в дадения сектор, на местата където снимките фиксират вдлъбнатина или прозорец, да се издават вторични обеми, да се клонират определени зони, да се добавят повърхности и т. н. От своя страна, когато отделните обекти бяха готови, се съединиха ръбовете, за да не се допускат дефекти при по-нататъшния *рендъринг* (**Обр. 8**). До известна степен се получиха разлики от съпоставянето на триизмерно оформения Agisoft модел и плановите на етажите, изработени от Андрей Протич (**Обр. 1, Обр. 2**). Но тук възниква и друг въпрос: доколко реконструкцията на този паметник е била коректно изпълнена спрямо оригинала, който виждаме от отпечатаната снимка в изследването от 1922 г. (Протич 1922, 39)? Практически става ясно, че горният етаж (поне през XVIII–XIX в.) е бил доста по-високо издигнат, но със значително по-нисък таван, отколкото се представя днес. В архивните материали от личната колекция на Анатоли Легкоступ също така се вижда, че предприетите строителни ремонти следват запазените следи от гипсово умалено копие, но не повтарят с точност действителните

пропорционални обеми на къщата, такива, каквито виждаме в публикацията на Димитър Папазов (Папазов 1937, 34, **Обр. 7**).

Естествено, целта на настоящата работа не се отнася към проблеми, свързани с достоверността на този емблематичен паметник, а по-скоро моето внимание е насочено към споделяне на опит и достигане до оптимално правилни решения за виртуална реконструкция. Ако в снимката се засича повдигнат втори етаж и доста по-стара бяла облицовка, освен каменните зидове, прозорците също така биха могли да се стеснят, но без да се претендира за абсолютна точност в контекста на съвременната архитектурна среда.

Другият въпрос, който търпеше сериозна дискусия, се отнасяше към риска съвременните интернет потребители да не познаят музейната къща в Арбана-си. Затова взех самостоятелно решение – да възпроизведа виртуален модел, максимално близък до съвременния музеен обект, изчистен от съвременни детайли. Целият проект остава отворен, естествено, докато не се набавят още по-сериозни източници за точна реконструкция. За конкретната задача бяха взети размерите на всички стени и вътрешни структури, чрез които да бъде математически точно моделирането в програмата Maya Autodesk 2025 (**Обр. 8**). Дървената обшивка на втория етаж, очевидно подменена, също така трябваше да фигурира в анимацията. Над самия корпус, където е лицето на камината, е съществено да бъдат оформени декоративни чупки, имитиращи симетрично спускащи се вълни. Акцент в крайния продукт е камерата да покаже в детайли специфичния облик на арбанашката камина (**Ил. 1**). Този процес беше имитиран по снимка, като *polygon* (стартиран като едностранен куб) беше намрежен в стойности (с по 35 хоризонтални и 15 вертикални редове). Самото вълнообразно лице в арковидната част беше допълнително рамкирано и екструдирано, за да се получи необходимия пластичен обем. Твърдите ръбове и островърхи точки бяха маркирани (чрез *face*) и специално омекотени (*softness*), за да се получат плавни преходи. Естествено, стените на камерата впоследствие бяха пробити чрез проектирането на засводен отвор с рамки, като отделен обект, който бе поставен в стените, където са реалните преходи към джамалите. За пробиване в структурата използвах опцията *Booleanse – Difference* (с отметка *Use Legacy Booleanse Algorithm*).

Текстурирането се състои от семпла комбинация между *Lambert shader* в бяло и набраздяване на структурата чрез *bump mapping – fractal*. Така бързо и приятно се достига до имитация на варова мазилка с много миниатюрни шупли. Върху нара за почивка и отдых, пред прозорците, във вътрешността на помещението, реших да обогатя визията чрез постилането на китеник (губер), каквито има запазени във фонд „Етнография“ на Регионален исторически музей – Велико Търново. За целта, първо трябваше гънките на платното да полегнат и да се пречупят по естествен начин. Разбира се, това в Maya Autodesk 2025 става лесно и удобно при условие, че се познават възможностите за имитация на динамични сблъсъци и полягвания на платно върху твърди

основи. За целта маркирах нара като твърд обект и от режим *nDynamics* влязох в директорията *nMesh*, за да го превърна в основа – *Create Passive Collider*. След това китеникът беше повдигнат на прилична височина от твърдото тяло и така маркиран беше превърнат в „жива дреха“, падаща от симулирано земно притегляне: *nMesh – Create nCloth*. След това пуснах платнището (дрехата) да падне от височина и да се разстели, според моите желания, извън ръбовете на нара (проиграна анимация до 200 фрейма). Стопирах динамичния сблъсък до момента, в който имитираната дреха започва да се свлича от твърдата основа на нара (около 145 кадър), дублирах и отстраних копие. Оригиналът, който е динамичен, беше унищожен, както и приложените към него физически сили, тъй като в крайния вариант на възстановката не се предвиждаше движение на гънките. Текстурирането също продължи в технически унисон с постигнатото, повърхността на постелката трябваше да бъде покрита със стърчащи влакна, за целта, при бърза маркировка, влязох в режим *Fur*, и съответно от множеството мъхести и влакнести инструменти избрах *Sheep* (тип овча кожа с мъхести влакна).

След установяване и разработване на полигоналната структура на основите и отделните помещения, довърших модела с тавани, стърчащи греди, стрехи, покрив и комини. Следваше етап на текстуриране, при който се използват реални фотоматериали, сходни на оригиналните фасади. Чрез обработка и изчистване на излишни детайли се подбират само фронтално и качествено заснети повърхности, така се получават текстури за въвеждане в регистъра на *Maya Autodesk*. Предварително подсигурих шейдъри за варосаните зидове чрез използване на *UV Mapping* и *normal maps* за разпъване на реалистична повърхност по дървените елементи като стълбища, видове мебели, врати и дограма. Някои от детайлите, при които липсва бляскава повърхност, се изработиха с *Lambert* покритие на илюстрации, взети от палитрата на *Maya Autodesk*. Други особености, като гвоздеи, улуци, метални решетки, се адаптираха в програмата чрез *Blin* шейдъри, съдържащи канали за *Roughness bump* и *diffuse*. Всъщност варосаните и леко грапави стени се симулираха чрез *Procedural shaders*, идеално заложили за всякакъв тип неравности и патиниране в компютърната програма. Керемидите на покрива също така получиха дълбочина при рендерирането чрез *displacement map* и добавка на детайли като мъх и частично замърсяване.

След като цялостната конструкция беше готова, трябваше да се обърне внимание на осветлението. Подходящата дневна светлина всъщност придава настроение на една цялостна анимация, свързана с музеен обект. В технически план насочено следобедно слънчево огряване върху къщата с ефектно прозрачни хвърлени сенки можеше лесно да се реализира с помощта на *Arnold SkyDoom Light* (Ил. 2). С няколко правилни натискания на бутона за симулиране на природна среда се достига до базирано вътрешно осветление с топла светлина, придаваща ретро атмосфера на елитната къща.

Предпочетох широкоформатен рендъринг с висока резолюция в Maya Autodesk, който можеше да се постигне чрез Arnold Renderer (Murdock 2024, 47). При условие че се използват правилни настройки, достигнах до приемлив фотореалистичен резултат. Концептуално трябваше да се оформи видеоклип, но на този етап разработеният проект само се тестваше, а всъщност би могъл да бъде доразработен и самостоятелно наблюдаван от различни гледни точки.

Подобна триизмерна проекция възприемам като вид възстановка, пренасяща зрителите в периоди, когато не е съществувало електричество, нито пейки, кошчета за боклук или други подобни модерни детайли. От друга страна, споделяният опит може да допринесе за по-бързо и ефективно развитието на дигитално културно наследство, спестявайки напразни усилия в областта на фотограметрията. Сцената, почти завършена, в съответствие с реалните параметри, трябваше да бъде осветена и отвътре. През годините, когато са използвани стаите, вътрешното осветление е било оскъдно и слабо като въздействие върху цялата обстановка. Единствено през летните дни, когато слънцето е изгрявало от източната страна, можем да видим и пряко осветяване на част от интериора на втори етаж, там където е женската стая и малкото дискретно пространство за родилката. Светлинните лъчи са падали под определени ъгли, като част от тях са прониквали през прозорчетата. Всички тези особености могат да бъдат отразени в разработения проект.

В заключение бих казал, че проектът към днешна дата е в напреднал стадий на разработка. Идеята е зрителят да има възможност да се потопи в средата на дворното пространство, да влезе през входната врата и да изкачва стълбите, отвеждащи до съществените места на арбанашката къща. И всичко това под звуците на подходящо подбран музикален фон, балкански ритми и стъпки на посетителя. Работата по темата продължава, като същевременно са направени и първите тестови видеокадри (<https://www.youtube.com/watch?v=5S2NsvsPO84>).

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Интересен е въпросът за етническия произход на фамилията Тафрили. В книгата на Д. Папазов се отбелязва, че прадядото пристигнал от Испания, а също така че бил от т. нар. покръстени маври (Д. Папазов 1937, 73).
- ² Цитираният фотоалбум постъпва във фондовете на РИМ – Велико Търново като документално оформен споменник, като на всяка твърда страница (лице и гръб) са залепени стари снимки на архитектурно-реставрационни процеси и са направени коментарии за много от културните обекти в Арбанаси и Велико Търново. Фотоалбумът все още е в процес на научна обработка и поради това не е инвентиран във Фонда на музея.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова 2024: С. Атанасова. Арбанаси. Търговия и търговски връзки през XVII–XIX век. В. Търново, 2024.

Гюзелев 2004: Б. Гюзелев. Албанци в Източните Балкани. София, 2004.

Костов 1959: Д. Костов. Арбанаси. Научно-популярен очерк. София, 1959.

Колев 2002: Н. Колев. Българска етнография (Етнология). В. Търново, 2002.

Кожухаров 1957: Г. Кожухаров. Народостният произход на арбанашката къща. – Известие на института за градоустройство и архитектура. Т. X–XI, 1957, 85–155.

Папазов 1937: Д. Папазов. Село Арбанаси, лични спомени и събрани данни. – В: Сборник на Българската академия на науките. Т. XXXI, 1937, 1–92.

Протич 1922: А. Протич, Годишник на Народния музей за 1921. София, 1922, 29–58.

Попгеоргиев 1904: Й. Попгеоргиев. Село Арбанаси. Историко-археологически бележки. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Т. XIV, 1904, 86–123.

Събев 2024: П. Събев. Съвременни компютърни програми в българската музеология. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Н. Кънев (Ред.). Т. 18. В. Търново, 2024, 115–123.

Харбова 1987: М. Храброва. Датиране на селището Арбанаси чрез архитектурно-градоустройствен анализ. – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Т. I, 1987, 159–179.

Чаушев 2023: П. Чаушев. Охранителни и заключващи системи през XVII–XIX век. – В: Материалната култура в контекст. В. Търново, 2022.

Murdock 2024: K. L. Murdock. Autodesk Maya 2025 Basics Guide. SDC Publication. Mission, KS, 2024.

Tafilica 2013: Z. Tafilica. The Sacred Landscape of Shala. – In: Light and Shadow: Isolation and Interaction in the Shala Valley of Northern Albania. M. Galaty, O. Lafe, W. Lee, Z. Tafilica (Eds). Los Angeles, 2013.

Sakellariou 1997: M. Sakellariou. Epirus, 4000 Years of Greek History and Civilization. Athens, 1997.

VIRTUAL MODEL OF THE KONSTANTSALIEVA HOUSE IN ARBANASSI

Plamen Sabev

(Abstract)

The Konstantsalieva House is a monument of material culture, part of the whole significant architectural and museum reserve of Arbanassi, near the town of Veliko Tarnovo, Bulgaria (**Fig. 3**). Assumably the house was built in the late 17th c.; however, its structure gave in during the following centuries and the house underwent partial reconstructions (**Fig. 1, Fig. 2**). In the 1950s, outdated facades, interiors, and the compromised roof structure called for major restoration work to be done. (**Fig. 5, Fig. 6**). The team of professionals in the field of architectural restoration used old photographs and a precisely crafted and colored gypsum model, which provided a detailed view of the interior design of the Konstantsalieva House – a stronghold. (**Fig. 4**). This monument blends features of eliteness with specific artistic designs. At the same time, the house was effectively a defence structure. It belonged to a wealthy and influential family from Arbanasi and, even when it was first built, it stood out for its solidity, massive stone walls, and heavy wooden gates. It was designed and constructed as a solid two-story building in the style of the ancient Epirus and Albanian houses in the villages of the Zagori Mountains, Ioannina, Northern Greece, and also in Berat, Elbasan, and other cultural areas of present-day Albania.

However, tourists now only have access to the upper floor of the Konstantsalieva House-Museum. Yet, the interior is actually full of interesting premises, doors with original locks and safety mechanisms against eventual attacks. Moreover, after the restoration processes, the house was given a different look. All of these features, based on photos and plans, make it possible to create a three-dimensional model and computer animation. The real modelling process began by collecting reference material, including photographs, using the Google Earth coordinate system, archival plans and available architectural measurements. Photographs of the four main sides (east, west, north, south), taken with a suitable camera with a lens that minimizes distortion, were also included in the project. Next, the core geometry was created using polygon modeling tools, with an emphasis on precise scaling for each architectural component (**Fig. 7, Fig. 8**). Once the polygonal structure of the foundation had been established, the next stage was texturing, using real photo textures of materials similar to the original facades. I used UV Mapping and normal maps in Maya Autodesk 2025 to create a realistic surface for wooden items such as ceilings, furniture, doors. These materials, containing roughness bump and diffuse channels, made it possible to render rough walls and patina on the roof tiles, achieving depth through displacement map and additional details such as moss and dirt. The lighting is achieved by using daytime HDRI environment and physically based interior warm hue lighting. By this approach, with the help of Arnold Renderer, I came as close as possible to a realistic reproduction of the atmosphere of the past (**Illus. 1**). At this point, the project is still open, with options to add details and make virtual tours in the individual premises. (**Illus. 2**).

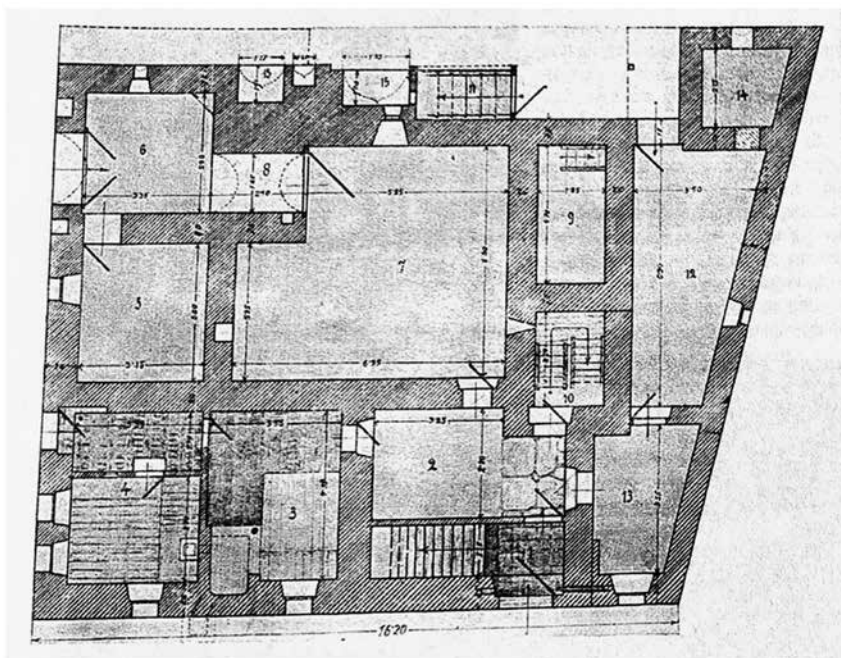
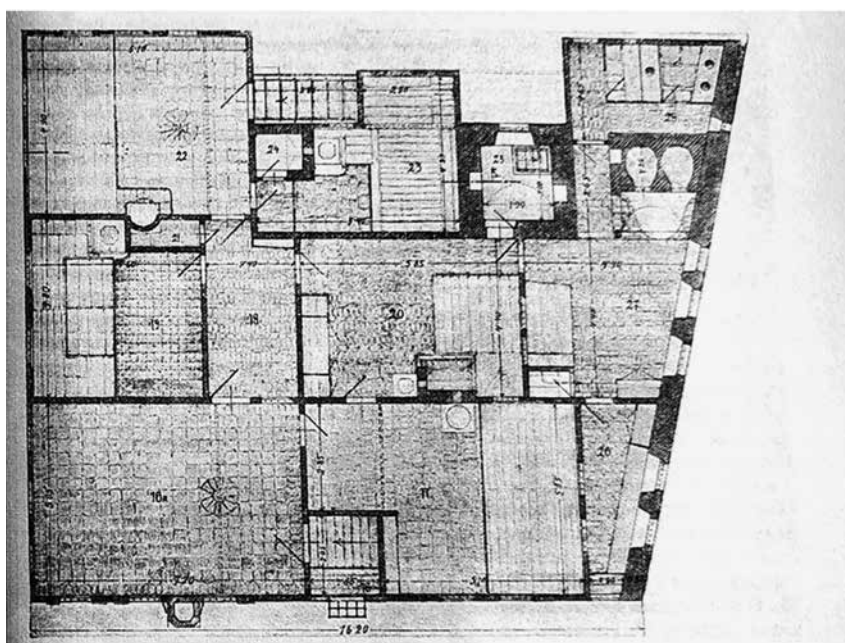

Fig. 1. Plan of the first floor of the Konstantsaliev House (after A. Protich).
Обр. 1. План на първи етаж на Констанцалиевата къща (по А. Протич).

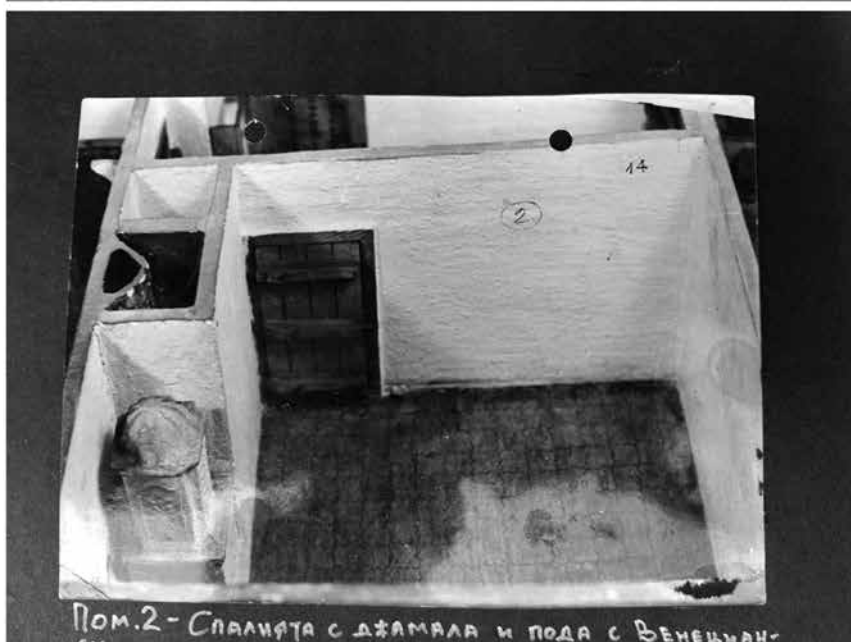
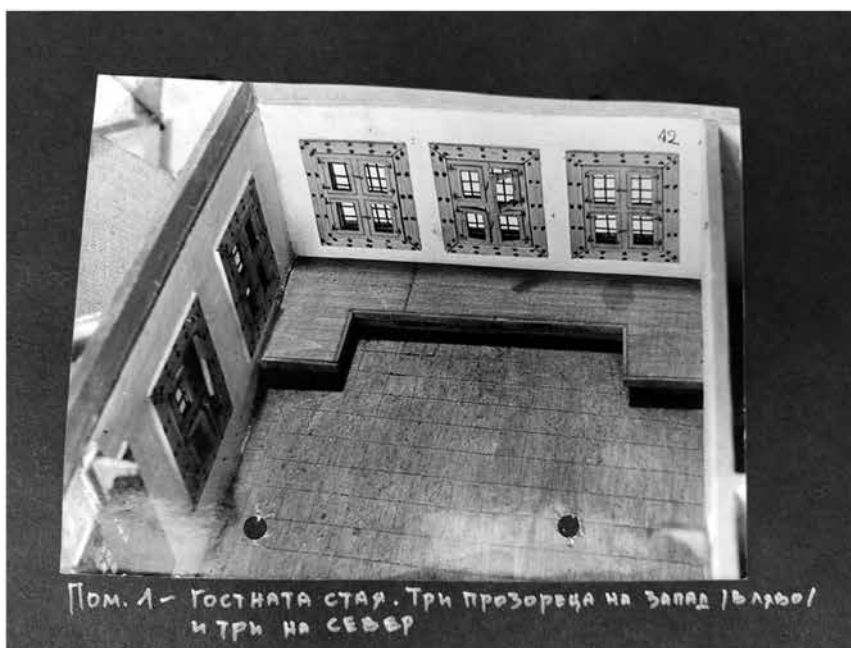
Обр. 2. План на втори етаж на Констанцалиевата къща (по А. Протич).
Fig. 2. Plan of the second floor of the Konstantsaliev House (after A. Protich).

Обр 7. — Кжщата на Кастанцалиев в Арбанаси

*Обр. 3. Снимка на Констанцалиевата къща преди реставрационните работи
(по Д. Папазов).*

*Fig. 3. Photo of the Konstantsalieva house before the restoration works
(after D. Papazov).*

Обр. 4. Детайли от макета на Констанцалиевата къща
(личен архив на А. Легкоступ).

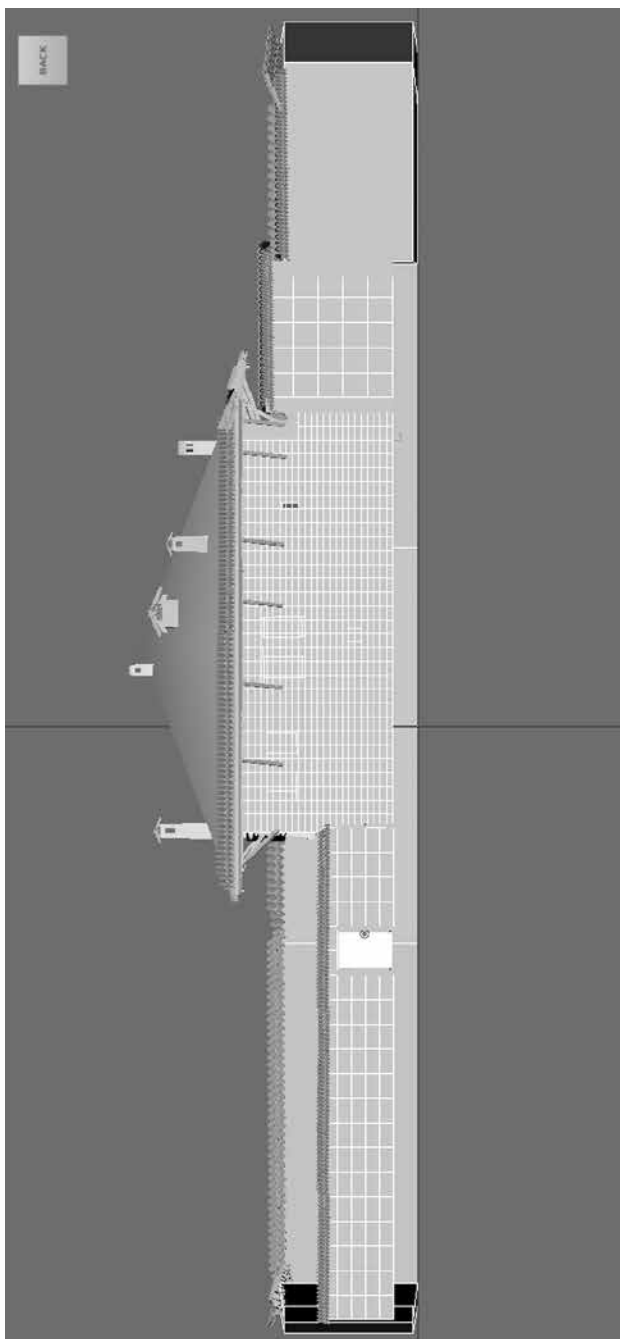
Fig. 4. Details of the model of the Konstantsalieva House
(personal archive of A. Legkostup).

Обр. 5. Етап от реставрационните работи (личен архив на А. Легкоступ).
Fig. 5. Stage of restoration works (personal archive of A. Legkostup).

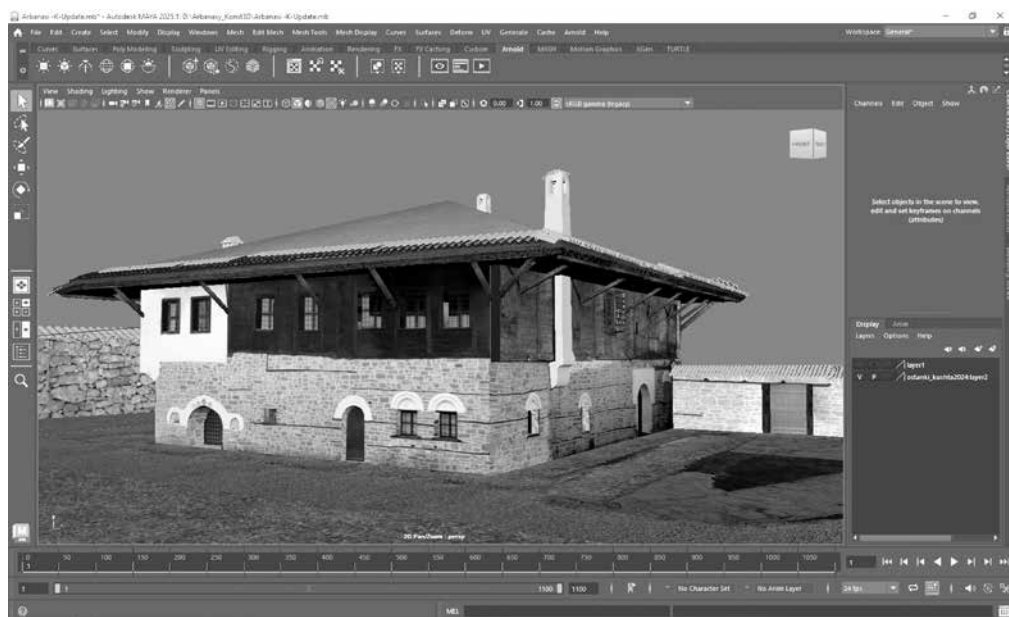

Обр. 6. Етап от реставрационните работи (личен архив на А. Легкоступ).
Fig. 6. Stage of restoration works (personal archive of A. Legkostup).

Обр. 7. Архитектурна проекция на южната фасада на Констанцалиевата къща с каменна ограда, Maya Autodesk 2025 (автор П. Събев).

Fig. 7. Architectural projection of the southern facade of the Konstantsaliev House with a stone fence, Maya Autodesk 2025 (author P. Sabev) (author P. Sabev).

Обр. 8. Модел на къщата, етап от работата в Maya Autodesk 2025 (автор П. Събев)
Fig. 8. Model of the house, work stage in Maya Autodesk 2025 (author P. Sabeв)

ЗА АБАДЖИЙСТВОТО В ТЪРНОВО ПРЕЗ РАННОТО ВЪЗРАЖДАНЕ (XVIII В. – ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX В.)

Теменуза Георгиева

Настоящото съобщение е част от по-обстойно изследване, посветено на занаятите в Търново. В досегашните проучвания по темата вниманието на изследователите е насочено най-вече към тяхното състояние и разцвет през XIX в., тъй като за този период са съхранени най-много сведения. Абаджийството е един от най-старите занаяти, познати по нашите земи, и въпреки ограничената информация за по-ранните периоди, неговата история може да се проследи назад във времето. Що се отнася до практикуването му в Търново до края на XVII в., опит за такова проследяване вече е налице (Георгиева 2023, 105–127). Поради оскъдния изворов материал обаче, той е възможен най-вече чрез разглеждане на наличните фактологични данни в контекста на общите икономически процеси, установени практики и регулативни норми, които определят и оказват влияние върху различните аспекти на стопанския живот, включително и върху отделните занаяти.

От подобна изходна позиция тук се пристъпва и към осветляване на по-нататъшното развитие на абаджийството в Търново, като изследователския фокус е насочен към периода на Ранното възраждане, обхващащ целия XVIII в. и първата четвърт на XIX в.¹ Той е белязан от зачестилите военни и външно-политически неуспехи на Османската империя, съпътствани от социални сътресения и от задълбочаващата се криза на господстващата военна и фискална система, и респективно започналите изменения в нея с оглед на зараждащите се нови производствени отношения. Проведените в тази връзка реформи имат „определящо значение за настъпилите промени в стопанския живот и утвърждаването на преходни форми в развитието на селското стопанство и градската икономика“ (Мутафова 2024, 68). Задълбочаването на тези процеси през втората половина на XVIII в. очертава една доста динамична социално-икономическа обстановка, чиято най-обща характеристика включва също промени в демографския и стопанския облик на българските градове, интензивно развитие на занаятчийството и засилване на имуществената диференциация в неговите среди, увеличаване обема на стоковото производство и разширяване на вътрешната и външната търговия (Паскалева 1962, 73–76, 121; Натан, Хаджиниколов, Беров и колектив 1969, 240–241; Тодоров 1972, 184–185; Генчев

1981, 40–53). Наред с това се наблюдава засилване на търговско-стопанското проникване на западноевропейските държави и Русия на обширния османски пазар. Разгръщането на тяхната левантийска търговия е резонно следствие от прокарвания още от предходните столетия режим на капитулациите в отношенията с Османската империя (Спасов, Борисов, Маринова 2016, 63, Паскалева 1978, 232–235; Михнева 1995, 137–139; Русев 2023, 27–28; Йорданов 1938, 150–175). Разширяването на външния пазар и активното включване на българските земи в международния стокообмен през втората половина на XVIII в. се обуславя както от все по-бързо развиващото се българско стоково стопанство, така и от ускореното европейско манифактурно производство. При това търговският баланс в нашите земи остава положителен до края на столетието (износът на суровини е значително по-голям от вноса на промишлени стоки), което също се отразява благотворно на стопанския живот (Паскалева 1962, 80–84; Гандев 1944, 20–25; Натан, Хаджиниколов, Беров и колектив 1969, 257).

На фона на така очертаната кратка характеристика на ранновъзрожденския период, Търново се развива като административен център със статут на „каза“, чиято демографска картина сочи устойчиво стабилизиране на българско християнско население и все по-осезаема тенденция за неговото увеличаване, резултат на естествения прираст и на притока на хора от околността. Този процес се наблюдава спорадично още в началото на XVIII в., като е ясно изразен през втората половина на този век и началото на XIX в. Влияние за разгръщането му оказват редица фактори, като напредналата имуществена и социална диференциация сред селското население, феодалните размирици и не на последно място осезаемото развитие на занаятите и търговията (Димитров 2000, 30; Данова 2000, 99–100). Преселници са основно българи от по-малките селища в региона, които намират в града по-разнообразни възможности за осигуряване на поминък и препитание предвид обстоятелството, че по това време Търново е утвърдено търговско-стопанско средище с множество занаятчийски работилници, оживен градски пазар и все по-активизиращи се вътрешни и външни търговски отношения (Димитров 2000, 33–44).

Един от проспериращите градски занаяти през този период е вълненотекстилното производство, обозначаващо и популярно с термина „абаджийство“². Видно от сведенията за неговото практикуване в предходните столетия, то има безспорни традиции в местния стопански живот, предпоставка за което е добре развитото овцевъдство в региона, осигуряващо необходимата суровинна база. Спорадичните сведения, съдържащи се в по-ранни разнородни писмени източници от времето на османското владичество, като муфассал регистри, законови наредби за пазарния бач, митнически и търговски документи, сочат недвусмислено, че вълненотекстилното производство е традиционен за Търново занаят, който още към края на XVI в. и през целия XVII в. бележи явен подем (Георгиева 2023, 117–123).

Указание за добре организирана и регулирана занаятчийска дейност в разглежданата производствена сфера през този по-ранен период са и оскъдните сведения за наличието на еснафско сдружение на заетите в бранша. Те се основават на споменавания мимоходом в отделни публикации тефтер (кондика) на Търновския абаджийския еснаф от края на XVI в., който се явява и най-ранното свидетелство за функционираща професионална организация в града (Пляков 1973, 78–80; Димитров, Драганова 1982, 145; Драганова 1983, 58; Георгиева 2023, 120). По отношение на него малко повече информация дава изследователят на възрожденско Търново Тодор Николов, който в своите непубликувани изследвания, систематизирани през 50-те години на миналия век, първи отбелязва, че въпросният тефтер е воден на гръцки език, а съдържанието му включва имена на еснафски членове, данни за техния професионален статус и възнаграждение (ТН/ОИМ – ВТ НСФ, Инв. №43, с. 89). При това споменава мимоходом, че този документален източник се намира в Народния етнографски музей в София, като не уточнява, дали тази информация е резултат на лични наблюдения или е получена индиректно в хода на изследователската му работа³. Липсата на яснота относно съдбата, наличието и евентуално местонахождение на този интересен и неколккратно споменат в различни публикации документ провокира споделеното от Стоян Маслев мнение, че сведенията на по-ранните изследователи за функционирането на абаджийски еснаф в Търново през XVI в. не са подкрепени с изворови данни (Маслев 1991, 115). Независимо от изказаното съмнение обаче, той все пак отбелязва, че с оглед на регистрирания голям износ на аба от града по това време подобно твърдение звучи приемливо. Основание за направеното заключение и същевременно индикация за оживление на абаджийството в Търново се явяват експортните данни в съхранените търговски книги и митнически документи. Те недвусмислено сочат, че през XVI в. и по-осезаемо през XVII в. местната абаджийска продукция се пласира добре на вътрешния пазар, като известно количество дори започва да се изнася в посока Трансилвания и Унгария (Георгиева 2023, 119–122)⁴.

През следващото столетие стопанската значимост на производството на вълнен текстил (аби, шаяци) и вълнено облекло в българските земи продължава да нараства, следвайки установената вече повсеместна тенденция за развитие на този бранш, обусловена от *„особените нужди на държавата и най-вече на нейния военно-административен апарат“* (Вечева 1987, 124). И въпреки че според някои изследователи това производство дълго време остава преобладаващо в рамките на домашното занаятчийство, отколкото на еснафското, то със задълбочаването на естественото разделение на труда, на професионалната специализация и имуществената диференциация в бранша, занаятът навлиза в нова фаза на развитие, като за сметка на работата по поръчка, с материали на клиента, все повече се разраства стоковото производство, придобиващо масов характер. Абаджийството постепенно заема водещо място *„измежду всички занаятчийски клонове“* съобразно достигнатия обем на продукцията и широко-

кия пазарен периметър (Натан, Хаджиниколов, Беров 1969, 230; Тодоров 1972, 199). Абаджийските изделия са сред най-оборотните стоки по тържищата на Османската империя, като заемат съществен дял и в нарастващите държавни поръчки. Наред с това вълната и вълнените тъкани се нареждат сред оборотните артикули на износната търговия, като през XVIII в. от българските земи, според установените квоти, годишно се изнасят около 4 000 000 кг. вълна и 100 000 м бяла аба⁵. Тяхното производство е било многократно по-голямо, предвид постоянно нарастващите държавни доставки и значителната вътрешна консумация за промишлени цели (Гандев 1944, 13).

Съдържащата се в съхранения изворов материал информация потвърждава, че през първата четвърт на XVIII в. в редица български селища като Пловдив, Пазарджик, Самоков, Сливен, Котел, Ямбол, Стара Загора, Шумен и др., е налице добре развито абаджийство (Стефанов 1990, 52–54; Тодоров 1972, 199–205). Що се отнася до икономическото развитие на Търново през ранновъзрожденския период, наличните данни са твърде спорадични и оскъдни, за да уплътнят достатъчно общата картина на местното вълнотекстилно производство. Въпреки че такива дори липсват за първата половина на XVIII в., занаятът несъмнено продължава да се практикува и да задоволява нуждите на местния пазар от вълнени изделия, основен потребител на които традиционно се явява непроизводителното турско население, включващо добре развит административен апарат и военен гарнизон.

За състоянието на местното абаджийство през следващите десетилетия на разглеждания период можем да съдим по съхранените документални източници, съдържащи както пряка, така и косвена информация по темата. Неговото развитие несъмнено е белязано от регулярни временни амплитуди на пикове или спад, причините за които следва да се търсят както в регионалните специфики на икономическо развитие, вътрешните междусобици от края на XVIII в. и началото на XIX в., периодичните природни бедствия и епидемии⁶, промените в пазарната конюнктура и пр.⁷, така и във военните сътолковения между Османската империя и Русия през въпросните десетилетия. Косвени препратки в това отношение се откриват в по-късни източници от средата на XIX в., според които търновската аба „се изработвала в самия град, но нейното количество било недостатъчно“ (Тодоров 1972, 205). В този контекст интерес за настоящото изследване представляват и сведенията на Феликс Каниц, който посещава Търново в началото на юни 1871 г. и отбелязва по-късно в своя труд, че „*преди един век...*“, т. е. през втората половина на XVIII в. (бел. моя – Т.Г.), Търново вече бил значим занаятчийски център, а „*...в неговите тъкачници работели хиляда станове*“ (Каниц 1995, 199). Доколко твърдението на този изтъкнат изследовател и пътешественик, посетил многократно страната ни, е пречупено през призмата на отминалото време и доколко се отнася за производството на вълнени тъкани, е трудно да се каже. То обаче отразява спомена за просперираща в посочения период текстилна индустрия в града и следва

да се вземе под внимание. Дял от тази индустрия заема и абаджийството, за чието развитие допринасят установените местни традиции в бранша и все нарастващите потребности на пазара.

Следва да се има предвид и обстоятелството, че навсякъде изработването на аби, шаяци и пр. остава широко разпространено в рамките на домашната индустрия, чиито производствени възможности все повече се канализират и използват в системата на еснафското занаятчийство. Това е разбираемо, тъй като *„израстването на абаджийството като специализиран занаят е в тясна връзка с развитието на домашното тъкачество, което през цялото време се явява основната форма за производството на платове, необходими за изработването на неговите изделия“* (Тенева 1988, 14). С оглед на това Търново с неговата стопанска история, средищно местоположение и богат на нужните суровини хинтерланд не прави изключение от общите тенденции в развитието на този бранш.

Втората половина на XVIII в. бележи повсеместно активизиране на стопанския живот и подем на занаятчийското производство в пределите на Османската империя. Паралелно с това се наблюдава и все по-осезаемо неспазване на традиционните еснафски норми⁸, което най-вероятно е провокирано *„от растящите прояви на предприемаческа дейност“* сред инициативните представители на занаятчийското съсловие (Русев 2020, 43). Необходимостта от стабилизиране на еснафското статукво налага административното въвеждане на определени регулативни законови мерки, реализирано с издадения през 1773 г. ферман на султан Мустафа III (1757–1774 г.) (Събев 2019, 226–229). С този акт на централната власт се регламентира устройството на еснафските организации и се гарантира тяхната правно-административна автономия, урегулират се отношенията между еснафските членове и се създават реални условия за монополизиране на производството. На практика ферманът спомага за запазване и утвърждаване на завоюваните позиции на цеховите формирания, като предоставя административна закрила в случаите на неправомерна конкуренция (Тодоров 1958, 62–63; Тодоров 1972, 213–214). Наред с това той кодифицира нарасналата роля на еснафските съвети и техните общи събрания като самоуправително тяло в системата на професионалните занаятчийски организации (Тонков 2020, 51). Официалното санкциониране на еснафския статут, при все че ограничава по същество частната инициатива, отразява и обслужва конкретни фискални цели. Очевидно укрепването на еснафските организации е в интерес на разпространената практика техните структури да се използват от централната власт за провеждането на определена стопанската политика, като например разпределението и събирането на някои данъци (Натан, Хаджиниколов, Беров 1969, 254). Освен това въведените регулативни мерки, предвид войните, които Османската империя води с Русия и Австрия през последната четвърт на XVIII в., несъмнено оказват влияние върху изпълнението на увеличаващи-

те се държавни поръчки и доставки за нуждите на войската⁹, значителен дял от които засягат вълненотекстилното производство.

В контекста на гореизложеното и съобразно наличния изворов материал за абаджийството в Търново през XVIII в. (предимно за втората му половина) всъщност не става ясно, дали по това време практикуващите занаята в града са обединени в еснафска организация. Въпреки липсата на по-конкретни сведения, подобна вероятност не бива да се игнорира с лека ръка, още повече, че съхранените данни за съседни и по-далечни български селища потвърждават функционирането на вече утвърдени и обществено ангажирани професионални гилдии по това време (Паскалева 1962, 93–119). Сериозни основания за размишления в тази посока предоставят както вековните местни традиции в развитието на разглеждания занаят и споменатият в научната литература тефтер на Търновския абаджийски еснаф от края на XVI в., така и регистрираното оживление на вълненотекстилното производство в града през XVII в. и втората половина на XVIII в. Те неминуемо навеждат на мисълта, че наличието на еснафска организация в търновските абаджийските среди по това време е не само логично предположение, но и необходимо условие за разгръщането и регулирането на местната производствено-търговска дейност, респективно на регистрираните йерархични отношения сред заетите в бранша и пр.

В последните десетилетия на XVIII в. и началото на XIX в. броят на ангажираните с абаджийско и друго занаятчийско производство в по-големите градски центрове постепенно се увеличава, като новите попълнения са най-вече преселници от околните близки и по-далечни селища. Подобна тенденция е налице и във възрожденско Търново. Видно от записите в един запазен сметководен тефтер на Търновската градска община, воден в периода 1778–1819 г., броят на жителите, чиито имена са свързани с конкретен занаят, нараства систематично. Така например през 1778 г. регистрираните в този тефтер занаятчии са 149. Около две десетилетия по-късно, през 1800 г., те са вече 224. След още няколко години техният брой нараства още по-осезаемо, като през 1814 г. са записани имената на 368 търновски жители, упражняващи определена занаятчийска дейност. При това имената на занаятчиите, отбелязани като „Абаджи“, са едни от най-често срещаните в сравнение с обозначените с други професионални прозвища. Според данните в посочения общински тефтер, в последните десетилетия на XVIII в. част от местното занаятчийско съсловие са и абаджиите Георги, Тодор, Стоян, Йовчо, Йован и др. (Данова 1980, 113–114; Данова 2000, 95–96). Наличната информация сочи недвусмислено, че по това време производството на вълнени изделия в града е изцяло в български ръце.

Подобно на споменатите по-горе големи занаятчийски средища, местното абаджийство се развива като самостоятелен отрасъл в структурата на градската икономика, в който бавно, но все по-отчетливо се наблюдава задълбочаване на разделението на труда и не се изключва вероятността от зараждане на ма-

нифактурни формирования. И тук несъмнено ангажирани с него са не само градски занаятчии, но и жители на околните села (Тодоров 1958, 48–53; Натан, Хаджиниколов, Беров и колектив 1969, 244–246). Както в останалите региони, развитието му очертава един твърде интересен и широк диапазон: от абаджии без работилница, шиещи в дома на клиента, до работещи по поръчка майстори със собствена работилница и дори такива, които задоволяват местните нужди и започват да изнасят абаджийска продукция по панаирите. Съобразно установената практика, от аба и шаяк местните занаятчии шиели предимно по-груби вълнени („селски“) дрехи. За техните професионални умения и качествена продукция обаче можем да съдим по информацията, че по-сръчните абаджии от съседното селище Габрово идвали да учат занаята при търновските майстори (Цончев 1996, 96). По отношение на развитието на абаджийството в Търново през разглеждания период внимание заслужава и обстоятелството, че градът се споменава като един от големите центрове на вълнено-текстилно производство в Северна България (освен Шумен). При все това има сведения за недостиг на произвежданата местна аба, което налага допълването на необходимите количества с котленска и сливенска аба (Тодоров 1958, 54; Тодоров 1972, 205). Освен че споменатата информация внася поредния шрих относно присъствието и движението на този тип артикули на вътрешния пазар, засиленото търсене на вълнени платове може да се разглежда и като индикация за активизиращо се местно производство на абаджийски изделия.

Следва да отделим внимание и на външнотърговските отношения на Балканите през XVIII в., тъй като запазените спорадични митнически сведения продължават да регистрират износ от българските земи в посока Влашко, Трансилвания, Унгария и Австрия, без конкретизиране от къде точно се изнасят стоките. Наличната информация се отнася предимно за видовете стокови артикули, прекарвани през отделните митници, отколкото за тяхното количество, което не позволява да се направят по-категорични заключения по отношение на годишен оборот, пазарен дял и пр.¹⁰ Данните сочат, че от българските земи и Влахия към трансилванските градове се изнасят редица важни суровини, полуфабрикати и някои занаятчийски произведения – памук, вълна, восък, обработени и полуобработени кожи, прежда, текстил и др. При това не е изключено част от тези артикули да са предназначени за по-далечни пазари като Полша, Силезия и Виена (Бур 1978, 202–203). Респективно, голямо разнообразие се наблюдава по отношение на внасяните колониални и манифактурни стоки. Активна роля в тази вносно-износна търговия имат редица търговци от близкото до Търново с. Арбанаси, чиито имена са регистрирани в кондиките на търговските компании в Сибиу, Брашов и други пазарни средища (Атанасова 2016, 52–61)¹¹. Запазените обобщителни таблици от 60-те години на XVIII в. свидетелстват за пасивен търговски баланс на Трансилвания, като отразяват и някои настъпили изменения в търговския обмен с Османската империя. Интерес представлява информацията, че в началото на столетието текстилните

изделия (вълнени, памучни и ленени платове) заемат все още значително място сред внасяните в Трансилвания „имперски“ стоки, докато към края на третата четвърт на века техният дял драстично намалява, като вълнените платове не се упоменават като артикул (Бур 1978, 204–205).

Горе-долу такова е състоянието и на търговския обмен в посока Унгария. През първите десетилетия на XVIII в. абата продължава да фигурира като артикул в официалния списък на импортните стоки, идващи от Османската империя (предимно от Балканите), въпреки че по отношение на текстилните изделия превес имат различните видове платно и памучни материи. При това абата явно не е сред най-скъпите изделия, тъй като се търгува на цена от 2 рейнски форинта (р. фрт.) за топ, на места дори по-малко – 1,30 фрт. Наред с това в асортимента на внасяните от балканските търговци стоки присъстват и някои дрехи от аба, чиято цена в зависимост от качеството е различна. Така например чифт шалвари от бяла аба се продават за 2 р. фрт., докато други такива са оценени – 12 бр. за 6 р. фрт. Аналогично панталоните от аба се търгуват както 30 бр. за 30 р. фрт, така и 14 бр. за 10,50 р. фрт. (Бур 1978, 208–213). Несъмнено посочените вълнени изделия намират пласмент на унгарските пазари поради конкурентната си по-ниска цена, макар че като цяло „турските стоки“ заемат сравнително малък дял във вносната търговия. В контекста на гореизложеното, въпреки липсата на по-конкретни данни, внимание заслужава съхраненият унгарски регистър от 1754/1755 г., където са вписани имената на редица самостоятелни балкански търговци. Сред тях са търновеца Йозеф Петкович, развивал активна дейност в окръг Ноград, както и Павел Стефанович, търгувал предимно с местна стока в Ершекувер (Ершекуйвар), Северна Унгария, за който в регистъра е отбелязано, че е „от привилегирания град на Българското царство, Велико Търново“ (Бур 1977, 22). В регистрите пък от 1768/1769 г. е посочено, че 27 търговци са родом от Велико Търново. По данни за 1769 г. в Ѓонгуш живеели 13 търновци, в Солнок – шестима, в Лошонц – двама, а в град Лева (Левице) е отбелязан търновецът Георгиус Руси, калфа. През 1770 г. в регистъра на турските поданици в град Пеща фигурират имената на 22 самостоятелни търговци от Търново (Бур 1977, 31–32). Вероятно само част от тях са търгували с т. нар. „турски стоки“ (суровини и занаятчийски произведения)¹², но присъствието им там е своеобразна индикация за предприемчивостта на търновските търговци и ролята им в организирания стокообмен в унгарските земи.

Според запазените архивни документи и през втората половина на XVIII в. вълнените платове продължават да фигурират в списъците с импортните занаятчийски произведения от Османската империя¹³, въпреки че в десетилетието след 1767 г. унгарската централна власт налага определени забрани на балканските търговци. Съобразно някои регистри обаче, редица стоки, сред които памучни и вълнени платове, одеяла, килими и др., продължават да фигурират като импортни артикули (стойността на внесения вълнен текстил възлиза на 13 000–28 000 фрт.), но след 1775 г. техните количества значително намаляват

(Бур 1978, 218–219). Като цяло наличните сведения очертават настъпващите нови тенденции в стокообмена между Балканите и Средна Европа, които водят до стагнация на износа на занаятчийски стоки за сметка на суровините и селскостопанските произведения (Бур 1978, 226–227).

Направеният кратък преглед за състоянието на износа от Балканите в северна посока през XVIII-то столетие и цитираните стойности по отношение на абаджийските стоки, въпреки липсата на повече конкретика, са все пак някакъв ориентир за външнотърговските пласментни цели и възможности на вълнено-текстилното производство в нашите земи по това време.

В края на XVIII в. и началото на XIX в. е документиран усилен търговски обмен на Брашов с редица български градове, сред които и Търново. Записите свидетелстват, че местната абаджийска продукция продължава да фигурира в списъка на стоките за износ, предназначени за тамошния пазар, наред с обработените и необработени кожи, шуби, каплами, сапун, тютюн, ориз и др. (Паскалева 1958, 87–88)¹⁴. По това време Търново поддържа активни връзки и с други търговски средища във Влашко и Трансилвания, като Букурещ, Землин, Темешвар (Тимишоара) и др., откъдето част от внасяните артикули се пренасочвали към австрийските пазари. В тази връзка интерес представлява един румънски документ от 1804 г., в който се споменава търновският търговец Енаки (Янаки) Георгиу (Велики 1959, 73–74).

Оживление се наблюдава и в търговските отношения с Австрия, където вносът на австрийски стоки в българските земи не бележи някакъв съществен превес над износа, въпреки че се отличава с по-богат асортимент. Следвайки установената обща тенденция, през този ранен етап австрийското икономическо проникване все още не носи негативи и оказва положително влияние върху българското стопанство (Паскалева 1958, 92).

Според съхранения изворов материал през първите десетилетия на XIX в. стопанският живот в Търново продължава да бележи възход, повлиян от повсеместното активизиране на икономическите и търговските отношения в българските земи. С укрепването на занаятчийското съсловие все повече се засилва и процесът на професионална и имуществена диференциация сред неговите представители (Данова 1980, 113–116; Данова 2000, 95–98, 101–102). Броят на заетите с абаджийско производство продължава да нараства, като в своите спомени К. Тулешков отбелязва, че през първите десетилетия на XIX в. в града имало много майстори – абаджии и др., работещи с по 15–20 души калфи и чираци (Тодоров 1958, 72; Тодоров 1972, 225). И въпреки че Тулешков вероятно е недостатъчно прецизен в датировката, тъй като пише спомените си много по-късно и изнесените данни се разминават в количествено отношение от запазените общински показатели от този период (Данова 1980, 116), записките му все пак могат да се разглеждат като поредния отглас от настъпващия стопански подем в занаятчийските среди по това време.

Сред по-замогналите се представители на бранша фигурират не само майстори с възможност да наемат помощници, но и носители на титлата „хаджи“, чието придобиване също е указание за повишени финансови възможности и благосъстоятелност. Споменатият по-горе тефтер на Търновската община регистрира регулярното увеличаване на броя на упражняващите занаята, като към второто десетилетие на XIX в. в него са записани имената на: Никола Абаджи, калфа на Димо; Дончо Абаджи, калфа на Хаджи Генчо; Пенчо Абаджи, калфа на Хаджи Стоян; Начо Абаджи, калфа на Шалвар Тодор; Иван Абаджи, аргатин на баш Колю; Стойко Абаджи, калфа на Димо и др. (Данова 1980, 116; Данова 2000, 97). С техните имена едва ли се изчерпват заетите в бранша, но споменаването им спомага да се открие и уплътни тогавашния облик на абаджийската гилдия в Търново. Във връзка с гореизложеното внимание заслужава обстоятелството, че по същото време постепенно започват да отпадат ограниченията относно броя на калфите и чираците, които може да наема един майстор, продължителността на работния ден, използваните оръдия на труда и производствени способности, асортимента на произвежданата продукция и пр. По-дълго се запазват ограниченията в защита на еснафския монопол, осигуряващи отпор срещу външната конкуренция (Натан, Хаджиниколов, Беров и колектив 1969, 251).

Следва да се отбележи също, че в разнородни по-характер документални източници от първата четвърт на XIX в. все по-често се упоменават търновските еснафски организации, чиито вътрешни правила и йерархична структура не правят изключение от обичайната практика. Те не само регулират стопанските отношения в града, но и тяхната обществена роля започва да се откроява все по-ясно. Съществени са заслугите и на утвърдения вече, авторитетен и явно все по-многоброен абаджийски еснаф, който дава първия тласък за развитието на българското просветно-образователно дело в Търново. По негова инициатива и със съдействието на отец Зотик през 1822 г. в Ламбриновата къща в Болярската махала се открива първото българско килийно училище, в което учебната дейност се провежда изцяло на роден език (Кулелиев 1928, 149). Така се поставя началото на българското учебно дело в града, в чиято основа са вплетени родолюбивите стремления на майсторите-абаджии. Те съдействат за организирането и утвърждаването и на други български просветни огнища. Показателен в това отношение е и фактът, че сред първите учители, които налагат обучението на български език в търновските килийни училища, са Стойко Абаджията и Петко Николов, излъчени из средите на местното абаджийско съсловие (Георгиева 2019, 223–224; Георгиева 2021, 106). Впоследствие заявената ангажираност на търновския абаджийски еснаф към развитието на българското училищно и просветно дело се разгръща още по-активно и намира различни форми на проявление – колективни и индивидуални дарения, участие в училищни настоятелства, спомоществователство и пр.

Към края на разглеждания период съществено място в благотелната дейност на еснафа заема и подпомагането на редица духовни средища. Първите сведения за това датират от 1825 г., когато абаджийската гилдия в града се ангажира активно с възстановяването на близкия Преображенски манастир. През следващите десетилетия периодично осигурява средства за неговата поддръжка, като има заслуги за издигането или възобновяването на още четири православни храма в Търново (Георгиева 2021, 107–111).

С оглед на всичко, изложено до момента, може да се заключи, че систематизирането и анализът на съхранените документални източници по темата позволяват, на фона на специфичната стопанска обстановка в Османската империя през ранновъзрожденския период, да се очертае устойчивото присъствие на местното абаджийско съсловие в градската икономика и постепенното нарастване на неговата стопанска и обществена значимост. Наред с това наличните данни маркират и направленията в активизиращия се (към края на периода) културен и духовен живот на старо Търново, в които представителите на това съсловие ще търсят и намират възможности за изява и утвърждаване на своя обществен авторитет и народностно самочувствие.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Това мнение за посочените хронологически рамки на периода е преобладаващо в историографската ни литература. В последните години се прокарват и нови тези, които отнасят началото на Възрожденския период към втората половина на 80-те години на XVII век и организират тогава български въстания (Второто търновско (1686 г.), Чипровското (1688 г.) и Карпошевото (1689 г.) (Георгиев 2022, 161).
- ² Терминът се налага след османското завоевание на българските земи и се отличава с широк смислов обхват. С него се обозначава на практика организацията на целия производствен цикъл в бранша, включващ тъкане, шиене и продажба на готовата продукция (Ковачева-Костадинова 1991, 33; Тенева 1988, 16; Витлянова 2014, 188).
- ³ Усилията ми да издиря следите на този документ в Етнографския музей в София и други български научни архиви, до момента не дадоха резултат. Не изключвам и вероятността от неговото унищожение, по една или друга причина, още през миналото столетие.
- ⁴ В изследване на М. Бур, засягащо темата, се изтъква, че през XVII в. абата, произвеждана в балканските провинции на Османската държава, била сред най-търсените артикули на унгарските пазари. Така например вълнените платове представлявали голяма част от стоките, внасяни през митническия пункт Вереш-Трон (Турну Рошу), като само количеството на внасяната годишно аба достига 3691 топа. Според сведенията в митническия дневник, през този пункт в рамките на 1685 г. са преминали общо 126 търговци, като въз основа на имената само за 47 от тях може да се установи, че идват от различни балкански региони (Русе, Никопол, Силистра, Арбанаси, Чипровци, Мелник, Македония, Костур, Черна вода, Букурещ и др.). Показателен е фактът, че сред тях най-многочислена е групата на търговците от Търново – 19 души (Бур 1977, 8).
- ⁵ Явно износът на някои от тези артикули не е насочен само към задоволяване нуждите на конкретни европейски пазари и респективно на развиващите се манифактурни пред-

- приятия. Така например през последната четвърт на XVIII в. определени конюнктурни съображения налагат изкупуването на „*стотици хиляди лакти бяла аба българско производство*“ от френски фирми, с цел препродажба в Северна Америка (Гандев 1944, 19).
- ⁶ През разглеждания период в региона на Търново и Арбанаси са регистрирани множество опустошителни чумни епидемии (1717 г., 1729 г., 1770 г., 1774-1777 г., 1790 г., 1795 г., 1800-1801 г., 1812-1813 г., 1815 г.) и разнородни природни бедствия – земетресения, наводнения, пожари и др. (1737 г., 1738 г., 1759 г., 1762 г., 1811 г., 1818 г., 1825 г.) (Манолова-Николова 2004, 40-42, 55-57, 63-65, 72-73). Последиците от тях са значителни материални щети, демографски колебания (заради човешки загуби и изселвания), намалени покупателни възможности, ограничителни мерки, нестабилни търговски връзки и пр., което неизбежно се отразява неблагоприятно на местния стопански живот.
- ⁷ Така например високите превозни такси в сухопътната търговия в балканските земи изиграли своеобразна протекционистична роля по отношение на местното занаятчийско производство, задържайки (макар и в различна степен) конкуренцията на европейските фабрични стоки (Беров 1976, 99-100).
- ⁸ Подобни прояви на вътрешно съперничество и нарушения на цеховата регламентация са регистрирани още през предходното столетие (Натан, Хаджиниколов, Беров и колектив 1969, 198).
- ⁹ Следва да се има предвид също, че при налаганите от централната власт условия на изпълнение държавните поръчки не се отразяват еднозначно върху развитието на занаятчийското производство, тъй като в някои отношения проявяват колкото стимулиращ, толкова и ограничаващ ефект (Беров 1978, 151; Гандев и кол. 1983, 88).
- ¹⁰ За отделни години са съхранени и някои количествени показатели. Така например през 1701 г. от земите на Османската империя в Трансилвания са внесени общо 14 106 топа платове (ленени, вълнени, памучни, копринени), от които 5494 топа аба. Само от Балканите за други страни през Трансилвания са прекарани 565 топа аба и голямо количество памучни тъкани (Бур 1977, 13). Запазените описи на имуществото на османските поданици, развиващи търговия в унгарските земи през първата половина и средата на XVIII в., свидетелстват, че абата и изделията от вълнен текстил, произведени в Османската империя, продължават да са оборотен артикул на тамошните пазари (Бур 1977, 14-16).
- ¹¹ Интерес представлява и един запазен регистър на търговците, пребиваващи във Влашко, от 1733 г. Той наброява общо 181 търговци, от които 55 са с български произход. За трима от тях е посочено, че са от Арбанаси, докато други трима били от Търново (Бур 1970, 183).
- ¹² Частични сведения в това отношение са публикувани само за Георгиус Йовиче, 32 г., едър търговец на турски стоки, и Стефанус Деметер, 57 г., търгувал с виенска и турска стока (Бур 1977, 31, бел. 107 и 108).
- ¹³ Наличните данни сочат, че през 1764 г. от Османската империя в Унгария са внесени 11 862 топа вълнени платове, през 1765-10 381 (транзит – 1937), през 1766-21 27 (транзит – 818) (Бур 1977, 17).
- ¹⁴ Въщност е налице един двустранен търговски обмен по отношение на вълнените тъкани, тъй като от Брашов и другите търговски средища в Трансилвания и Европа, наред с разнообразните манифактурни и колониални стоки, памучни и копринени платове, в българските земи се внасят и „*разни шаяци*“ и сукно (Велики 1959, 64-65).

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова 2016: С. Атанасова. Арбанаси. Търговия и търговски връзки през XVII–XIX век. В. Търново, 2016.

Беров 1976: Л. Беров. Движението на цените на Балканите през XVI–XIX в. и европейската революция на цените. София, 1976.

Беров 1978: Л. Беров. Ролята на задължителните държавни доставки във вътрешната и външната търговия на българските земи през XVI–XVIII в. – В: Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. В. Паскалева, С. Панова, Л. Беров, Б. Цветкова (Ред.). София, 1978, 107–154.

Бур 1970: М. Бур. Икономически връзки между Трансилвания и балканските земи през втората половина на XVII и началото на XVIII век. – *Studia Balcanica*, 2. Прочувания по случай втория международен конгрес по Балканистика. София, 1970, 167–186.

Бур 1977: М. Бур. Балканите и Маджарско през XVIII в. – *Studia balcanica*, 13. Из историята на Балканското възраждане. София, 1977, 5–41.

Бур 1978: М. Бур. Търговски връзки между Балканите и Средна Европа през XVII–XVIII в. – В: Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. В. Паскалева, С. Панова, Л. Беров, Б. Цветкова (Ред.). София, 1978, 189–228.

Велики 1959: К. Велики. За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – *Исторически преглед*, 1959, 6, 61–76.

Вечева 1987: Е. Вечева. Историографски проблеми на града и градското стопанство (XV–XVII в.) – В: България през XV–XVIII в. Историографски изследвания. Т. 1. К. Шарова, Е. Вечева, Е. Грозданова, Г. Нешев, С. Станимиров (Ред.). София, 1987, 112–134.

Витлянова 2014: И. Витлянова. Абаджийството в Шумен през XIX до началото на XX век. – В: Народните занаяти. Минало, настояще, бъдеще. Т. IX. А. Гоев (Съст.). Габрово, 2014, 187–197.

Гандев 1944: Х. Гандев. Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX век. – *Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет*, XL, 1944, 1–36.

Гандев и кол. 1983: Х. Гандев, Б. Цветкова, Й. Списаревска, Ц. Георгиева. Градове и градски живот през XV–XVI в. – В: История на България. Т. 4. Българският народ под Османско владичество (от XV до началото на XVIII в.). Х. Гандев, Ц. Георгиева, М. Йонов, Б. Цветкова (Ред.). София, 1983, 83–103.

Генчев 1981: Н. Генчев. Българско възраждане. София, 1981.

Георгиев 2022: Б. Георгиев. Към въпроса за началото на Българското възраждане. – В: Ползата от историята от Античността до наши дни. Т. 2. Възраждане и модерност. Пловдив, 2022, 132–171.

Георгиева 2019: Т. Георгиева. За ролята на еснафите в развитието на българското просветно дело в Търново през Възраждането. – *Известия на Регионален исторически музей – Габрово*, VI (2018), В. Търново, 2019, 222–232.

Георгиева 2021: Т. Георгиева. Благодетелната дейност на абаджийския еснаф в Търново през втората и третата четвърт на XIX век. – В: Дни на науката 2020. В. Търново, 2021, 104–114.

Георгиева 2023: Т. Георгиева. Към историята на абаджийството в Търново. – Известия на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство – Трявна, 7, 2023, 105–127.

Данова 1980: Н. Данова. Към историята на Търновската градска община през Възраждането. – Исторически преглед, 1980, 1, 106–124.

Данова 2000: Н. Данова. Велико Търново през ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.) – В: История на Велико Търново. Т. II. К. Панайотова (Ред.). В. Търново, 2000, 87–137.

Димитров, Драганова 1982: Й. Димитров, Т. Драганова. Социално-икономическа характеристика на Търново в края на XVIII и XIX век. – В: Велико Търново през вековете. Т. Драганова, Й. Димитров, П. Ангелов (Съст.). София, 1982, 142–180.

Димитров 2000: С. Димитров. Велико Търново през XV – началото на XVIII век. – В: История на Велико Търново. Т. II. К. Панайотова (Ред.). В. Търново, 2000, 13–86.

Драганова 1983: Т. Драганова. Великотърновският край в епохата на Възраждането. – В: Велико Търново и Великотърновският край през вековете. Ч. I. Н. Николов, А. Попов, Й. Димитров, М. Михайлов, П. Константинов, Т. Драганова, Е. Квинто (Ред.). В. Търново, 1983, 53–74.

Йорданов 1938: Й. Йорданов. История на българската търговия до Освобождението. София, 1938.

Каниц 1995: Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът. Т. I. В. Паскалева (Ред.). София, 1995.

Ковачева-Костадинова 1991: В. Занаяти в югозападните български земи XV–XIX век. София, 1991.

Кулелиев 1928: Й. Кулелиев. Първото обществено народно училище във В. Търново. – Общински вестник Велико Търново, бр. 19 от 3.VIII.1928, с. 149.

Манолова-Николова 2004: Н. Манолова-Николова. Чумавите времена (1700–1850). София, 2004.

Маслев 1991: С. Маслев. Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в. София, 1991.

Михнева 1995: Р. Михнева. Някои нови моменти в търговията между Балканите и Северното Причерноморие (средата на XVII в. – средата на XVIII в.). – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 4. П. Тодоров (Съст.). П. Тодоров, В. Тъпкова-Заимова (Ред.). В. Търново, 1995, 137–146.

Мутафова 2024: К. Мутафова. Преходни форми на стопански живот през XVIII век в румелийските провинции на Османската империя: бариери и перспективи. – Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, IX. Варна, 2024, 67–78.

Натан, Хаджиниколов, Беров и колектив 1969: Ж. Натан, В. Хаджиниколов, Л. Беров и колектив. Икономика на България. Т. I. София, 1969.

Паскалева 1958: В. Паскалева. Австро-български търговски връзки в края на XVIII и началото на XIX в. – Исторически преглед, 1958, 5, 83–92.

Паскалева 1962: В. Паскалева. Развитие на градското стопанство и генезисът на българската буржоазия през XVIII в. – В: Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762–1962). Сборник изследвания по случай 200-годишнината от „История славянобългарска“. Д. Косев, А. Бурмов, Х. Христов, В. Паскалева, В. Мутафчиева (Ред.). София, 1962, 71–127.

Паскалева 1978: В. Паскалева. Левантинската търговия на Триест през XVIII–XIX в. (С оглед на Балканите). – В: Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. В. Паскалева, С. Панова, Л. Беров, Б. Цветкова (Ред.). София, 1978, 229–260.

Пляков 1973: З. Пляков. Градското занаятчийско производство в българските земи през XV–XVII в. – Исторически преглед, 1973, 6, 68–87.

Русев 2020: И. Русев. Предприемачеството през епохата на Българското възрождане (XVIII–XIX в.). Някои идеи за обхванато изследване по темата. – В: Дарителство и предприемачество на Балканите през XIX в. по примера на братята Евлоги и Христо Георгиеви. П. Митев (Съст.). София, 2020, 39–47.

Русев 2023: И. Русев. Факторите на икономическия растеж и периодизация на стопанската история на българите в Османската империя (XV–XX век). – Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, VIII. Фактори на икономическия растеж в перспектива. Варна, 2023, 22–34.

Спасов, Борисов, Маринова 2016: Л. Спасов, Д. Борисов, М. Маринова. Стопанска история на България, Европа и света XV–XX век. Част първа. България. София, 2016.

Стефанов 1990: П. Стефанов. Българските занаяти в неизвестен у нас извор от 1720 г. – Българска етнография, 1990, 3, 52–54.

Събев 2019: О. Събев. Ферман на султан Мустафа III за еснафите и ахиите. Преводи и интерпретации. – Годишник на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, II (XXXIV, 2018), В. Търново, 2019, 217–239.

Тенева 1988: Н. Тенева. Абаджийският занаят в Средните Родопи (краят на XVIII – началото на XX в.) – Българска етнография, 4, 1988, 13–22.

Тодоров 1958: Н. Тодоров. За някои промени в характера на цеховата организация у нас през първата половина на XIX в. – Исторически преглед, 1958, 4, 44–76.

Тодоров 1972: Н. Тодоров. Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. София, 1972.

Тонков 2020: Т. Тонков. Търновската община 1763–1878 г. В. Търново, 2020.

Цончев 1996: П. Цончев. Из стопанското минало на Габрово. Габрово, 1996.

ТН/ОИМ – ВТ НСФ, Инв. №43 – Фонд „Тодор Николов“, Регионален исторически музей – Велико Търново, Научно-спомогателен фонд (Материали за историческото и икономическото развитие на гр. Търново. В. Търново, 1957, ръкопис).

ON THE HOMESPUN TAILORING IN TARNOVO
DURING THE EARLY REVIVAL
(18TH – FIRST QUARTER OF THE 19TH C.)

Temenuga Georgieva

(Abstract)

This paper is the first attempt to trace the development of the homespun tailoring craft in Tarnovo during the early Revival, throughout the 18th c. and the first quarter of the 19th c. The subject is addressed simply by interpreting the scarce available data in the context of the overall economic developments, established practices, and regulatory standards that govern and influence various aspects of the economic life, including individual crafts.

During the period under review, Tarnovo was a well-recognized trade and economic centre with numerous artisan workshops, a busy city market and ever more dynamic domestic and foreign trade relations. One of the oldest and most prosperous crafts in the town was the manufacturing of woollen textiles, popularly known as “homespun tailoring”, whose presence in the local economy was documented as early as the previous centuries. During that period, the professional specialization and property differentiation among craftsmen intensified, leading to a new phase in the development of the homespun tailoring, marked by growing goods manufacturing. Although there are no specific data, a well-argued assumption has been made that the craftsmen in the sector were organized into a guild. Furthermore, the paper dwells on the trade relations with Wallachia, Transylvania and Hungary, where homespun tailored garments were on sale. It is not beyond belief that some of them might as well have been manufactured locally, given the fact that merchants from Tarnovo traded with these lands.

In the last decades of the 18th c. and the early 19th c., the number of tailors in Tarnovo kept increasing, as evidenced in a preserved notebook kept by the local authorities in Tarnovo between 1778 and 1819. The local tailoring sector developed as an independent branch of the town economy, gaining increasingly greater social significance.

КОЛАНЕН НАКИТ ОТ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Пламена П. Ганева

Периодът на Възраждането в културната история на България е белязан с динамика в историческите събитийни процеси на гражданското общество, дали отзвук в социално-политическите и духовните възприятия на българите. Подписнатите през XV–XVI в. национални възжеления се катализират в експанзията на нови естетически търсения и форми в областта на изобразителните изкуства и занаятите. Всеобщият подем, започнал през XVII в., ескалира в разцвета на смелите компилации, породени от единния за Османската империя „балкански стил“, но асимилиран и примесен с тенденциите на локалните иконографски и занаятчийски школи и ателиета. Потребността от развитието на художествените занаяти е засилена поради факта, че новата буржоазна прослойка на гражданското общество се старее да утвърди своя социален статус. Поклонническите пътувания и дарителски практики затвърждават позициите на новопровъзгласените хаджии, като елитна част на обществото. В житейски план се засилват нуждите от красиви и изискани предмети, както в цялата гама на ежедневния бит, така и в облеклото на възрожденските българи.

Пафтите се явяват най-популярния атрибут от традиционното облекло на българката, обхващащ годините от късното Средновековие до следосвобожденския период в българската история (Благоева 2000, 2). Според народопсихологията на българите, те като коланен накит не са с еднозначно значение. Освен на пръв поглед естетическата си функционалност, пафтите имат чисто практическо приложение и дълбоко скрит сакрален смисъл на амулет (Петева 1926, 59; Маймарева 2020, 7; Кирилова, Костадинова 2020, 228; Чаушев 2020, 74).

Обект на настоящото изследване са сребърни пафти, съхранявани във фонда на Регионален Исторически музей – Велико Търново (Ил. 1). Те са с размери 12,5 см x 9,8 см и са заведени под инвентарен номер №133 XII – Вр.п. Накитът за колан произхожда от манастира „Преображение Господне“ до Велико Търново, но в момента е експониран в музей „Сарафкина къща“.

В двете огледални централни половини на пафтите са монтирани обработени седефени плочи с изображения на християнска тематика. В нисък релеф са гравирани образите на равноапостолните Св. Константин и Св. Елена в иконографска схема „Въздвижение на Светия кръст“ (Обр. 2).

Обичайно пафтите са изработвани от траен материал, допринасящ за съхранението им до наши дни, и предоставящ възможност за по-обстойно изследване и изучаване от специалисти. Наричани още чапрази (*чопрази*) (Витлянова 2016, 7; Цветкова 2015, 8; Чаушев 2020, 72; Кирилова, Костадинова 2020, 227), от една страна те имат чисто функционално приложение като част от българския еднолентов колан и са служили за закопчаване на двата му края. От друга страна те имат и естетическо присъствие, разделящо символично двете половини на човешкото тяло, и допълващо визията на българското облекло през епохата на Възраждането. В този контекст д-р С. Благоева също визира антропоморфната представа за колана в битието на стария свят, като граница между двете половини на човешкото тяло (Благоева 2000, 2).

Вариациите във формите на този коланен накит – специфична част от българската народна носия, също са разнообразни. Вероятно най-разпространената форма при пафтите е листовидната, като върховете им могат да бъдат заострени, изтеглени нагоре или заоблени и туширани. Тази стилистика е унаследена от източните традиции и е привнесена в българското декоративно изкуство от влиянието на ислямската естетика, наложила се естествено в битовите възприятия на балканските поробени общества. Този доста разпространен като форма вид пафти, П. Чаушев охарактеризира като „индийска палмета“, споменавайки за тях още нарицателното „пелти“ (Чаушев 2020, 73). Има и екземпляри с други визуални варианти – кръгли (**Обр. 3**), елипсовидни, с форма на палмета (**Обр. 4**), както и елипсовидни с четири срещуположни края, завършващи като волути (**Обр. 5**).

При пафтите от българската народна носия е характерно голямо разнообразие в декоративната украса, както и варианти в предпочитанието към материала, от който са изработени. Като техника на изработка те биват лети или ковани, и в някои случаи с допълнена украса от филигран. Обичайно са продукт от ниска проба сребро, като в отделни скъпи екземпляри се наблюдава цялостно или частично позлатяване (Чаушев 2020, 72–73). В други случаи те са изработени от бронз или различни метални сплави. Нагледен пример за това са малките пафти от колекцията на Историческия музей Дряново, наречени „момински“ (Накити и шевици от Дряновско 2020), които са изработени от отливка на неблагороден метал. Освен с чисто естетическото си присъствие, пафтите в българския народен женски костюм имат и своето задължително функционално приложение. Тази тема е коментирана от П. Чаушев в монографията му „Метални накити и украшения от Северна България“. Според негово твърдение: „*Големите пафти поддържат корема при тежка полска работа и по време на бременност*“, като авторът затвърждава естетическата им стойност, както и материалната им себестойност, важна в годините на патриархалното съзнание на българското общество: „*При богатите жени пафтите служат най-вече за украса. Формите им са по-сложни, изработени най-вече от сребро и позлата, както и украсени с цветни камъни и филигран*“ (Чаушев 2020, 72–73).

Относно технологичните принципи на изработка, това са златарските техники, унаследени и доразвити от средновековните традиции в ювелирното занаятчийство. Обичайно, както златарският занаят се е предавал в семейството, така и инструментариумът се е изработвал и получавал по наследство. Естествено в някои случаи са били обучавани външни лица за чираци и калфи. Според А. Чаушев инструментариумът на българските златари е сходен с всички други майстори от същия бранш на целия Балкански полуостров (Чаушев 2020, 30; Благоева 2000, 26–27, 30–31).

Технологията на изработка на пафтите може да се раздели в две основни направления: отливане с калъпи или изработване чрез коване и изчукване. Относно отливането с калъпи, начините на изработка също са няколко. Съществуват каменни калъпи, в които под формата на негатив е издълбан моделът за отливане. Към този технологичен подход спадат и матриците от изпечена глина, като принципът на устройство е същия.

Друга разновидност на технологията, прилагана при изработването на възрожденските пафти, е отливането в метални каси с леярска пръст. Калъпът се състои от две половини, като моделът за матрициране силно се притиска в пръстта. Съществена подробност при леенето в пръст е, че този метод дава възможност матрицирането на модели с богати като решения детайлни композиции. Финото проникване на набивката в леярската пръст е добра възможност за отпечатването на по-дребни орнаменти и богати детайли. Съществува още една разновидност, която се е практикувала, а именно отливане в метални калъпи. Това е сравнително скъп и по-сложен като процес за направата на матрициране метод. По същество представлява изработването на железен калъп, в който са отливани най-вече бронзови модели (Чаушев 2020, 38). Този метод, въпреки оскъпяването и сложността си, е най-надеждният като технологичен подход за прецизна и фина повърхност на металните изделия, докато леенето в пръст дава някои дефекти при качественото отливане.

Друг основен технологичен прийом, който е прилаган при изработването на възрожденските пафти, е техниката на изковаване или изчукване. Той се състои в оформяне на равна повърхност на метален лист с цел пластично изобразяване на релефни форми и композиции. Процесът се осъществява с помощта на златарски инструменти като чукче и метална матрица, върху която отново с помощта на специален чук, чрез натиск се получават желаните релефи.

След отливането или изчукването като основни процеси за създаването на даден накит, често следва гравирание – плитко или по-дълбоко връзване с помощта на калеси, длета, замби и други инструменти на линии и пластични форми върху метални, дървени и други повърхности. Този златарски прийом често е приложим при църковната и светската металопластика, тъй като допълва реализираната, посредством изчукване или отливане, украса на предметите.

Част от естетиката в декорирането на пафтите е вграждането на обработен седеф или рог в двете им централни полета. Неслучайно в научната литература

се споменава за „седефената мода“ (Ковачева-Костадинова 2005, 11; Бойкина 2022, 85) при българските украшения, особено наблюдаваща се при различните разновидности на разглеждания вид коланен накит. Тази художествена тенденция в пластичните изкуства се появява в годините на християнско поклонничество и е тясно свързана със свещените сувенири, носители на евангелска тематика, донесени от Светите земи (Terra Sancta) и Атон, наричан още „Градините на Богородица“ (Бойкина 2022, 87–88; Московска 2001, 18; Hahn 1990, 86–92; Kuelzer 2002, 151). Модата в седефената инкрустация бележи възход през втората половина на XIX в., заедно с навлезлите тенденции в златните и сребърните украшения да се вгражда кехлибар, скъпоценни камъни, емайл, сърма, синци и др. (Василева 2010, 92–96) (**Обр. 6**). В териториално отношение седефените накити са ценени и заради тяхната апотропейна функция на амулети (Кирилова, Костадинова 2020, 228), а според някои народни поверия, те удължават живота на притежателя им (Мишкова 2016, 30).

След аналитичен оглед на металната основа на разглеждания артефакт от музейната експозиция на „Сарафкина къща“ (**Ил. 1**), мога да отбележа че изработката е от нископробно сребро и е осъществена чрез метода на отливане. Според направения микроскопски анализ изказвам вероятност това да се е реализирало с помощта на калъп с леярска пръст или глина, взимайки под внимание несъвършената структура по повърхността на металната част от накита. Като вторична операция от работния процес се наблюдава и работа с калемни за прецизиране на детайлите. Фонът между декоративните растителни мотиви е пунциран, за да се постигне по-голяма изразителност на обемите в декоративното пространство на композицията. Седефените плочи са внимателно монтирани в предварително оразмереното и пригодно „легло“. Тънка пластина играе ролята на ограничителна каса, като в случая съвсем слабо обхваща седефите, заради специфичната структура на материала. Пластината е внимателно притисната, поради крехкостта на седефената структура. Това ни дава основание да предположим богатството на знания на дадения възрожденски майстор в боравенето с различните видове декоративни материали и познанията му за техните технико-технологични свойства.

Въпреки че към момента липсват подробни писмени извори и сериозни изследвания за регулацията на златарската гилдия на територията на българските земи през последните столетия от Османското владичество, запазените артефакти дават индикации, че през този период ювелирният занаят е във възход. В пряко взаимодействие с другите изкуства от периода, стилистичните му тенденции съчетават местните традиции с арабската орнаментика и бързо навлизащите западноевропейски барокови влияния, оформяйки художествената естетика на т. нар. „балкански барок“ (Генова 2004, 16). Известни златарски центрове, работещи активно през XVIII–XIX в. са Софийският, Бачковският, Пазарджишкият, Габровският, Тревненският и Врачанският (наследил според някои учени традициите на легендарния през XVII в. Чипровски златарски

център). Областта на българския златарски занаят и неговото историческо развитие се изследва от имена като Д. Друмев, Е. Петева, Н. Василева, Е. Генова и др. (Друмев 1967, 12; Петева 1926, 22; Василева 2010, 32; Генова 2004).

В двете централни полета на разглеждания артефакт от Регионален Исторически музей – Велико Търново, са монтирани две седефени пластини с листовидна форма, обработени в маниера на християнската иконография. Двете отделни половини на пафтите се прикрепят една към друга с малка декоративна кукичка, влизаща в насрещна специална халка, разположени от задната страна на експоната (**Обр. 1**). На обратната страна на двете части са монтирани, чрез запояване, по две медни пластини, които служат за прикачване към колана (**Ил. 1**). На изобразителните полета на седефената повърхност в предните части са изобразени, чрез гравирание в нисък релеф, две идентично повтарящи се иконографски сюжета с образите на Св. Константин и Св. Елена, придържащи Честния кръст на Христовото разпятие (Ковачева-Костадинова 2005, 16). Тази иконографска схема е позната още от средновековните изображения на икони, стенописи, каменни фасади на християнските църкви, шампи с църковна тематика (Томов 1962, 33). Изображенията на светците са схематични и изпълнени в нисък релеф, следвайки стилистиката на византийската иконография. В двете еднакви листовидни половини на металните рамки, се наблюдава външен обрамчващ растителен фриз, изпълнен в духа на традиционната възрожденската дърворезба. Фризът от осемцветни съцветия с редуващи се растителни волути образува постоянна ритмична линия. Фонът между тях е пунциран, с което се създава друга материалност и дълбочина. Във възрожденските декоративни системи на пластичните художествени занаяти се наблюдава разнообразна гама от растителни композиции и отделни орнаменти. В мистичен аспект те представляват персонификация на „Едемската градина“ и са носители на божествена символика (Цветкович 2009, 3). Традицията във флоралната естетика на декоративната украса има своето силно присъствие още в средновековните манускрипти и каменната резба. Върху тази основа се разгръща фантазията и разнообразното мултиплициране на растителни орнаменти, птици и фантастични животни олицетворяващи представите за Божествения Рай в християнското изкуство.

Историята, свързана с ролята на император Константин Велики (324–337 г.), превърнал се по-късно в свети Константин, и духовното влияние на неговата майка Св. Елена, е основен контрапункт в налагането на доктрината на Християнството като официална религия в Римската империя, юридически установено на Първия Вселенски събор (325 г.). Св. Елена, като възплъщение на искрена и ревностна християнка, е пример за стоическата вяра в единосъщния Бог в размирните години на гонения и изтезания на последователите на православната вяра. Според писмени източници, на 80 годишна възраст и под влияние на император Константин Велики (324–337 г.), тя предприема дълго пътуване в търсене на християнски реликви до Палестина, където и намира

Кръстът на Разпятието Христово (на Голгота). След това, отново с императорската заповед, тя построява трите първи християнски храма на местата, които събитийно са свързани с най-важните моменти от земния живот на Месията. Първият „Възкресение Господне“ е построен на Голгота в Светия град, като за него единствени сведения получаваме от Евсевий (митрополит на Йерусалим) в написаното от него „Житие на Св. Константин“ (Мутафов 2012, 3). Другите два храма са „Рождество Христово“ и „Възнесение Христово“.

В годините на поклонническа експанзия религиозните схеми и сюжети се обогатяват, като в някои случаи са натоварени с приповдигната емоционалност и илюстративност. Християнските религиозни символи и образи се извеждат извън контекста на църковните ритуални предмети, като навлизат в светските накити и битови аксесоари. В този смисъл иконографската схема „Въздвижение на Светия кръст“ с изображенията на равноапостолите Св. Константин и Св. Елена е много популярна особено сред седефените пластини, вградени в пафти. Светците са изобразени в цял ръст, придържащи Честния Животворящ Кръст. Дрехите им са царствени, богато украсени, а на главите им са поставени корони. В свободните си ръце държат скиптри, за да се подчертае тяхната значимост и високата им позиция в християнски аспект. Нимбовете, с които са увенчани двете изобразени фигури, олицетворяват тяхната святост и обожествена същност. Около тях се наблюдава екстериорна украса, която може да се оприличи на сгради. Известният схематизъм, с който са гравирани изображенията, създава проблем при достоверното им разпознаване. Пример за сравнение е друг артефакт с идентична тематика в изображенията, публикуван в списание Български фолклор и част от музейната сбирка на Регионален исторически музей Кърджали (**Обр. 7**). Отново имаме двойно повтарящо се изображение на иконографската схема в централните пана. Персонажите са изобразени в цял ръст, с богато украсени дрехи и царски корони и нимбове на главите, както в артефакта от Историческия музей във Велико Търново. Отново фигурите придържат Светият кръст с едната ръка, а в другата държат скиптри. Относно пространството около фигуралната композиция, в този случай то е празно. Липсва всякаква екстериорна част от декорацията, вероятно поради факта че капковидната форма на тези пафти е по-тясна и свободното изобразително поле е недостатъчно. Общото сходство между двата артефакта е в претворяването на голямото разнообразие на одеждите на светите персонажи. В декорацията на мантиите се наблюдава богата изобразителна украса, в която се разпознават идентични гравирани звездни мотиви.

Друг подобен артефакт се намира в колекционерското издание за антиквари „Български пафти и колани“ (Благоева 2000, 31). Публикуваната фотография на пафти с изображенията на Равноапостолите Св. Константин и Св. Елена е с много близки характеристики в сравнение с изследваната (**Ил. 2**). И тук се наблюдава изображение на фигурите в цял ръст. Дрехите и короните са царствени и украсени подобаващо. Отново присъстват нимбовете около гла-

вите на фигурите като белег за святост. В екстериорната украса се наблюдава гравирана драперия, която по движението на гънките може да се оприличи на завеса. Това придава на иконографската сцена допълнителна композиционна завършеност и събитийна тържественост. В случая интерес представляват отново част от гравираните символи във форма на звезда, както и наличието на оцветени части от декоративните мотиви в зелен и червен цвят.

Равноапостолните Св. Константин и Св. Елена повтарят дуалния модел на Богът-син Исус Христос и неговата Пресвета майка – Дева Мария. Тази иконографска сцена е една от предпочитаните от мисионери и миряни, обърнали своите мисли и духовни търсения към Светите земи и Светогорските манастири. Предположението за пафтите, които в съвременната действителност са изложени в колекцията на Историческия музей във Велико Търново е, че съществува вероятност седефените им пластини да са акт на поклоннически дар като контактни реликви. В подкрепа на това твърдение може още да се спомене, че в историята си Преображенският манастир е възникнал като метох на манастира Ватопед във Света гора (XIII–XIX в.) поради големия брой дарения изпращани от миряните на този ареал (Виткова-Георгиева 2013, 4–5; Цонев, Хорисян 1972, 3–4). През 1360 г., поради удобната си локация в близост до столицата, духовната обител е дарена на цар Иван Александър (1331–1371 г.) и получава своята автономност. Самото му възникване като метох на Светогорската обител е достоверна следа за изявената поклонническа политика на манастира. Друга, макар и косвена следа, е скрита в отделни детайли на декоративната украса на разглеждания артефакт. По повърхността на горните мантии и короните на светците, по основната кръстосваща се линия на Кръста, както и в екстериорната украса, допълваща изобразителното пространство, се наблюдават множество гравирани звездовидни орнаменти. Те са боядисани в черна, червена и в по-малка степен в зелена боя, което е характерно за техниката на изпълнение на анонимните майстори от Светите земи (Бойкина 2022, 98). Самата гравирана звездовидна форма може да бъде съотнесена към притчата с Витлеемската звезда и възвестяване на Рождеството на Божия син на земята-събитие с библейски ключов характер, основополагащо нова ера за човечеството в духовен аспект.

Взимайки под внимание всички характеристики, споменати дотук за този специфичен за народната ни култура коланен накит, трябва да отбележа, че с естетическите и функционалните му качества не се изчерпва неговата роля в българската възрожденска носия (Мавродинов 1957, 3–8). Тези особени атрибути са носители на етногенетични нюанси, натрупани в историческата времева линия и създаващи компилация от вяра, духовност, митология, поверия и легенди. Ярък пример в това отношение може да бъде листовидната форма на пафтите, символично оприличена като две очи. Според народните вярвания, вграждането на око в старинно украшение предпазва от уроки. Блясъкът на метала, среброто и златото като цвят също са предпоставка за протекция срещу

злите помисли и погледи. Пафтите, бидейки поставени в средата на колана, попадат на едно специално положение върху женското тяло, точно на мястото, където се заражда продължението на рода. В заключение на изложените аргументи може да се каже, че тези атрибути в патриархалното възрожденско общество придобиват силен сакрален смисъл на защита и протекция на българския генофонд. Затова и декоративната им украса изразява специална символика, унаследена от народните традиции, вярвания и духовна принадлежност, което засилва тяхната апотропейна функция (Атанасов 1987, 22; Вакарелски 1964, 44; Вакарелски 1977, 18; Витлянова 2016, 46; Мавродинов 1957, 35; Ковачева-Костадинова 2005, 11). Пафтите, като част от народния костюм на българката, са ключ към космологията на възрожденската женска психология, пазейки най-съкровените молитви за духовна протекция над семейството, благополучие, спокоен бит и социално освобождение.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасов 1987: Г. Атанасов. Традиционен български накит. София, 1987.

Благоева 2000: С. Благоева. Български пафти и колани. Bulgarian bucklesandbelts. Сдружение на младите антиквари. Металически пафти и колани, София, 2000, 2.

Вакарелски 1964: Х. Вакарелски. Българско народно изкуство. София, 1964.

Вакарелски 1977: Х. Вакарелски. Етнография на България. София, 1977.

Василева 2010: Н. Василева. Неизвестни щрихи към историята на търновския златарски занаят XVII–XIX в. В. Търново, 2010.

Витлянова 2016: И. Витлянова. Пафтите – накит и амулет. В. Търново, 2016.

Виткова-Георгиева 2013: П. Виткова-Георгиева. Преображенският манастир. Варна, 2013.

Генова 2004: Е. Генова. Църковните приложни изкуства от 15–19 век в България. – Арх & Арт, София, 2004.

Бойкина 2022: Бойкина Д. Седефените сувенири в Светите земи в България: опит за интерпретация – В: Молитвени пътувания на българите през XVIII–XIX век и изкуство. И. Гергова, А. Куюмджиев, М. Захариева, Д. Бойкина (Ред.). Институт за изследване на изкуствата, София, 2022, 83–107.

Друмев 1976: Д. Друмев. Златарско изкуство. София, 1976.

Маймарева 2020: М. Маймарева. Накити и шевици от Дряновско. В. Търново, 2020.

Кирилова, Костадинова 2020: Л. Кирилова, С. Костадинова. Седефът – природа, източници и употреба. Седефени пафти от фонда на РИМ – Кърджали. – Български фолклор, 2020, 2, 222–237.

Ковачева-Костадинова 2005: В. Ковачева-Костадинова. Накити и Християнство през Възраждането. – Българска етнология, 2005, 3–4, 7–23.

Мавродинов 1957: Н. Мавродинов. Изкуството на Българското Възраждане. София, 1957.

Мишкова 2016: И. Мишкова, Е. Минчева, С. Ракшиева. *Ex Votos*. София, 2016, 5–39.

Москова 2001: Пътят на хаджията (Структурна схема на една изложба). – Проблеми на изкуството, 2001, 18–30.

Мутафов 2008: Е. Мутафов. Страници от хаджийски дневник: някои наблюдения върху православното християнско изкуство в Йерусалим и връзките му с балканската традиция през османския период. – Проблеми на изкуството, 2012, 4, 3–14.

Петева 1926: Е. Петева Български народни металически накити. – Известия на Народния етнографски музей, VI, 1926, 59–80.

Томов 1962: Е. Томов. Възрожденски шампи и литографии. София, 1962.

Цветкова 2015: Н. Цветкова. Пафти от българските музеи. Русе, 2015.

Цветкович 2009: Б. Цветкович. Семантика и орнамент: принос към методологията на изучаване на средновековната украса. – Проблеми на изкуството, 2009, 2, 3–9.

Цонев, Хорисян 1972: С. Цонев, Т. Хорисян. Преображенски манастир. София, 1972.

Чаушев 2020: П. Чаушев. Метални накити и украшения от Северна България (втората половина на XIX – средата на XX в.). В. Търново, 2020.

Hahn 1990: C. Hahn. Locsancta souvenirs sealing the pilgrims experience. R. Ousterhout (Ed.). *The Blessing of Pilgrimage*, 1990, 85–96.

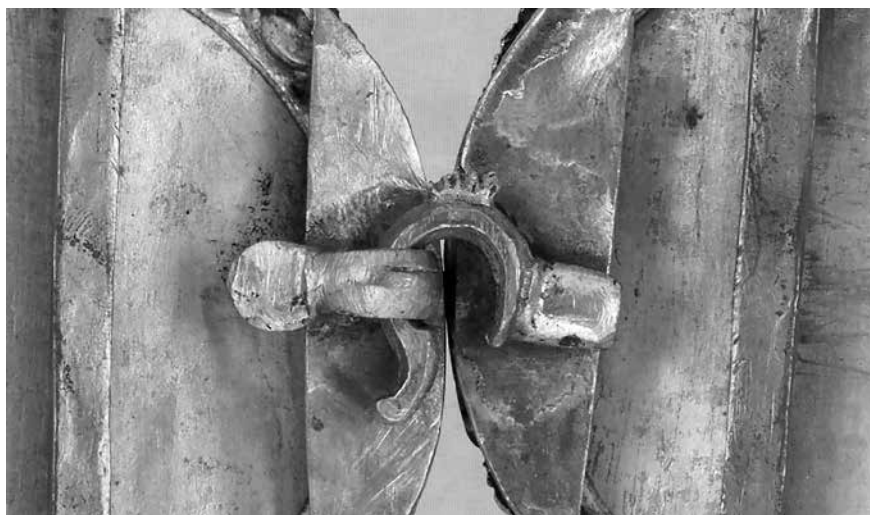
Kuelzer 2002: A. Kuelzer. Byzantinean dearlypost. – *Byzantine pilgrimage to the Holy Landandto. Mount Sinai*, 2002, 151–161.

BELT JEWELLERY FROM THE DEPOSITORY OF RMH-VELIKO TARNOVO

Plamena Ganeva

(Abstract)

This article focuses on belt buckles (**Illus. 1, Illus. 2**), displayed at Sarafkina House Museum, part of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo. What is special about this artifact are the two mother-of-pearl plates embedded in the central fields of the jewellery, with engraved iconographic images representing the Exaltation of the Holy Cross scene (**Fig. 1**). The author offers arguments that the depicted iconographic composition is a “pilgrimage” scene, typical of this social and religious movement spreading on a large scale during the Revival. Upon analysis of the decorative elements in the lavishly adorned royal garments of Sts. Constantine and Helena, a hypothesis is put forward as to the mother-of-pearl pieces being contact relics brought from the Holy Sepulchre (**Fig. 4, Fig. 5, Fig. 6, Illus. 3**). The apotropaic function of the artifact has also been studied, as well as its connection with the aesthetic and moral views of the Bulgarian women during the Revival (**Fig. 2, Fig. 3**).

Обр. 1. Пафти със седефени пластини от фонда на РИМ – Велико Търново, музей „Сарафкина къща“ – гръб, детайл (инв. №133 XII – Вр.п).

Fig. 1. Belt buckles with mother-of-pearl plates from the depository of RMH – Veliko Tarnovo, Sarafkina House Museum – back, details (inv. No.133 XII – Bp.n).

Обр. 2. Пафти със седефени пластини от фонда на РИМ – Велико Търново, музей „Сарафкина къща“ – лице, детайл (инв. №133 XII – Вр.п).

Fig. 2. Belt buckles with mother-of-pearl plates from the depository of RMH – Veliko Tarnovo, Sarafkina House Museum – front, details (inv. No.133 XII – Bp.n).

Обр. 3. Пафти с кръгла форма от фонда на РИМ – Велико Търново, музей „Сарафкина къща“ (инв. №2440 Е/ТОМ ОФ).

Fig. 3. Round-shaped belt buckles from the depository of the RMH – Veliko Tarnovo, Sarafkina House Museum (inv. No. 2440 E/TOM OF).

Обр. 4. Пафти с форма на палмета от фонда на РИМ – Велико Търново, музей „Сарафкина къща“ (инв. № 48 Е-Н/ОИМ ВТ ОФ).

Fig. 4. Palmette-shaped belt buckles from the depository of the RMH – Veliko Tarnovo, Sarafkina House Museum (inv. No. 48 E-N/OIM VT OF).

Обр. 5. Пафти с форма на елипса с кръст от фонда на РИМ – Велико Търново, музей „Сарафкина къща“ (инв. № 7Е-Н/ОИМ ВТ ОФ).

Fig. 5. Elliptical-shaped belt buckles with a cross from the depository of the RMH – Veliko Tarnovo, Sarafkina House Museum (inv. No. 7E-H/OIM BT OF).

Обр. 6. Седефен елемент за монтиране върху метална основа на накит от фонда на РИМ – Велико Търново, музей „Сарафкина къща“ (инв. № 92В/ТОМ ОФ).

Fig. 6. Mother-of-pearl element for fitting onto the metal plate of the jewellery from the depository of the RMH – Veliko Tarnovo, Sarafkina House Museum (inv. NO. 92B/TOM OF).

Обр. 7. Седефени пафти с изображение на сцената „Въздвижение на Светия Кръст“ с Равноапостолиите Св. Константин и Св. Елена, Регионален музей – Кърджали (инв. № Кж. Е 313) (снимка Л. Кирилова)

Fig. 7. Mother-of-pearl belt buckles representing the Exaltation of the Holy Cross scene with Sts. Constantine and Helena, Regional Museum – Kardzhali (Inv. № Кж. Е 313) (photo by L. Kirilova)

ДОКУМЕНТАЛНО НАСЛЕДСТВО НА ХРИСТО БОТЕВ И НЕГОВОТО СЕМЕЙСТВО ОТ ФОНДОВЕТЕ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Светла Атанасова

В Регионалния исторически музей във Велико Търново се съхраняват оригинални фотографии на Христо Ботев, на неговата дъщеря Иванка – в различни житейски превъплъщения, семейна фотография на Венета Ботева със сина Димитър Рашев и дъщерята Иванка Ботева, и фотокопие на прощалното писмо на поета-революционер от 15 май 1876 г. Интерес предизвиква съпътстващата история към фотографиите, посвещенията за техните притежатели и битуването им в различна среда до акта на даряването им в музея.

Портретът на Христо Ботев е заснет във фотографско ателие в Букурещ през пролетта на 1876 г., два-три дни преди отпътуването на сформирания чета към българските земи (Жечев 2007). Войводата е представен в цял ръст, в анфас, с брада, мустаци и пригладена назад коса. В погледа му се долавя решителност. Облечен е с униформа, горната дреха е обшита с гайтани, въоръжен със сабя и пишов. Снимката е черно-бяла, тонирана и каширана, с размери 5,5 см х 9,5 см (РИМ – ВТ, Инв. № 377В/ТОМ ОФ) (**Обр. 1**). Фотографската техника е специфична и твърде много се доближава до рисуван портрет. Постъпва като дарение в Търновския музей през 1934 г. Информацията на гърба на снимката е изключително важна и дава представа за смяната на притежателите през годините: *„Подарявамъ на музея при читалище „Надежда“ В. Търново на 20/IV 1934 Паскалъ Паскалевъ. Тази фотография ми е подаръкъ отъ Мариола х. Николиева Рашева – сестра на Винета Хр. Ботева. Фотографията била направена 2–3 дни преди тръгване на четата на Хр. Ботев”* (РИМ – ВТ, Инв. № 377В/ТОМ ОФ) (**Обр. 1**).

Снимката е семеен спомен и тя съвсем логично се съхранява от Венета или Иванка Ботеви преди да бъде дарена на Мариола. По-късно попада в ръцете на Паскал Паскалев – техен родственик или близък приятел. На тази мисъл ни навежда фактът, че съхранените фотографии на Иванка Ботева също са дарени от него.

Оказва се, че този портрет на Христо Ботев е слабо популярен сред историците и се съхранява единствено в Търновския музей, и в този смисъл е ценно притежание. Любопитен е фактът, че снимката е подарена от вдовицата Венета

Ботева на нейната сестра Мариола и това се случва вероятно след завръщането на семейството в Търново през 1878 г. (Радев 2003, 92–94, 109). Ботевата съпруга самоотвержено брани неговото наследство и ревниво пази всеки спомен за поколенията. Твърде вероятно е фотографията да не е само една и българският революционер да е дарил своя лик като спомен и на свои съратници.

Много добре запазена е фотографията на Иванка Ботева като ученичка в Девическата гимназия в Търново от 1891 г. (РИМ – ВТ, Инв. №211 Н. инв. кн. ОИМ – ВТ ОФ) (**Обр. 2**). Изображението е в анфас, тялото е леко обърнато на дясно. Лицето е изразително, косата е прибрана с диадема и пригладена назад към тила. Облечена е в тъмна рокля с висока яка, закичена с брошка. Фотографията е черно-бяла, тонирана в кафяво и каширана върху фирмен картон на фотографското ателие на Адолф Йозеф Бронфен в Свищов. Тя е с размери 6,5 см x 10,5 см. На гърба на снимката, в горната половина, с черно мастило е записан следният текст: „*Въ знакъ на уважение подарявамъ ликътъ си на Г-нъ и Г-жа Михови. Иванка Ботйова. г. Търново, 1 августъ, 1891 год.*“ (РИМ – ВТ, Инв. №211 Н. инв. кн. ОИМ – ВТ ОФ) (**Обр. 2**). Семейство Михови вероятно са родителите на бъдещия генерал Никола Михов, който се ражда в Търново през същата 1891 г. Портретът на младото момиче постъпва в музея през 60-те години на XX в. като дарение от Мария Врабчева от Велико Търново (РИМ – ВТ, Инв. №211 Н. инв. кн. ОИМ – ВТ ОФ).

В Търновския музей се съхранява семейна фотография на Димитър Рашев, Иванка Ботева и Венета Ботева (РИМ – ВТ, Инв. №385 В/ТОМ ОФ) (**Обр. 3**). Майката, заедно с порасналите деца, са изобразени в анфас. Облечени са по европейската мода. Двете дами са в тъмни рокли, с високи яки и брошки. Венета е с шапка с воалетка. Косите им са грижливо прибрани в кок. Димитър е облечен в тъмно сако, светла риза с колосана яка, жилетка и вратовръзка с игла. Косата му е грижливо сресана, а брадата е оформена. Снимката е правена в художествено ателие в Париж „Atelier de Pose Entresol“ в периода на следването на Иванка в Женева (1892–1895 г.) (Николова 2018, 170–171). Фотографията е черно-бяла, тонирана в кафяво и каширана върху фирмения картон на „E. Vallois“ – художник-фотограф. Има размери 10 см x 14,5 см. Върху изображението личат следи от увреждания и петна. Подарена е на музея през 1934 г. отново от Паскал Паскалев (РИМ – ВТ, Инв. №385 В/ТОМ ОФ) (**Обр. 3**).

Следващата снимка на Иванка Ботева – дъщеря на поета и революционер Христо Ботев, е правена в годините, когато е студентка в Женева (РИМ – ВТ, Инв. №30 В-Сн. ОИМ-ВТ Сп. ф.; Радев 2003, 117, 138) (**Обр. 4**). Изображението е в анфас. Косата е прибрана към тила, очите са изразителни, върху устните има лека усмивка. Облечена е в тъмна рокля, комбинирана с райе – вероятно униформа на учебното заведение. Снимката е черно-бяла, тонирана в кафяво, с размери 6 см x 9 см. Каширана е върху фирмен картон на фотографското ателие „Lacombe & Ariaud“ в Женева (РИМ – ВТ, Инв. №30 В-Сн. ОИМ-ВТ Сп. ф.) (**Обр. 4**).

Иванка подарява своя лик за спомен на Кина Кирова Генова от Търново през декември 1898 г. Тя е близка приятелка на Ботевата дъщеря още от следването им в Женева. Кина завършва социални науки и постъпва като учителка в българската гимназия в Солун. Тук свързва живота си със Сава Паскалев – учител по история. След завръщането си в България младото семейство живее известно време във Враца и по-късно се установява в Търново. Кина Кирова и Иванка Ботева отново възобновяват връзките си. Фотографията на Иванка Ботева е откупена от Търновския музей през 1988 г. от племенника на Кина – Веселин Василев (РИМ – ВТ, Инв. №30 В-Сн. ОИМ-ВТ Сп. ф.).

В колекцията от фотографии се пази и сватбената снимка на Иванка Ботева с д-р Стоян Христов от 1906 г. (РИМ – ВТ, Инв. №386 В/ТОМ ОФ; Атанасова 2018, 70–73) (**Обр. 5**). Младоженците са заснети в цял ръст. Снимката е черно-бяла, тонирана и каширана върху фирмен картон на фотографското ателие на Адолф Бронфен във Велико Търново. Известният фотограф открива своя практика в старата столица през 1885 г. и работи тук до 1925 г. Снимката е добре запазена с размери 9,5 см x 13,5 см. Подарена е на музея от Паскал Паскалев (РИМ – ВТ, Инв. №386 В/ТОМ ОФ) (**Обр. 5**).

Във фонда на Търновския музей се пази копие на прощалното писмо на Ботев – писано от кораба Радецки през 1876 г. (РИМ – ВТ, Инв. 2758 Рп ТОМ 1, 2, 3, 4) (**Обр. 6, Обр. 7**). Документът е с размери 24 см x 32 см и е неразделна част от малък илюстриран албум. На първа страница е монтирана картина с фотографиите на Христо Ботев, майка му, жена му Венета и децата Димитър и Иванка. На втора страница е фотокопието на писмото на Христо Ботев до жена му Венета и на трета страница е увековечен моментът на предаването на ценната реликва на Народната библиотека в София. След смъртта на Венета Ботева, нейният син Димитър Рашев – учител във Втора софийска мъжка гимназия „Цар Борис III“, изпълнява последното желание на майка си, писмото да се запази за вечни времена. На 30 май 1933 г. с тържествена церемония Димитър Рашев дарява семейния спомен на тогавашния министър на просвещението д-р Атанас Бояджиев. А той от своя страна предоставя оригинала на историческото писмо за съхранение в Народната библиотека в София. Въпросният албум постъпва в Търновския музей като част от голямо дарение на Л. Събев през 1967 г. Дарителят е син на известния търновски юрист Сава Събев и Цанка Бобева – първата дипломирана акушерка в България (РИМ – ВТ, Инв. 2758 Рп ТОМ 1, 2, 3, 4) (**Обр. 6, Обр. 7**).

Фотографиите, като документални свидетелства на времето, „разказват истории“ за своите притежатели. Попаднали в музейна среда, те придобиват качествата на движими културни ценности и се явяват носители на историческа памет и знание за важни събития и личности от българската история. Съхранените фотографии на Христо Ботев и неговото семейство са запечатали важни житейски моменти и съдбовни избори. Христо Ботев оставя последен спомен за поколенията в ателието в Букурещ преди своята гибел. Иванка

Ботева застава пред обектива като ученичка в Девическата гимназия, студентка в Женева и по-късно като съпруга на Стоян Христов. Щастливи мигове от живота на Венета Ботева и нейните деца прозират от фотографиите, правени в Париж и Женева. Фотографиите представят физическите и духовни трансформации, модните увлечения и настроения на наследниците на Ботев. И не на последно място по значение, те се явяват потвърждение на запазените писмени свидетелства за живота на Венета и Иванка Ботеви след Освобождението.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова 2018: С. Атанасова. Благодетелката Венета Ботева (История за съхраненото Ботево наследство). – В: Национална научна конференция, посветена на 170-годишнината от рождението на Христо Ботев. П. Митев (Ред.). Калофер, 2018, 69–90.

Жечев 2007: Н. Жечев. Христо Ботйов. Летопис за живота и дейността му 1847/1848–1876. София, 2007.

Николова 2018: А. Николова. Музейните реликви, пазещи паметта за Ботев, семейството и сподвижниците му. – В: Национална научна конференция, посветена на 170-годишнината от рождението на Христо Ботев. П. Митев (Ред.). Калофер, 2018, 148–185.

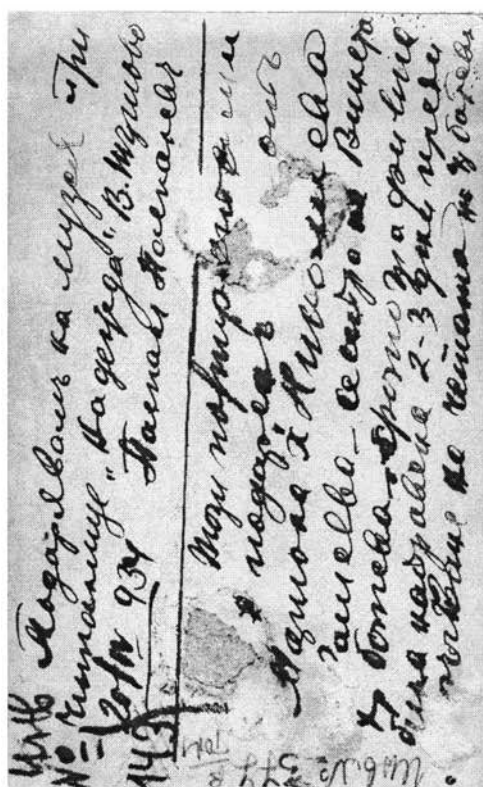
Радев 2003: И. Радев. Венета Хр. Ботйова. Живот преди и след Ботев. В. Търново, 2003.

THE DOCUMENTARY HERITAGE OF HRISTO BOTEV AND HIS FAMILY
FROM THE FUNDS OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY –
VELIKO TARNOVO

Svetla Atanasova

(Abstract)

The preserved photographs of Hristo Botev and his family in the collections of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo reveal important moments in their lives and the life-changing choices they had made. The last memory of Hristo Botev for the future generations is preserved at the studio in Bucharest before his death in 1876 (**Fig. 1**). Ivanka Boteva stood in front of the lens as a student at the Girls' High School in Tarnovo in 1891, as a student in Geneva and later as Stoyan Hristov's wife in 1906 (**Fig. 2, Fig. 4, Fig. 5**). Happy moments in the life of Veneta Boteva and her children can be seen in the photographs taken in Paris and Geneva in the period from 1892 to 1895. (**Fig. 3; Fig. 4**). The photographs show the physical and spiritual transformations, fashion trends, and attitudes of Botev's descendants. Finally, they seem to confirm the surviving written evidence about the lives of Veneta and Ivanka Botev after the Liberation (**Fig. 6, Fig. 7**).

Обр. 1. Портрет на Христо Ботев (Букурещ, 1876 г.) – лице и гръб
(РИМ – ВТ, Инв. № 377В/ТОМ ОФ).

Fig. 1. Portrait of Hristo Botev (Bucharest, 1876) – face and back
(RMH – VT, Inv. No.377 B/TOM OF).

Обр. 2. Портрет на Иванка Ботева (Свищов, 1891 г.) – лице и гръб
(РИМ – ВТ, Инв. № 211 Н. инв. кн. ОИМ – ВТ ОФ).

Fig. 2. Portrait of Ivanka Boteva (Svishtov, 1891) – face and back
(RMH – VT, Inv. No.211 Н. inv. book ОИМ – ВТ ОФ).

Обр. 3. Димитър Рашев, Венета и Иванка Ботеви (Париж, 1892–1895 г.) –
лице и гръб (РИМ – ВТ, Инв. №385 В/ТОМ ОФ).

Fig. 3. Dimitar Rashev, Veneta and Ivanka Botevi (Paris, 1892–1895) –
face and back (RMH – VT, Inv. No.385 B/ТОМ ОФ).

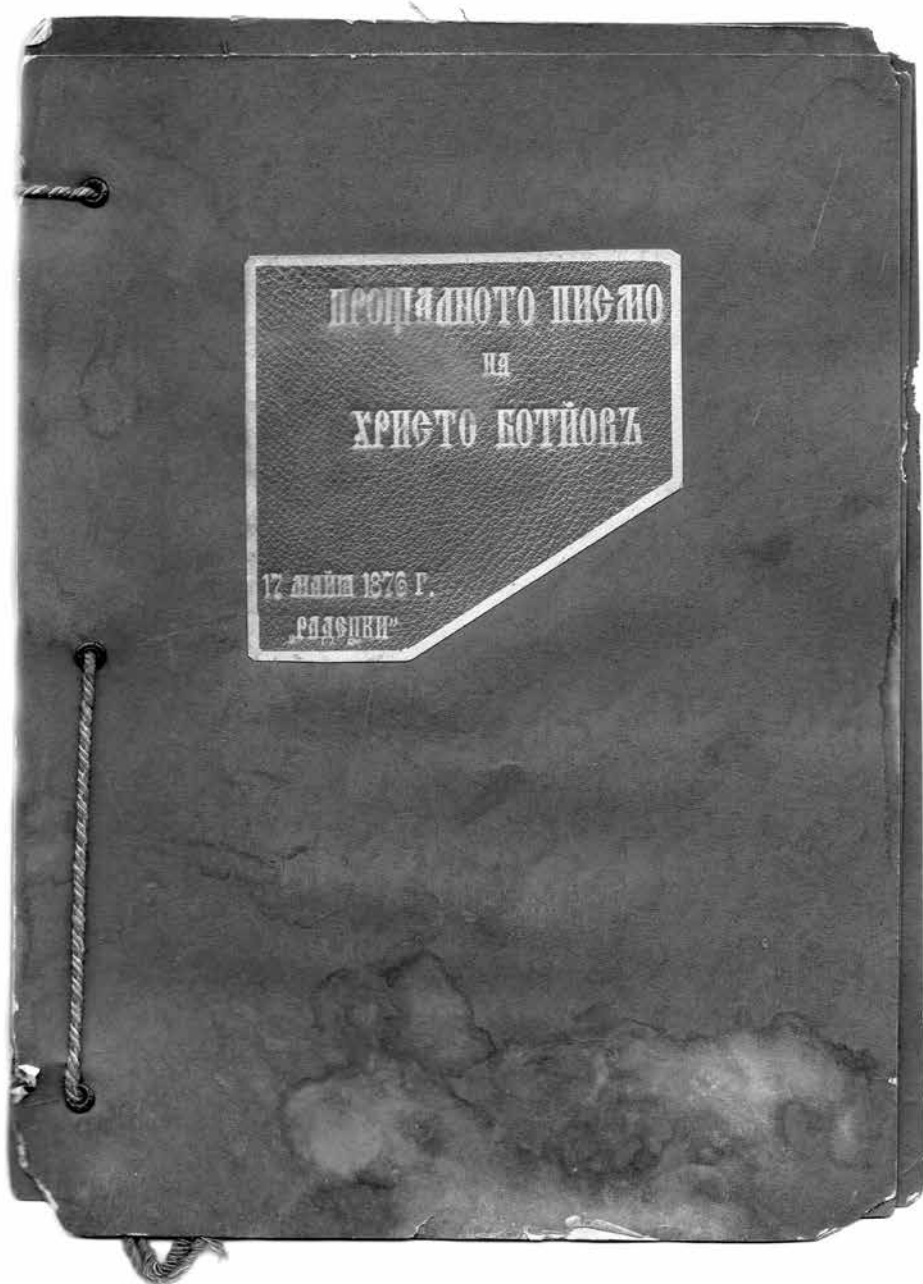
Обр. 4. Иванка Ботева (Женева, 1892–1895 г.) (РИМ – ВТ, Инв. № 30 В-Сн. ОИМ – ВТ Сп. ф).

Fig. 4. Ivanka Boteva (Geneva, 1892–1895) (RMH – VT, Inv. No.30 В-Сн. ОИМ – ВТ Сп. ф).

Обр. 5. Сватбена снимка на Иванка Ботева и Стоян Христов (Търново, 1906 г.) (РИМ – ВТ, Инв. № 386 В/ТОМ ОФ).

Fig. 5. Wedding photo of Ivanka Boteva and Stoyan Hristov (Tarnovo, 1906) (RMH – VT, Inv. No.386 В/ТОМ ОФ).

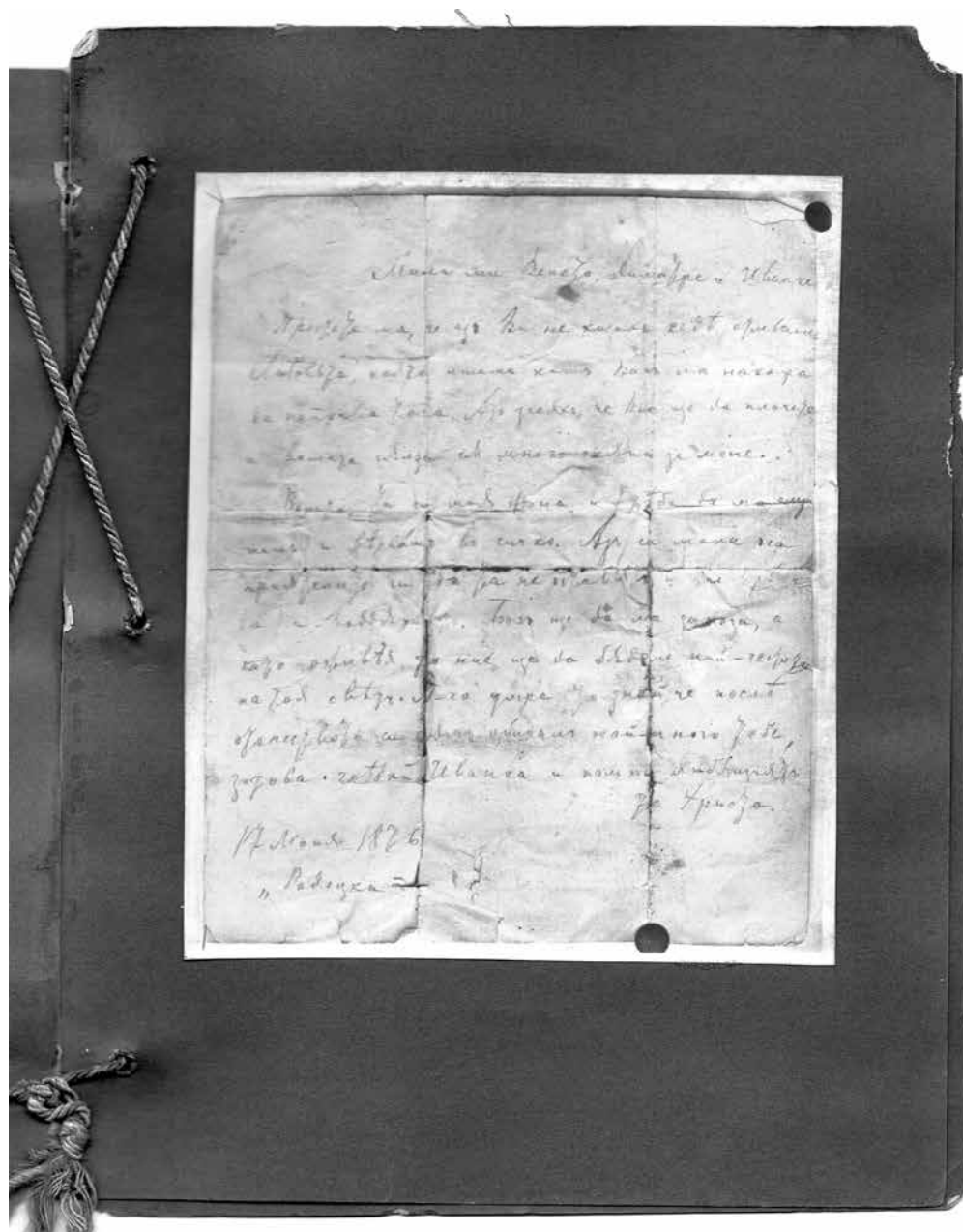
Обр. 6а. Албум с копие на Прощалното писмо на Христо Ботев до жена му Венета от 1876 г. (РИМ – ВТ, Инв. №2758 Рп ТОМ 1, 2, 3, 4).

Fig. 6a. Album with a copy of Hristo Botev's Farewell Letter to his wife Veneta of 1876 (RMH – VT, Inv. No. 2758 Pn TOM 1, 2, 3, 4).

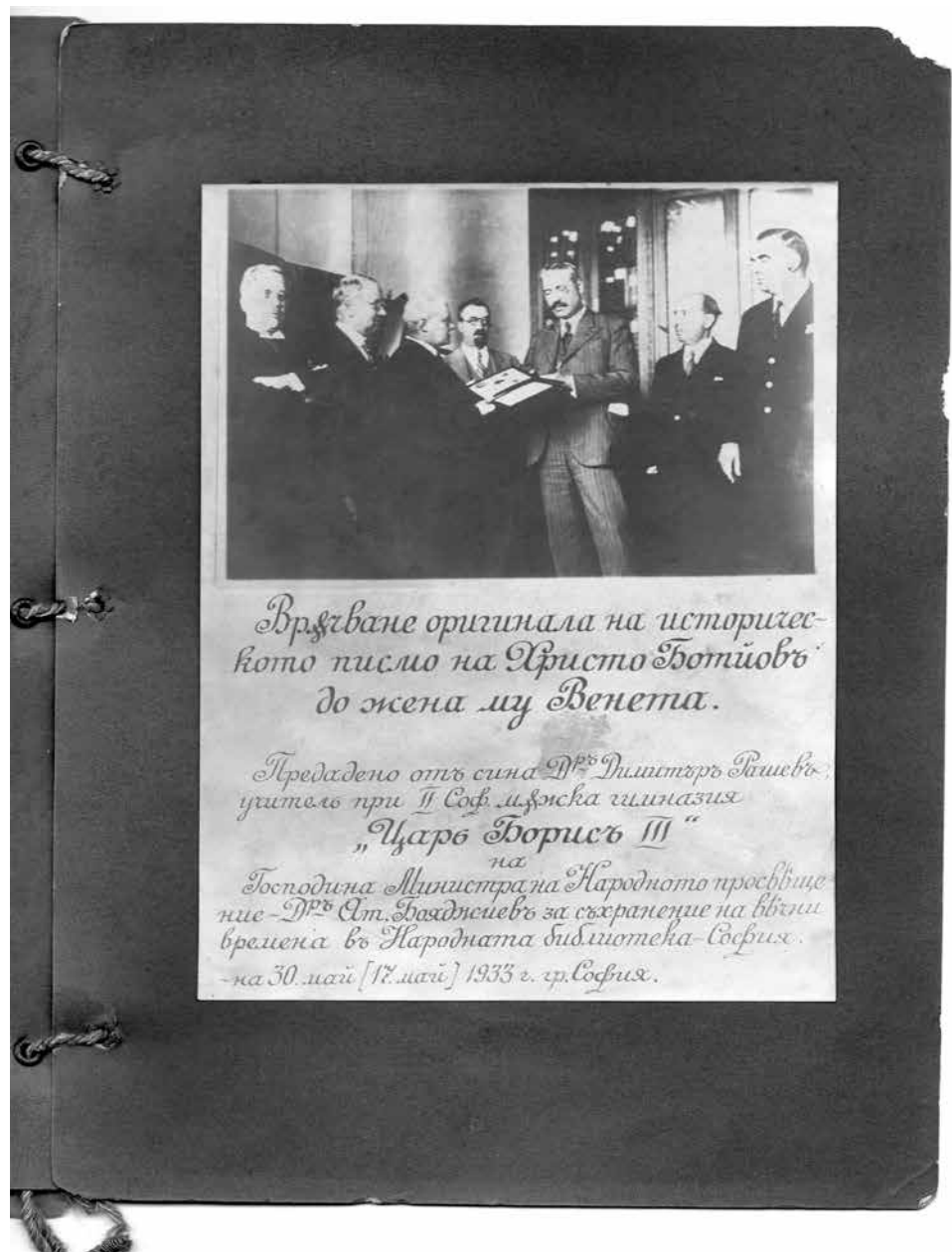
Обр. 6б. Албум с копие на Прощалното писмо на Христо Ботев до жена му Венета от 1876 г. (РИМ – ВТ, Инв. № 2758 Рн ТОМ 1, 2, 3, 4).

Fig. 6b. Album with a copy of Hristo Botev's Farewell Letter to his wife Veneta of 1876 (RMH – VT, Inv. No. 2758 Pn TOM 1, 2, 3, 4).

Обр. 7а. Албум с копие на Прощалното писмо на Христо Ботев до жена му Венета от 1876 г. (РИМ – ВТ, Инв. №2758 Рп ТОМ 1, 2, 3, 4).

Fig. 7a. Album with a copy of Hristo Botev's Farewell Letter to his wife Veneta of 1876 (RMH – VT, Inv. No. 2758 Pn TOM 1, 2, 3, 4).

Обр. 76. Албум с копие на Прощалното писмо на Христо Ботев до жена му Венета от 1876 г. (РИМ – ВТ, Инв. № 2758 Рн ТОМ 1, 2, 3, 4).

Fig. 7b. Album with a copy of Hristo Botev's Farewell Letter to his wife Veneta of 1876 (RMH – VT, Inv. No. 2758 Рн ТОМ 1, 2, 3, 4).

НАРОДНИТЕ СВЕТИЛИЩА НА СЕЛАТА СЕМКОВЦИ И ЦОНКОВЦИ – СЪХРАНЕНАТА ПАМЕТ НА БАЛКАНДЖИИТЕ

Миглена Петкова

Настоящата статия е част от дългогодишен труд, свързан с проучване на териториалното и културно овладяване на Централния Балкан, и по-специално Балканската (Килифаревската) долина на река Белица, обхващаща територията от Килифаревския манастир „Рождество Богородично“ до билото на Стара планина. При теренни етнографски проучвания бяха локализирани две непубликувани до момента в научната литература оброчища – в селата Семковци и Цонковци, административно принадлежащи към кметство Райковци, община Велико Търново.

Първото народно светилище е посветено на християнския празник „Успение Богородично“ (Голяма Богородица, 15 август) и се намира в местността Кръста, в близост до дворното място на Христо Колев Първов (**Ил. 1, Ил. 2**). То е маркирано с каменна плоча с неправилна форма, силно повредена. Изработена е от местен камък – сив пясъчник, с размери: дължина 0,93 м, дебелина 0,12 м, ширина 0,25 м. Украсата е представена от композицията „Голготски кръст“, врязан в горната част на плочата, на места частично заличен. От двете страни на кръста слабо личат уредите за мъчение – копие и копие с гъба. От надписите се разчитат единични символи между горните рамена на кръста: IC XC [NI KA] (Исус Христос побеждава). По данни на информатора Христо Тодоров Христов от село Семковци, народното светилище е общоселско, посещавало се е от цялото село на Голяма Богородица. Хората се събирали при каменната плоча и са правели курбан за здраве и плодородие. Оброкът се е поддържал от неговия дядо, който е бил основен дарител на жертвеното животно, обикновено овен. Свещеник е освещавал кръста, извършвал е водосвет за здраве, отчитал е молитвата. Курбанът се е раздавал на всички, а за тези които не са могли да присъстват, предимно деца и възрастни, се е разсипвало в „сахани“ за в къщи (**Приложение**).

Вторият паметник се намира в село Цонковци (**Ил. 3**). Оброчището е маркирано с каменен кръст, с размери: височина 0,44 м, ширина на раменете 0,37 м, дебелина 0,10 м. Украсата е заличена, слабо личат очертанията на гравирани латински кръст, разположен в централната част на оброчния паметник. По спомени на Нейка Цветкова, родом от Цонковци, местността се е наричала Кръста, а честването при оброка се е извършвало в началото на пролетта.

В проучваната част от Балкана народните светилища са познати под името „кокаланска черква“. Наименованието е характерно за посочения регион и произлиза от специфичния обред – заравяне на костите на животното, послужило за курбан, в близост до оброчният паметник. Обикновено това се прави в мравуняк, със съответната благословия „*Колкото мравки в мравуняка, толкова животни (овце) в кошарите!*“ (Христов 2004, 194; Тодорова 1981, 173–191; Петкова 2022а, 190). Информатор: Нейка Цветкова Колева.

На базата на съществуващи методи за анализ може с приблизителна точност да бъдат определени хронологическите граници на поставяне на каменната плоча и кръста, и началото на функциониране на оброчищата. Що се отнася до годините на приключване на оброчните практики, те съвпадат с общата тенденция за такъв тип християнски светилища. За горна граница се приема средата на XX в., с навлизането на новите социално-икономически отношения, ликвидиране на частната собственост и коопериране на земята, миграция от планинските части към големите градове с цел търсене на място за живеене и съответно препитание. От този период започва да се изгражда и друга идеология, несъвместима с църковните празници и тяхната обредност.

При определяне годината на поставяне на оброчният паметник и функционирането на светилищата е необходимо да се вземат под внимание следните фактори:

- наличната информация относно възникване на колибарски поселения по северните склонове на Средна Стара планина и по-точно в Килифаревския и Тревненския район;
- установената датировка на оброчни паметници, локализирани в съседните махали/села, със сходна форма и орнаментика.

Възникване на селищата

Към настоящия момент селата Семковци и Цонковци са част от селищната структура на кметство Райковци, община Велико Търново. До 1943 г. те са били със статут на родови колиби, административно прилежащи към село Райковци, Дишколска община, Дряновска околия, Тревненско. След 1943 г. село Райковци, заедно с прилежащите му селища, преминава към община Велико Търново (Ковачев 2019, 23–24, Петкова 2022б, 65).

Както неведнъж беше отбелязано и в други публикации, свързани с проучването на северния склон на Средна Стара планина, в научната литература съществуват данни, които доказват, че процесът на заселване в посочената територия е пряко свързан със съдбата на селищата от Търновската предбалканска котловина през XV–XVI в. и по-специално с основното селище, охраняващо прохода Хаинбоаз – Килифарево. През османския период то е със статут на дервентджийско селище. В регистъра за джизие на Килифарево от XVII в. са отбелязани рядко срещани имена – Деветак, Дупин, Гащо, Райко, Семко, Цоню

и др., чиито носители, в края на XVIII в. и в началото на XIX в. поставят началото на колибарските поселения около прохода Хаинбоаз, давайки съответните имена на селищата – Деветаци, Дупини, Гащевци, Райковци, Семковци, Цонковци и т.н. (Мутафов 1991, 166; Петкова 2021, 190–191; Петкова 2022б, 24–25). Постепенно се оформя Дишколска община, с център село Райковци и 21 прилежащи махали, към които спадат Семковци и Цонковци.

За възникване на поселенията на територията на Средна Стара планина може да се използва и информацията, която се съдържа в османският регистър (теметтуат дефтер) от 1845 г. На базата на неговият анализ, в своята публикация Гертана Георгиева дава ясна представа за резултатите от промените, настъпили в стопанството на Централния Балкан през първите десетилетия на XIX в., и механизма на заселване на населението в посочените планински части (Георгиева 2024, 323–337).

През разглеждания период Трявна е селището, което освен като икономическо и културно-религиозно средище, се явява и административен център за околните махали и колиби, към които през XIX в. принадлежат Райковци, вкл. Семковци и Цонковци.

Според теметтуат дефтера от 1845 г. към нея спадат над 122 махали и колиби. Използвайки данни от демографските проучвания, става видно че през XVIII в. в посочените територии се наблюдава увеличаване на населението. Предвид основния поминък – пасищно животновъдство и екстензивно земеделие, демографското развитие налага търсене и използване на по-обширни площи – ливади и земя, които да се обработват. За да могат да се поддържат, те трябва да се намират в близост до местата на живеене. Ето защо в планинските части „пръснатите“ поселения са много по-подходящи за живеене, в сравнение с „купните“. Увеличаването на населението и недостигът на земя довежда до вътрешни миграции, при които се наблюдава отделяне на родове и заселването им в други планински територии, създавайки по този начин множество родови колиби и махали (Георгиева 2024, 324). Освен запазените предания и легенди за първия заселник, затова свидетелстват названията на селищата. Множеството наративи показват, че в основата на локалната история е закодиран определен род или родоначалник, които са реално съществуващи хора, а не митични или легендарни герои. Всичко това дава основание на балканджите да усетят дадената територия като „своя“, не като природна местност, а като културно пространство, осветено от първите, заселили се в него (Петкова 2022б, 165).

Изследването на топонимите показва, че в края на XVIII в. и първата половина на XIX в. голяма част от селищата в Тревненско вече съществуват, а до голяма степен селищната мрежа е развита във вида, в който е позната и днес (Георгиева 2024, 324–328).

По традиция, успоредно с изграждане на места за живеене, хората определят своите свещени пространства – оброчища, на които принасят благодарствена жертва на светеца-покровител (курбан). Според народните вярвания

по този начин се осигурява здраве и благополучие, приплод на добитъка, предпазване от стихийни бедствия и епидемии. Много точно и прецизно се определя сакралното място, което е специфично за отделните територии. По принцип в планинските и полупланински райони за поставяне на оброчни маркери се избират хълмове, малки или големи върхове, които хората бележат със знаци – антични архитектурни детайли, блокове с изсечен кръст, дървени кръстовете, каменни плочи, колони и др. Запазените оброчни паметници хронологически се свързват с периода на Българското възраждане. Наред с църкви и манастири те представляват част от системата на християнското сакрализиране на българската територия (Мутафов 1989, 194; Топузанов 2006, 27; Петкова 2016, 30–31). В това отношение не правят изключение и оброчищата на селата Семковци и Цонковци, маркирани с каменна плоча и кръст.

Съпоставяне и анализ на оброчни паметници в съседни на Семковци и Цонковци селища, с установена датировка

Като пример може да се посочат регистрираните оброчни паметници в селата: Въглевци – 1800 г. (Петкова 2016, 246, обр. 257), Дечковци – 1800 г. (Петкова 2016, 252, обр. 272). Локализирани са два оброчни паметника от село Цонковци, стара плоча от 1800 г. и нов каменен кръст от втората половина на XIX в. (Петкова 2016, 274, обр. № 321, 322).

Въз основа на направените анализи и обобщения се налагат следните изводи:

1. Съпоставяйки информацията, която се съдържа в посочените османски регистри, стигаме до извода, че селищата Семковци и Цонковци възникват в края на XVIII в. и началото на XIX в. Първоначално като родови колиби, които впоследствие прерастват в махали и села. По традиция, с установяване на място за живеене, хората започват да поставят оброчни паметници и съответно да изпълняват обредността, свързана с тях, измолвайки по този начин покровителство от светци и предци!

2. На базата на намиращите се в близките селища оброчни паметници с доказана датировка, с приблизителна точност могат да се определят хронологически границите на поставяне на каменните маркери в селата Семковци и Цонковци, а именно – от края на XVIII в. до първата четвърт на XIX в.

В заключение ще отбележа, че днес посочените селища са напълно обезлюдени. Но не по този начин е изглеждала демографската картина преди повече от един век. Статистическите данни показват, че през 1880 г. в Семковци е имало 145 жители, през 1956 г. – 137 жители. Съответно в Цонковци през 1880 г. – 75 жители, а през 1956 г. – 122 жители (Ковачев 2019, 24). Независимо от обезлюдяването им, мълчаливата памет все още се пази – в мемориалната пластика, надгробна и оброчна, и в разказите на последните информатори, които имат спомени за тях.

ПРИЛОЖЕНИЕ

**Интервю с Христо Тодоров Христов, роден през 1949 г.,
с. Семковци, кметство Райковци, пенсионер. Запис,
направен на 17.01.2025 г., гр. Килифарево**

Миглена Петкова (М. П.): Какво си спомняш за каменната плоча, която е в двора на Христо Първов, твоят дядо?

Христо Христов (Х. Х.): От целия род сме останали сестра ми, по-голяма от мене и аз съм на 76 години. Сега няма по-възрастни и да се допитам до близките ми, пък и от селото. Доколкото знам, самата местност се наричаше Кръста, щото има плоча с кръст. Тя е в нашия двор и наоколо от всичките страни, туй са на дядо ми ниви и земи и той е стопанисвал там и е поддържал. Беше по-заможен човек, на времето е служил в кавалерията. Имал е някакви познания и хората го търсеха, беше авторитетен. Предимно той организираше, даваше животно, предимно даваше овен. Закалват го, очистват го и в един голям казан бабите започват да го варят.

М. П. Само вашият род ли се е събирал там?

Х. Х. Не само нашият род, цялото село. 30 къщи беше селото. И вече като се съберат повечето хора всеки носи нещо. И на тази голяма поляна постилат черги, месали и сядат, правят една голяма софра, и пиене си носят. Не е имало само музика.

М. П. Поп идвал ли е на кръста?

Х. Х. Идвал е. Той нали го освещава. Той идваше, аз до колкото си спомням, имаше едно дребно конче, със самар, възсяда кончето, носи си атрибути там и бабите се нареждат около него, палят свеци ...

М. П. Кога се е празнувал празника при оброка?

Х. Х. На Голяма Богородица. И дори в старата къща имаше една икона на Богородица, кандило, палехме свеци. Бабите си знаят, палят свеци на празника. Това беше един повод да се съберат хората, да общуват, да се обединят, да си разменят това-онова, каквото ги интересува и почти от обяд до късния следобед имаше хора.

М. П. Кой е поставил каменната плоча там?

Х. Х. Камъкът беше още от времето на дядо ми, който е осиновен там. Но от кого е и кога е поставен – не мога да кажа.

М. П. Докога се правили курбан там?

Х. Х. Ние се изселихме 1958 г., до него време все правеха. Най-голямото изселване започна 56–58 г. Горе, в Балкана, имаше една мина – Грамадлива.

Там добиваха антрацитни каменни въглища и много от хората от селцата работеха там. Баща ми и той работеше там. Управлението беше в Плачковци и като обявиха, че ще я закриват и всеки започна да търси поминък. Започна да се обезлюдява селото.

М. П. *Кога стана това? Кога започна изселването?*

Х. Х. *58 година. Оттогава сме си на Килифарево. От време на време се качваме на Семковци, но не е същото. Дано синовете ми да запазят къщата, че иначе всичко ще се затрие...*

ЛИТЕРАТУРА

Георгиева 2024: Г. Георгиева. Общ поглед към селищната структура и стопанството на тревненските махали в средата на XIX в. – Известия на специализирания музей за резбарско и зографско изкуство – Трявна, 2024, 8, 323–337.

Ковачев 2019: Н. Ковачев. Местните имена във Великотърновско. В. Търново, 2019.

Мутафов 1989: В. Мутафов. Оброчищата като култови обекти. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. София, 1989, 194–222.

Мутафов 1991: В. Мутафов. Поселищен, градоустройствен и архитектурен облик на Великотърновския край в края на XIX и началото на XX в. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, VI, 1991, 159–182.

Петкова 2016: М. Петкова. Българска оброчна пластика. В. Търново, 2016.

Петкова 2021: М. Петкова. Традиционните народни светилища – „места на памет“. „Петровският кръст“ на село Димитровци, Великотърновско. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVI, 2021, 189–194.

Петкова 2022а: М. Петкова. „Кокаланската черква“ на махала Глутници. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXVII, 2022, 189–195.

Петкова 2022б: М. Петкова. Местно знание и идентичност. Селищната памет на балканджиите от Килифаревския район в разкази, предания и легенди. В. Търново, 2022.

Тодорова 1981: Р. Тодорова. Кокалански църкви в Тревненско. – В: Краеведчески сборник, посвещава се на 1300-та годишнина на България. Трявна, 1981, 173–191.

Топузанов 2006: И. Топузанов. Сакрални кръгове. В. Търново, 2006.

Христов 2004: П. Христов. Общности и празници. С. Загора, 2004.

Списък на информаторите

1. Христо Тодоров Христов, роден през 1949 г., с. Семковци, пенсионер.
2. Нейка Цветкова Колева, роден през 1949 г., с. Цонковци, пенсионер.

THE TRADITIONAL SANCTUARIES NEAR THE VILLAGES OF SEMKOVTSI AND TSONKOVTSI – THE PRESERVED MEMORY OF THE BALKAN PEOPLE

Miglena Petkova

(Abstract)

This article identifies and brings to scientific attention two traditional sanctuaries (**Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3**), located in the villages of Semkovtsi and Tsonkovtsi, near Veliko Tarnovo. The study and dating of these sanctuaries support the information from historical sources about the time when these settlements were founded in the Kilifarevo area – the late 18th and early 19th c. The presented monuments and the related votive practices, along with chapels, churches, and monasteries, form part of the Christian sacralization system in the surveyed territory. At present, the settlements are completely depopulated, which is why it is critical to register these ancient sites in order to safeguard the “places of memory” and the local identity of the population of these settlements.

ПИСМО ОТ ДИПЛОМАТИЧЕСКОТО АГЕНТСТВО В САНКТ ПЕТЕРБУРГ ДО ВОЕННИЯ МИНИСТЪР ПОЛК. ПАПРИКОВ ОТ 20 МАЙ 1899 Г.

Емил Врежаков

Предмет на настоящото изложение се явява един непубликуван до момента документ, който се съхранява в Основен фонд, сбирка „Нова история“ на Регионален исторически музей – Велико Търново. Самият ръкопис представлява кратко писмо, изпратено от Дипломатическото агентство на Княжество България в столицата на Руската империя – Санкт Петербург (**Обр. 1, Обр. 2**), до действащия военен министър на Българското княжество полк. Стефан Паприков (**Обр. 3**).

Писмото е написано от управляващия Българското дипломатическото агентство в руската столица Димитър Цоков, което става ясно от собственоръчно поставения от българския дипломат подпис в края на документа (РИМ – ВТ, инв. № 1076 НИ-Д ИМ ВТ ОФ) (**Обр. 2**). Документът е написан с мастило с черен цвят върху лист хартия, който е изписан и от двете страни. Съхраняваното повече от един век епистолярно наследство носи следите на времето. Документът е скъсан на две части вследствие на вероятно неправилно съхранение, прегъване по средата и овехтяване, а хартията е придобила характерен червеникав отенък и е потъмняла (**Обр. 1, Обр. 2**). Трябва да се отбележи, че тези специфични особености на техническа амортизация не успяват да повлияят на разчитането на текста и по никакъв начин не са нарушили информацията, която документът ни предоставя за съответната епоха и свързаните с нея личности и събития. Няма да е погрешно да се твърди, че той представлява изключително старателно и четливо написан ръкопис, който притежава почти калиграфски характеристики. Отгоре вляво е изписано името на адресиращата институция – „Дипломатическо агентство на Княжество България“. Веднага след това, точно под този надпис, е посочен поредният номер на писмото: „№ 543“, а под съответния номер е записана датата на неговото съставяне: 20 май 1899 г. Най-отгоре, вляво върху документа, има друг надпис, гласящ „Препис“. От текста по-надолу става ясно, че самото писмо, написано от Димитър Цоков, в действителност е оригинал, а въпросната бележка „Препис“ се отнася за прикрупен към него препис на писмо от Председателя на Руския доброволчески флот – контраадмирал Петър Фьодорович Юриев.

Същинското изложение в текста на документа започва с официално обръщение към българския военен министър полк. Стефан Паприков. Управляващият Българското дипломатическо агентство му съобщава, че изпраща съответния препис на писмото на контраадмирал Петър Фьодорович Юриев, получено на 10 май 1899 г. Дословно текстът гласи следното: *„Господин Министър, Имам чест да Ви направя препис от писмото на г. Председателя на Доброволния Флот Контра – адмирал Петър Фьодорович Юриева от 10 того под № 25.“*

От информацията в текста, която дава българският дипломат Димитър Цоков в последващото свое изречение, става ясно че писмото е част от продължаващи предишни дипломатически контакти, лични разговори и размяна на кореспонденция между него и контраадмирал Петър Фьодорович Юриев, а също така и между Българското дипломатическо агентство в Санкт Петербург и Военното министерство на Княжество България, които се провеждат по рано през предходните няколко месеца по повод на изразеното желание от българска страна един български офицер да бъде зачислен в Руския доброволчески флот. По този повод Димитър Цоков прави следното уточнение: *„Това писмо е отговор на направените ми пред него запитвания за зачисляването в Доброволния флот на далечно пътуване [на] Лейтенанта от Българската флотилия г. Абаджиева.“*

След това е предаден текстът, който дава информация за съответните стъпки, които са предприети по поставения въпрос:

„Г-н Лейтенант Абаджиев

До Господина,

Господина Полк. Паприкова,

Военен Министър Почетен Флигел-Адютант от генералния щаб поиска съдействието на Кн.[яжеското] Д[ипломатичес]ко Агентство по този въпрос вследствие писмото на Военното Министерство, отдел Строевий, Отделение Инспекторско под № 2623 от 16 декемврий м.г. отправена до Началника на Дунавската Флотилия в гр. Русе.“

Писмото завършва с молба от страна на управляващия българското дипломатическо агентство в руската столица Я. С. Цоков към военния министър на Княжество България полк. Стефан Паприков да изрази решението си по поставения въпрос: *„При това имам чест да Ви помоля, Господин Министре, решението което поблаговолите да вземете на това писмо да ми го съобщите, за да го явя своевременно на Негово Превъзходителство Контра – Адмирала Юриева.“* Тук очевидно се има предвид решението от страна на военния министър за зачисляване на българския офицер лейтенант Абаджиев в Руския доброволчески флот.

Писмото завършва с изискваните по протокол официални обръщения и любезности, след което следва надпис *„Вярно“* и подпис на Д. С. Цоков (вероятно изготвил преписа) и печат на Българското дипломатическо агентство

в руската столица. Самият печат има кръгла форма и е отпечатан със синьо мастило. В средата е изобразен българският княжески герб с корона и три лъва, а около него в кръг има надпис с главни букви, обозначаващ институцията: „БЪЛГАРСКО ДИПЛОМАТИЧЕСКО АГЕНТСТВО * С.-ПЕТЕРБУРГЪ *“.

Макар информацията, която ни дава писмото, да не е особено подробна, в него са засегнати няколко основни момента. На първо място документът се отнася за постъпването в Руския доброволчески флот на българския офицер лейтенант Абаджиев. По всяка вероятност в кореспонденцията става въпрос за роденият в Свищов Стефан Абаджиев – един от първите български морски офицери, който през годините на своята военноморска служба успява да се издигне от обикновен моряк и достига до чин капитан I ранг (полковник) (**Обр. 4**). Той постъпва на служба за изпълнение на своята войнска повинност през декември 1884 г. От 1 януари 1885 г. е зачислен във Флотилията и морската част като матрос. През ноември 1893 г. е признат за морски офицер, като е известно, че кариерата му продължава с далечно плаване на товаропътническият транспортен параход „Екатеринослав“ от Руския доброволчески флот (Яровой 2010, 63–64). През август 1897 г. е произведен в лейтенант и е награден със знак за 10-годишна отлична служба. До края на XIX в. службата му на офицер от Българския военен флот основно протича като командир или старши офицер на корабите от Флотилията. Биографичната информация за Стефан Абаджиев е оскъдна, но посочените факти дават основание да се смята, че дипломатическите среди в Санкт Петербург разискват през май 1899 г. именно неговата кандидатура за зачисляване в Руския доброволчески флот.

Зачисляването на българския офицер Стефан Абаджиев към Руския доброволен флот е израз на взаимното желание на Княжество България и Руската империя да изградят по-тесни връзки в областта на военното дело, което в крайна сметка довежда до сключването на Българо-руската военна конвенция от 31 май 1902 г., представляваща споразумение, подписано в руската столица Санкт Петербург от военните министри на България – Стефан Паприков и на Русия – Алексей Куропаткин (Данев 1929, 45–48; Попов 1992, 64–65).

Споменатият в описаното по-горе писмо Руски доброволчески флот е изключително интересно явление, възникнало поради текущите военни нужди на Руската империя по време на Руско-турската война от 1877–1878 г. Тази уникална по своята същност, предназначение и мащаби структура формално и юридически е създадена през 1878 г. като търговска корабна компания, но в действителност става част от военноморските сили на Руската империя. Първите параходи на Доброволния флот са закупени със средства, събрани изключително чрез дарения. Това са големи, бързи търговски кораби, подходящи за превръщане в спомагателни крайцери при нужда по време на война. С тази цел за тях е закупено и необходимото оръжие и военно оборудване (Яровой 1992, 71–85).

В мирно време корабите на Доброволческия флот са използвани за превозване на товари и пътници по различни направления, които са от голямо национално значение. На първо място те обслужват връзката между Одеса и пристанищата на руския Далечен изток (Березовский 1996, 97–98). По този начин, бидейки официално с търговско предназначение, корабите на руския Доброволен флот успяват да заобиколят забраната за преминаване през проливите на руски военни кораби.

В случай на военна необходимост се предвижда част от корабите на Доброволния флот да бъдат преустроени в спомагателни крайцери за военноморски операции срещу морските комуникации на военните противници и техните съюзници. За тази цел те са така устроени, че да бъде лесно монтирането на артилерия и други оръжия върху палубите им. Самите оръдия и боеприпасите за тях са съхранявани в трюмовете. Инсталирането на оръжията при нужда може да се извърши от екипажа, без да бъде известно за това в техните пристанища.

Така Доброволческият флот се превръща в активния резерв на руските военноморски сили. Корабите на Доброволния флот участват във всички военни конфликти от края на XIX в. и началото на XX в., в които по-късно е въввлечена Руската империя.

Биографичните данни за споменатия в разглежданото писмо от Българското дипломатическо агентство в Санкт Петербург ръководител на Руския доброволчески флот Петър Фьодорович Юриев също са изключително оскъдни. Известно е, че той е роден на 16 януари 1844 г. Постъпва на военна служба през 1860 г. Образованието си получава в МК през 1862 г. Получава чин офицер през 1864 г. Повишен е в длъжност капитан-лейтенант през 1878 г. През 1885 г. става капитан II-ри ранг и е капитан I-ви ранг от 1887 г. Става контраадмирал през 1894 г. От 1882 г. командва корабите „Дождь“ и „Сивуч“, през 1887–1893 г. броненосецът „Император Александър II“, а от 1896 г. заема длъжността председател на Комитета на Доброволческия флот. Починал е след 1900 г., неженен (Журнал Кортис 2016, 165–166).

Българският дипломат Димитър Цоков, който е лично ангажиран с кореспонденцията относно зачисляването на Стефан Абаджиев в Руския Доброволчески флот, провеждана между българския военен министър и руската страна, също е свързан с Великотърновския край. Той е роден в Свищов през 1864 г. и е възпитаник на „Робърт колеж“ в Цариград, а по-късно завършва дипломатическата секция на Юридическия факултет в Сорбоната в Париж. Дипломатическата му кариера започва през 1892 г. като секретар на Българското княжеско дипломатическо агентство в Белград. През 1894 г. е управляващ Българското дипломатическо агентство в Букурещ, а след това става секретар на агентството в Цариград и управляващ Българското дипломатическо агентство в Санкт Петербург. По-късно кариерата му продължава като главен секретар на дипломатическите ни агентства в Букурещ, Цариград, Санкт Петербург и

Атина. Освен това Димитър Цоков е щедър дарител на читалището в Свищов, за построяването на чиято нова сграда дарява семейни и лични средства (Екимова-Мелнишка 2016, 165–166).

От изложението става ясно, че съхраняваното в Регионален исторически музей – Велико Търново писмо от Дипломатическото агентство в Санкт Петербург до военния министър полк. Паприков от 20 май 1899 г., съдържа интересна информация, която може да се разглежда както в конкретика, така и като част от голямата всеобхватна картина на общите събития в международен политически план в края на XIX в. Особено интересно и ценно съдържание представлява фактът, че в документа двама от главните действащи лица са свързани с Великотърновския край. Това са управляващият Българското дипломатическо агентство Димитър Цоков и българският офицер Стефан Абаджиев, с чин лейтенант към съответната 1899 г., като и двамата са родени в Свищов в средата на 60-те години на XIX в. Уверено може да бъде направено предположение, че те са свързвани от дългогодишно познанство и приятелство, макар историята да им отрежда значими роли, отвеждайки ги по различни пътища на международната сцена, в изпълнение на службата им към Отечеството.

ЛИТЕРАТУРА

Березовский 1996: Н. Березовский. Российский императорский флот 1696–1917. Москва, 1996.

Данев 1929: С. Данев. Конвенцията между Русия и България от 1902 г. – Научен преглед, 1929, 3, 45–48.

Екимова-Мелнишка 2016: М. Екимова-Мелнишка. Къщите говорят. София, 2016.

Журнал Кортик: <https://kortic.borda.ru/?1-4-0-00000101-000-60-0> (изтеглена информация на (02.05.2025 г.).

Попов 1992: Ж. Попов. Към предисторията и сключването на българо-руската военна конвенция от 1902 г. – Военно-исторически сборник, 1992, 6.

Яровой 2010: В. Яровой. Добровольный флот паровое общество России сведения о зарождении и развитии Общества Добровольного флота в период с 1878 по 1925 гг. Санкт-Петербург, 2010.

Яровой 1992: В. Яровой. Краткий очерк истории Добровольного флота. – Гангут, 1992, выпуск 3, 71–85.

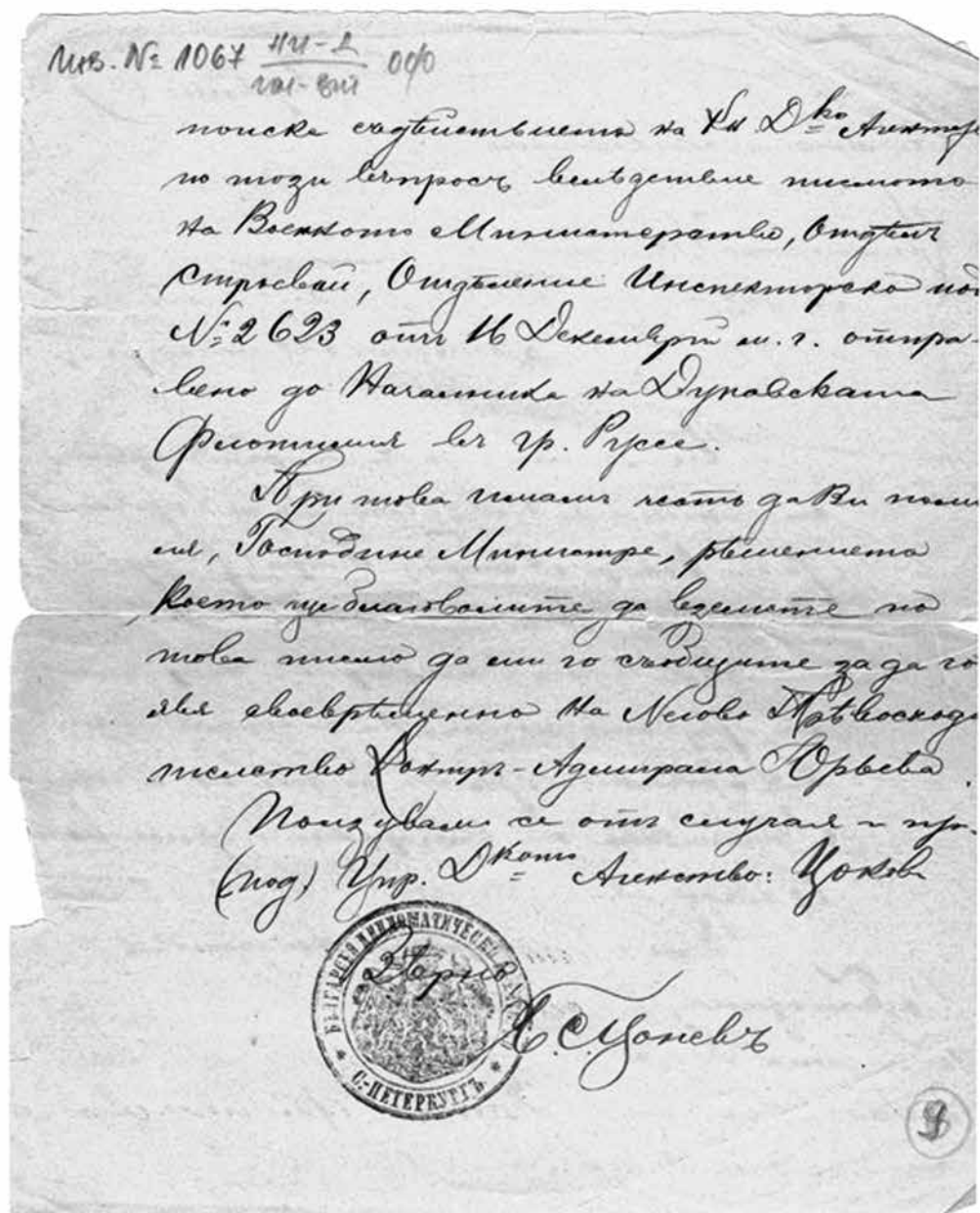
LETTER FROM THE DIPLOMATIC MISSION IN ST. PETERSBURG
TO THE MINISTER OF WAR, COLONEL PAPRIKOV, DATED 20 MAY 1899

Emil Vrezhakov

(Abstract)

The subject of this paper is a previously unpublished document kept in the archives of the Regional Museum of History in Veliko Tarnovo (**Fig. 1, Fig. 2**) The document itself is a short letter sent by the Diplomatic Mission of the Principality of Bulgaria in the capital of the Russian Empire – St. Petersburg, to the Minister of War of the Bulgarian Principality, Colonel Stefan Paprikov (**Fig. 3**).

The letter contains some very interesting information about the Russian volunteer fleet, which can be considered both in a specific context and as part of the broader picture of general events in international politics in the late 19th c. Of particular interest and value is the fact that two of the main figures in the document are connected with the region of Veliko Tarnovo. These are the head of the Bulgarian diplomatic mission Dimitar Tsokov and the Bulgarian officer Stefan Abadzhiev, with the rank of lieutenant as of 1899 (**Fig. 4**). Both were born in Svishtov in the mid-1860s. It can be confidently assumed that they had known each other for a long time and were bound by friendship, though history assigned them important roles, taking them down different tracks on the international stage in their service to the Fatherland.

Обр. 2. Писмо от Дипломатическото агентство в Санкт Петербург
 до военния министър полк. Паприков, Санкт Петербург, 20 май 1899 г. – гръб
 (инв. № 1067 НИ-Д ИМ ВТ ОФ).

Fig. 2. A letter from the diplomatic mission in St. Petersburg to Minister of War,
 colonel Paprikov, St. Petersburg, 20 May 1899 – back (inv. No. 1067 НИ-Д ИМ ВТ ОФ).

Обр. 3. Полковник Стефан Паприков.
Fig. 3. Colonel Stefan Paprikov.

Обр. 4. Лейтенант Стефан Абаджиев.
Fig. 4. Lieutenant Stefan Abadzhiev.

ОТЗИВ СЛЕД ЕДНО ПЪТУВАНЕ В МИНАЛОТО. РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕДСТАВИ ИЗЛОЖБА-ПЪТЕВОДИТЕЛ ЗА ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ, ТРЪГНАЛИ НА СТОП НАЗАД ВЪВ ВРЕМЕТО

Елена Велкова

Една добра историческа изложба е като пътеводител за галактически стопаджии, само че пътуването е обърнато и следва времето назад – към началото на човешката цивилизация. Регионален исторически музей – Велико Търново ни даде възможност за такова пътешествие, обхващащо близо 9000 години, с последната си археологическа изложба (**Ил. 1**).

Изкушението беше голямо. Най-големият музей в страната, в чийто обсег попадат десетина много интересни археологически обекта, не е показвал в изложба находките от тях вече близо 15 години. И когато в началото на годината се заговори, че предстои голяма изложба, всички заинтересовани застанахме нащрек в нетърпеливо очакване.

Чакането си заслужаваше, защото видяхме не само интересни артефакти, но и изложба, която общува с посетителите по един смислен, емоционален и въздействащ начин. В малкото място, което предлага фоайето на музей „Възраждане и Учредително събрание“, Регионален исторически музей – Велико Търново представи не само най-интересните находки от тези 15 години, но и показва как се прави археология, изложба и въобще какъв труд стои зад една атрактивна експозиция (**Ил. 2, Ил. 3, Ил. 4, Ил. 5**).

Изложбата привидно се движи хронологично, тръгвайки от най-старите находки от седмото хилядолетие преди новата ера и стигайки до един век преди нашите дни. За внимателния посетител (особено ако е воден от някой посветен в детайлите музеен специалист) експонатите разказват невероятни истории (**Ил. 6**). И не само това, те си общуват, допълват се и споделят една обща история на Великотърновски регион, започвайки от ранния неолит и стигайки почти до наши дни.

Забележителното е и това, че е отделено заслуженото внимание на хората, които изграждат този исторически пътеводител. Изложбата представя не само археологическите находки, но и хората, които са работили, за да бъдат те показани по най-добрия начин. Става дума, освен за археолозите, и за специалистите от Лабораторията – реставратори и консерватори, благодарение на които

всяка находка става музеен експонат (**Ил. 7**). Уважени са дори работниците, които вършат грубата работа, разчиствайки пластовете земна маса. Извървявайки хронологично подредената експозиция, посетителят завършва пред кирки, каски, робичка и дори бригадирски костюми, които напомнят, че археологията е наука, но и много тежък физически труд (**Обр. 16**). Финалът е ефектен, но и много смислен, особено за бъдещите труженици на историческото поле.

Изложбата е подготвяна почти половин година и определено си личи, че е мислено по всеки детайл, а в резултат на това имаме един впечатляващ разказ за миналото на региона, който ще продължава да се обогатява с всеки следващ археологически сезон.

Следвайки хронологичната подредба, започваме от обекта „Раннонеолитно селище Джулюница – Смърдеш“, проучван от Недко Еленски (**Обр. 1**). По него се работи от 2001 г. и, въпреки многото открития, той продължава да задава въпроси. Защо например млада жена е погребана под пода на жилището? Дали древните хора са искали да задържат своите мъртви близо до себе си? Сред интригуващите находки са каменен жезъл без аналог досега от ранния неолит (6300–6070 г. пр. Хр.), лабрети от керамика, камък и кост, костни харпуни и куки за риболов и много други.

Правим малка стъпка напред във времето и се озоваваме в обекта край село Петко Каравелово, община Полски Тръмбеш (**Обр. 2, Обр. 3**). Той е проучван от Александър Чоухаджиев вече близо 20 години и му предстои последен археологически сезон. Очакваме след това обобщението на археолога. На този етап се задоволяваме с някои от най-добрите артефакти – прекрасни зооморфни фигурки, ашици за игра или гадаене и много интересни съдове, керамика, древни инструменти. Открити са над 1000 съда, които могат да се възстановят и съвсем малка част от тях са представени в изложбата. Но показаното е впечатляващо. Виждаме парче естествен графит, използван за украсата им, и това е най-големият къс от минерала, намиран у нас.

Обектът е многослоен, макар и последните слоеве да са унищожени от земеделските работи в наши дни. Селището, изградено на брега на Янтра, е било опожарявано, заливано от водите на реката, но упорито възстановявано. И също си има своите загадки. Каква история разказват откритите скелети, очевидно нахвърляни един върху друг, а не погребани по някой от познатите ритуали, в една от проучваните ями? ДНК анализите показват, че скелетите са на сравнително млади мъже, които са загинали от удари в областта на главата. Общият им гроб е изкопан в опожарено жилище. Може би са нападатели, причинили пожара и убити за отмъщение?

След тази кратка праисторическа разходка изложбата ни пренася в римско време, за да разгледаме основания от Траян град, посветен на победата при Дунава. Никополис ад Иструм е проучван вече близо 20 години от доц. д-р Павлина Владкова и д-р Иван Църов. Двамата са насочили усилията си в различни сектори, но общо е мнението им, че са разкрили нищожен процент от античния град.

Павлина Владкова е съсредоточила усилия в проучване на форума (**Обр. 4**), а Иван Цървов работи по водоснабдителната система (**Обр. 5**) и в югозападния сектор на централния площад, където вероятно е бил градският пазар (**Обр. 6**).

Една от най-интересните находки, която е като разказ в разказа, е мраморна мерителна маса или нещо като контролната везна в днешните магазини (**Обр. 6**). Подобни мерителни маси е имало на пазарите за контрол на търговците. На масата са издълбани мензури, в които да се премери количеството на различни продукти. В България има открити още пет подобни, но тази впечатлява със своята украса. Цялата маса е опасана с фриз, който пресъздава един ден на гладиаторската арена. За съжаление е открита само част от масата и няма как да видим края на гладиаторския ден, но научаваме немалко и от запазеното.

Какво разказва мерителната маса за живота на гладиаторите и на публиката, идваща да ги гледа? Основните гладиаторски битки са подгрявани от акробатични изпълнения. Публиката се събира край арената още рано сутринта, за да наблюдава различни атракции. На масата от Никополис ад Иструм виждаме акробат, който прескача голяма котка. Не домашно коте, а животно от африканската савана, каквото търсят сега по Шуменското плато. Следват ловни сцени, които се пресъздават на арената – ловец и куче преследват елен.

Слънцето се вдига и вече е обед. Идва време за истински схватки. Обичайно се започва с двубой между секутор и рациарий. Секуторът-преследвач е тежко въоръжен с къс меч и голям щит. Рациарият е само с тризъбец и мрежа.

Интересното е, че между двамата има изобразен един човек с нещо като тояга в ръце. Това всъщност е римският предтеча на днешните рефери. Задачата му била да следи за правилата и, ако някой от противниците ги наруши, да въвежда ред и въздава справедливост, удряйки с тоягата.

Вероятно мнозина ще се учудят на идеята за рефер на гладиаторската арена. Но представата ни за гладиаторските битки като кървави и водещи до смърт сблъсъци не са напълно верни. Всъщност това е римският еквивалент за развлечение и спорт, и може да се сравни с кеча днес. Било е брутално и кърваво, но рядко смъртоносно. Все пак гладиаторите са били ценна и скъпа стока, и никой не е искал да губи инвестициите си. Затова били и реферите.

Жалко, но разказът от масата свършва дотук. Така и не разбираме как е завършил този ден на арената. Може би при следващи разкопки ще бъде открит и финалът.

Разказът за Никополис ад Иструм би бил прекалено дълъг, ако проследим историите, разказвани и от другите показани находки. Все пак любопитно е да разберем, че човешките отпадъци са най-доброто свидетелство за живота на хората и по движението на боклука също можем да съдим за промените в един град.

Но нека не губим време и да продължим в нашето пътуване във времето. Повежда ни д-р Калин Чакъров, който участва в изложбата с работата си на три обекта – надгробна могила в подножието на Петропавловския манастир, Лясковец (**Обр. 7**), „Некропол в местността Балинов поток край село Нова Върбовка“ (**Обр. 8**) и „Антично селище в северозападната част на град Павликени“ (**Обр.**

9). И трите обекта са започнати със спасителни разкопки, след като находки са излезли при някакви стопански дейности. Един от най-интересните експонати, представяни от изложбата, е намерен край Лясковец (**Обр. 7**). Става дума за цяло щраусово яйце, превърнато в съд за пиене. До нас не са достигнали всички допълнителни елементи, превърнали яйцето в манерка, но и без тях находката впечатлява. Но преди всичко ни поразява работата на специалистите от Лабораторията на Великотърновския музей, които са успели парченце по парченце да възстановят яйцето. Единствената подобна находка се намира в Русенския музей, но не се знае къде е открита.

Времето забързва своя ход и вече сме в Средновековието, за да разгледаме обекта, обхващащ три исторически периода, който се намира на терасата юго-източно от Балдуиновата кула (**Обр. 10**). Проф. д-р Хитко Вачев и Илиян Петракиев проучват „Архитектурен комплекс църква „Успение на света Богородица“, ранновизантийска базилика и тракийски некропол в квартал „Френкхисар“.

Представени са и разкопките на доц. д-р Евгени Дерменджиев, който преди 15 години също работи в югоизточното подградие на столичния Търновград (**Обр. 13**).

Хитко Вачев и Илиян Петракиев проучват и най-новия обект в региона, който има потенциал да се превърне в национално значимо откритие. Това е „Средновековна църква в местност Шушманец в землището на село Самоводене“, за която се смята, че е част от манастирския комплекс, основан от Теодосий Търновски. За този обект тепърва ще се говори (**Обр. 12**).

Илиян Петракиев участва в изложбата и с находки, които приближават пътешествието ни почти до наши дни – интересни съдове за сервиране, вероятно от средновековна странноприемница, открити при спасителни разкопки на улица „Ксилифорска“ (**Обр. 11**).

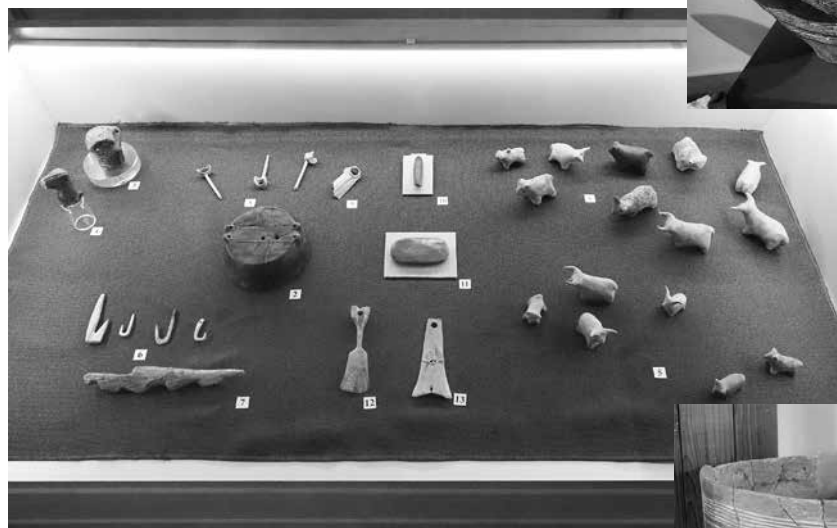
И така стигаме до края на това пътуване във времето. Но няма как да сме привършили разказа за него, преди да отдадем заслуженото на тези, които правят от находките музейни експонати. Това са специалистите от Лабораторията за консервация и реставрация на Регионален исторически музей – Велико Търново. Те ни доказват, че и най-малките парченца, сглобени правилно, правят един пълнокръвен и интересен разказ (**Обр. 14, Обр. 15**). Стига да попаднат в ръцете на знаещи и можещи хора. Доц. д-р Пламен Събев, Руен Хаджиниколов, Александра Янакиева, Йорданка Каралъмова, Ценка Кирилова, Михаела Томанова, д-р Пламена Ганева, Веселина Стоянова – това са колегите, които правят труда на археолозите видим и завършен (**Ил. 7**).

Като човек, работещ в музей, ми беше интересно да гледам на изложбата като продукт на 15 години археологическа работа. Но и като плод на половингодишно премисляне как точно да се поднесат частици от 9000 години история. Надявам се, че тези над 3000 души, които вече са я видели, са оценили този труд (**Ил. 6**). И вярвам, че няма да чакаме още 15 години преди археолозите на РИМ – Велико Търново отново да ни поведат назад във времето.

Обр. 1. Витрини с находки от обект „Раннонеолитно селище Джулюница-Смърдеш“ (снимки Н. Борисова)
(снимки Н. Борисова).

Fig. 1. Showcases with finds from the site of the early Neolithic settlement near Dzhulyunitsa-Smardesh (photos by N. Borisova).

Обр. 2. Витрини с находки от обект „Селищна могила Петко Каравелово“ (снимки Н. Борисова).

Fig. 2. Showcases with finds from the site of Petko Karavelovo Mound (photos by N. Borisova).

Обр. 3. Витрини с находки от обект „Селищна могила Петко Каравелово“
(снимки Н. Борисова).

Fig. 3. Showcases with finds from the site of Petko Karavelovo Mound
(photos by N. Borisova).

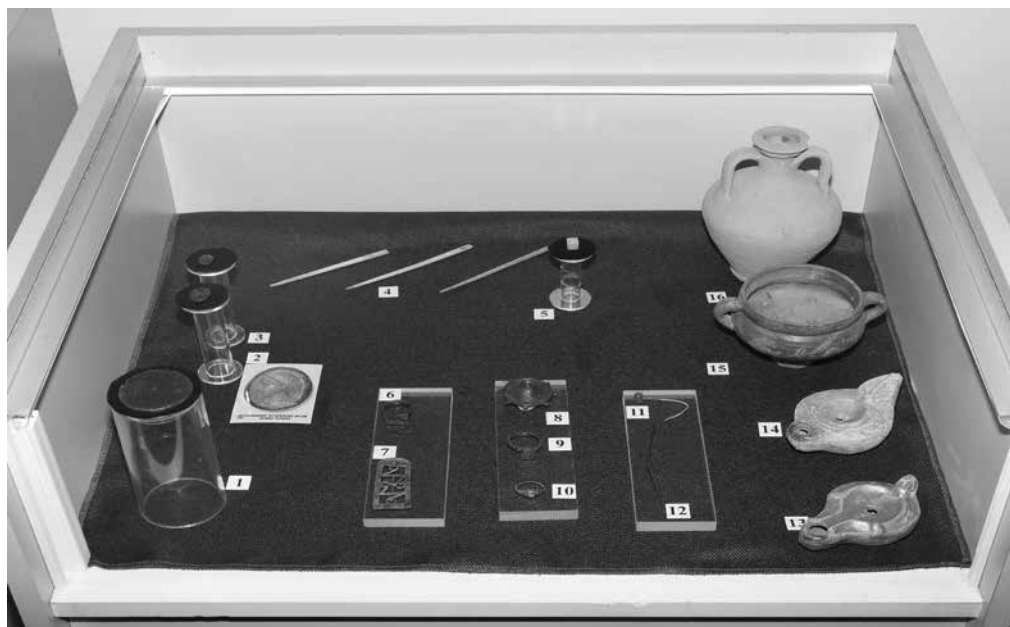
Обр. 4. Витрина с находки от обект „Никополис ад Иструм. Централният площад на римския и ранновизантийски град“ (снимка Н. Борисова).

Fig. 4. A showcase with finds from the site of Nicopolis ad Istrum. The central square of the Roman and early Byzantine city (photo by N. Borisova).

Обр. 5. Витрина с находки от обект „Никополис ад Иструм. Сектор „Castellum aquae“ (водоразпределителен резервоар)“ (снимка Н. Борисова).

Fig. 5. A showcase with finds from Nicopolis ad Istrum. The Castellum Aquae (water distribution tank) (photo by N. Borisova).

Обр. 6. Витрини с находки от обект „Никополис ад Иструм. Сектор „Югозападният ъгъл на форумния комплекс“ (снимки Н. Борисова).

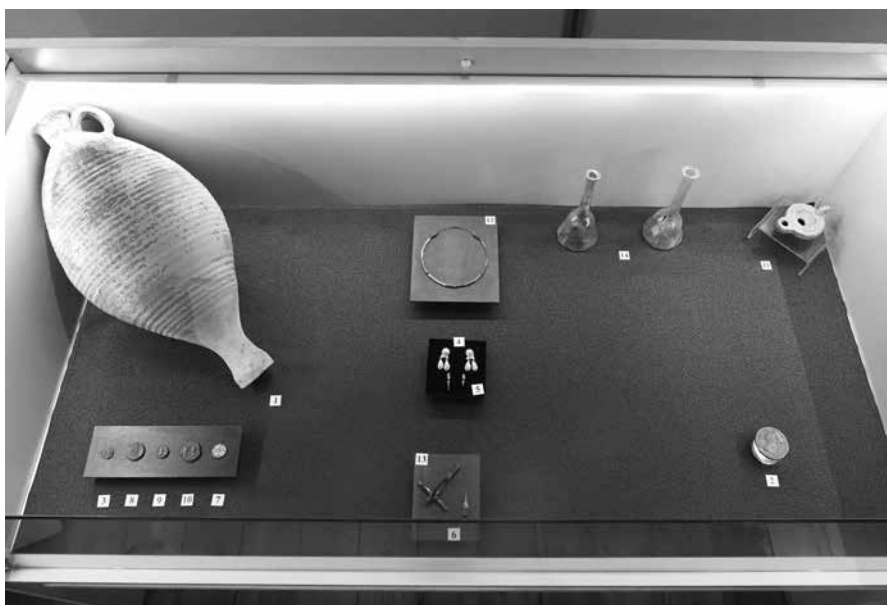
Fig. 6. Showcases with finds from Nicopolis ad Istrum. The southwest corner of the forum complex (photos by N. Borisova).

Обр. 7. Витрина с находки от обект „Надгробна могила в м. Клена край гр. Лясковец“ (снимка Н. Борисова).

Fig. 7. A showcase with finds from the tomb mound in the Klena area near the town of Lyaskovets (photo by N. Borisova).

Обр. 8. Витрина с находки от обект „Некропол в м. Балънов поток“ (снимка Н. Борисова).

Fig. 8. A showcase with finds from the necropolis in the Balinov Stream area (photo by N. Borisova).

Обр. 9. Витрина с находки от обект „Антично селище в северозападната част на гр. Павликени“ (снимка Н. Борисова).

Fig. 9. A showcase with finds from the ancient settlement in the northwestern part of the town of Pavlikeni (photo by N. Borisova).

Обр. 10. Витрини с находки от обект „Архитектурен комплекс църква „Успение на Св. Богородица“, ранновизантийска базилика и тракийски некропол в квартал „Френк хисар“ във Велико Търново“ (снимки Н. Борисова).

Fig. 10. Showcases with finds from the architectural complex of the Church of the Assumption of the Holy Mother of God, an early Byzantine basilica and a Thracian necropolis in the Frank Hissar quarter in Veliko Tarnovo (photos by N. Borisova).

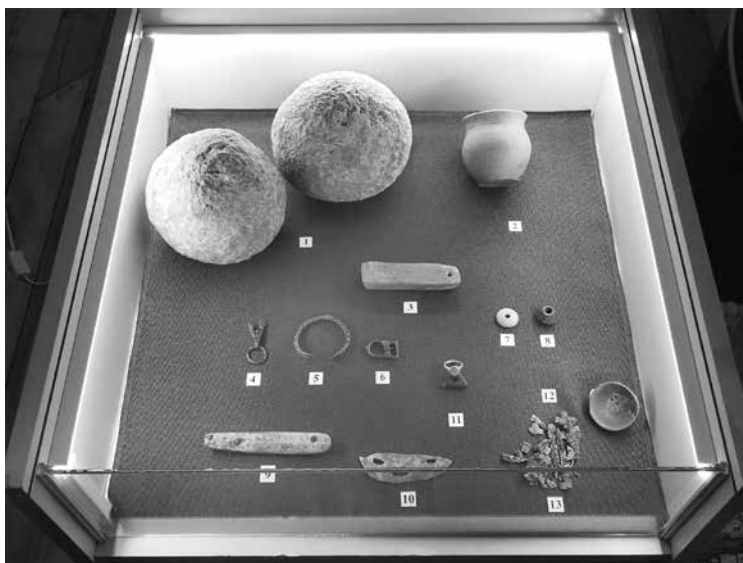
Обр. 11. Витрина с находки от обект „Строителство и реконструкция на уличен водопровод по ул. „Ксилифорска“ и ул. „Трапезица“ в гр. Велико Търново“ (снимка Н. Борисова).

Fig. 11. A showcase with finds from the construction and reconstruction of a street water pipeline along Ksiliforska St. and Trapezitsa St. in Veliko Tarnovo (photo by N. Borisova).

Обр. 12. Витрина с находки от обект „Средновековна църква в местност Шушманец, землище на с. Самоводене, община Велико Търново“ (снимка Н. Борисова).

Fig. 12. A showcase with finds from the medieval church in the area of Shushmanets, on the territory of the village of Samovodene, Veliko Tarnovo Municipality (photo by N. Borisova).

Обр. 13. Витрина с находки от обект „Югоизточно подградие на столичния Търновград“ (снимка Н. Борисова).

Fig. 13. *A showcase with finds from the southeastern suburb of the metropolis of Tarnovgrad (photo by N. Borisova).*

Обр. 14. Витрина със стенописни фрагменти от обект „Средновековна църква в местност Шушманец, землище на с. Самоводене, община Велико Търново“ в процес на консервация (снимка Н. Борисова).

Fig. 14. Mural fragments from the medieval church in the Shushmanets area, on the territory of the village of Samovodene, Veliko Tarnovo Municipality, under conservation (photo by N. Borisova).

Обр. 15. Витрина с микроскоп и инструментариум от Лабораторията за реставрация и консервация (снимка Н. Борисова).

Fig. 15. A showcase with tools and a microscope from the Restoration and Conservation Laboratory (photo by N. Borisova).

Обр. 16. Витрина с археологически инструменти и пособия (снимка Н. Борисова).

Fig. 16. A showcase with archaeological tools and equipment (photo by N. Borisova).

ОТЗИВ ЗА ЕДНА МУЗЕЙНА ИЗЛОЖБА В НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Пламен Събев

Recuperata pace artes florescunt

Преди много векове мъдрите римляни възкликват: *Recuperata pace artes florescunt*, което се превежда като *Изкуството процъфтява след възстановяване на мира*. Действително, колко точно е изказано, валидно, особено когато в нашата съвременна страна се водят разгорещени спорове, демонстрират се партийни пристрастия и едновременно – индиферентност спрямо възможностите за съхранение на културното наследство. Организирането и реализацията на една изложба, представяща националните ни богатства в епицентъра на политическите събития, е добър пример за подражание на римските философи. Подобни действия в действителност днес не разделят, а обединяват най-висшите политически представители на различните общности.

На 9 юли 2025 г. в Мраморната зала на Народното събрание на Република България тържествено се откри изложба под надслов: **„Археологията във Велико Търново. Последни открития“** (Обр. 1, Ил. 1, Ил. 2). Инициативата за това събитие е на народните представители проф. д-р Костадин Ангелов и Димитър Николов (Ил. 3), със съдействието на председателя на Народното събрание, доц. д-р Наталия Киселова (Ил. 4). Авторите на изложбата са представители на два отдела в Регионален исторически музей – Велико Търново с главен куратор доц. д-р Евгени Дерменджиев (Ил. 5). От отдел „Археология“ участваха д-р Калин Чакъров и Илиян Петракиев (Ил. 5, Обр. 2, Обр. 3). От отдел „Лаборатория за консервация и реставрация“ се включи доц. д-р Пламен Събев. Изложбата бе официално открита от зам.-директора на Регионален исторически музей – Велико Търново – доц. д-р Миглена Петкова (Ил. 2). Слова за културното събитие изнесоха народните представители проф. д-р Костадин Ангелов, Димитър Николов (Ил. 3) и председателят на Народното събрание доц. д-р Наталия Киселова (Ил. 4).

В изказването на доц. д-р Наталия Киселова се отбеляза, че Велико Търново има специално значение в културната ни памет, не само заради статута на историческа и духовна столица на България: *„И това не е само една луксозна опаковка на това безценно културно и историческо наследство“* – изтъкна тя

в емоционален контекст – „в старопрестолния град всеки камък ни нашепва история. Като човек, емоционално и всякак свързан с Велико Търново, благодаря на Министерски съвет, че отпусна близо половин милион за два изключително значими обекта – историческия хълм Трапезица и античния римски град Никополис ад Иструм. Археологията е с добавена стойност, както за историческата ни памет, така и за българската икономика!“

На свой ред Димитър Николов сподели пред официалните гости следното: „Днес в Народното събрание се говори повече за археологията на Велико Търново и региона, отколкото за дебатите от последния безмислен вот на недоверие. Като народни представители на област Велико Търново, с колежата проф. Ангелов положихме усилия тази изложба да напусне музей „Учредително събрание“ и да бъде експонирана в сградата на действащото Народно събрание. Оказа се най-сложната като логистика и обезпечаване. Благодарим на инж. Станислав Василев, който пое от свое име застраховката на това културно наследство“.

Пред погледите на журналисти, депутати и представители на различни партийни организации д-р Калин Чакъров подробно представи откритите в некрополите културни ценности (**Обр. 2**). Илиян Петракиев също така привлече внимание с разказа си за първия по рода сервиз от трапезни съдове за болярско вино (**Обр. 3**).

За спомен от събитието председателят на парламента доц. д-р Наталия Киселова получи от доц. д-р Миглена Петкова Юбилеен каталог, който бе издаден по повод на 150-годишнината на Регионален исторически музей – Велико Търново (**Ил. 4**). Впоследствие за реализираната изложба имаше позитивни отзиви и многократни отражения в медийното пространство.

Обр. 1. Общ вид на археологическата изложба.
Fig. 1. General view of the archaeological exhibition.

Обр. 2. Д-р Калин Чакъров представя проучените обекти.
Fig. 2. Dr. Kalin Chakarov presents the studied objects.

Обр. 3. Илиян Петракиев показва откритите находки.
Fig. 3. Iliyan Petrakiev shows the findings.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2024 Г.

I. Археологически разкопки, теренни проучвания и експедиции

Редовно археологическо проучване на обект „Неолитна селищна могила Мусовица“, с. Кортен, общ. Нова Загора – (Н. Еленски – член на екипа).

Редовно археологическо проучване на обект Никополис ад Иструм, сектор „Инсула югозападно от форумния комплекс“ (К. Чакъров – ръководител).

Редовно археологическо проучване на обект „Архитектурен комплекс „Успение Богородично“, ранновизантийска базилика и тракийски некропол в квартал „Френк хисар“ във Велико Търново“ (Х. Вачев, И. Петракиев – сърководители).

Редовно археологическо проучване на обект „Средновековен некропол в източното подградие на крепост „Ряховец“, гр. Горна Оряховица“ (И. Петракиев – ръководител).

Редовно археологическо проучване на „Средновековна крепост „Ряховец“, гр. Горна Оряховица“ (И. Петракиев – ръководител).

Редовно археологическо проучване на обект „Митрополитски комплекс при църквата „Св. Йоан Предтеча“, гр. Ахтопол“ (Х. Вачев – консултант).

Спасително археологическо проучване на обект „Автомагистрала „Хемус“ ЛОТ 4 „Къснонеолитно ямно светилище, с. Дренов, общ. Ловеч“ (Н. Еленски – ръководител на сектор).

Спасително археологическо проучване на обект „Антично селище в северозападната част на гр. Павликени“ (К. Чакъров – ръководител).

Спасително археологическо проучване на обект „Антично селище в северозападната част на гр. Павликени, сектор „Некропол в района на бивша-

та ветеринарна лечебница“ (К. Чакъров – ръководител, Н. Еленски – член на екипа).

Спасително археологическо проучване на обект в землището на гр. Ценово, общ. Ценово, обл. Русе, по трасето на АМ „Русе – Велико Търново“ (К. Чакъров – член на екипа).

Спасително археологическо проучване на обект „Средновековна църква в местност Шушманец в ПИ с ид. № 65200.92.218, община Велико Търново, землище на с. Самоводене“ (Х. Вачев, И. Петракиев – съръководители).

Теренни издирвания по проект „Издирвания на нови обекти по трасето на газопреносната мрежа, лупинг от Рупча до Ветрино“ (Н. Еленски – член на екипа).

Теренни издирвания на археологически обекти в рамките на П.И. 43253.101.1 и 43253.102.2 в землището на с. Леденик, общ. В. Търново, обл. В. Търново (А. Чохаджиев – ръководител, Н. Еленски – член на екипа, К. Чакъров – член на екипа).

Теренни издирвания на археологически обекти в землищата на градовете Павликени и Бяла черква, общ. Павликени, обл. Велико Търново, и с. Самоводене, общ. Велико Търново (К. Чакъров – ръководител, Н. Еленски – член на екипа).

Теренни издирвания на археологически обекти в землищата на селата Нова Върбовка, Лозен и Камен, общ. Стражица, обл. Велико Търново (К. Чакъров – ръководител, Н. Еленски – член на екипа).

Теренни издирвания на археологически обекти на терен с инвестиционно намерение за изграждане на фотоволтаичен парк в землището на с. Леденик, общ. Велико Търново, обл. Велико Търново (А. Чохаджиев – ръководител, Н. Еленски – член на екипа, К. Чакъров – член на екипа).

Геофизично проучване на обект „Некропол в м. Балънов поток, с. Нова Върбовка, общ. Стражица, обл. Велико Търново (К. Чакъров – ръководител).

Геофизично проучване по проект „Никополис ад Иструм – геофизика *extra musos*“ (К. Чакъров – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Концесия № D – 000783 за добив на варовици и базалтоиди-базалти в землището на с. Димча, общ. Павликени,

обл. Велико Търново, находище „Станчова могила“, участък „Южен“ (А. Чо-
хаджиев – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Изкопни работи в рамките на
П.И. 20242.72.70, в м. Кръста, гр. Дебелец, общ. В. Търново“ (А. Чо-
хаджиев – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Общински път VTR 1036 (път
1-5) – Граница общини Горна Оряховица – Велико Търново – археологически
комплекс Никополис ад Иструм“ – Никюп (VTR 1013)“ в участъка от км 0+000
до км 2+009.93“ (К. Чакъров – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Рехабилитация и реконструкция
на ул. „Климент Охридски“ от ул. „Сливница“ до ново премостване на река
Янтра и ул. „Ксилифорска“ от ново премостване на река Янтра до път III-514“
(Х. Вачев, И. Петракиев – съръководители).

Археологическо наблюдение на обект „Двор на улица „Михаил Кефа-
лов“ № 14 във Велико Търново“ (Е. Дерменджиев – ръководител).

Археологическо наблюдение на обект „Строителство и реконструкция
на канализационен колектор, напорен тръбопровод и уличен водопровод по
улица „Опълченска“ във Велико Търново“ (Е. Дерменджиев – ръководител).

II. Експозиционна дейност

1 февруари

Временна изложба „170 години от рождението на Стефан Стамболов“,
експонирана в Областна управа – Велико Търново (М. Петкова, Б. Боянkinsка,
М. Стойчев, Н. Борисова).

1–20 февруари

Мобилна изложба „Археологически проучвания през 2023 г.“, екс-
понирана пред Факултета по Изобразителни изкуства във Велико Търново
(К. Чакъров, Н. Борисова).

14 февруари

Пресъздаване на обичая „Зарязване“ в Музейна сбирка „Килифарево“
(организатор Кметство – Килифарево, домакин РИМ – Велико Търново).

1 март – 15 април

Мобилна изложба „Родена край Одрин“, експонирана в ИМ – Балчик (С. Цветков, С. Стефанов).

13 март – 13 април

Мобилна изложба „Моите сърдечни поздрави и Одрин е български вече“, експонирана в Музей на фотографията в гр. Казанлък (С. Цветков, С. Стефанов).

21 март – 26 април

Мобилна изложба „Да прекрачиш в Миналото“, експонирана в ИМ – Горна Оряховица (С. Цветков, С. Стефанов).

25 март

Пресъздаване на обичая „Благовещение“ в Музейна сбирка „Килифарев“ (организатор Младежки дом – Килифарев, домакин РИМ – Велико Търново).

15–30 април

Мобилна изложба „145 години от Учредителното събрание и приемането на Търновската конституция“, експонирана пред Факултета по Изобразителни изкуства във Велико Търново (С. Атанасова, Б. Боянkinsка, Н. Борисова).

8 май

Мобилна изложба „Към Небето“, експонирана в Изложбени зали „Рафаел Михайлов“ във Велико Търново (С. Цветков, С. Стефанов, Н. Борисова).

14 май – 25 юни

Мобилна изложба „Родена край Одрин“, експонирана в ИМ – Димитровград (С. Цветков, С. Стефанов).

2 юли – 2 септември

Мобилна изложба „Родена край Одрин“, експонирана в РВИМ – Плевен (С. Цветков, С. Стефанов).

5–11 септември

Гостуваща изложба „139 години от Съединението на Княжество България с Източна Румелия“ на НБКМ – София, експонирана в музей

„Възраждане и Учредително събрание“ във Велико Търново (В. Мартинова, М. Стойчев).

7–14 октомври

Мобилна изложба „По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници“, експонирана в СУ „Емилиян Станев“ във Велико Търново (С. Атанасова, А. Стамболийска).

24 октомври

Мобилна изложба „Родена край Одрин“, експонирана в ИМ – Исперих (С. Цветков, С. Стефанов).

28–29 октомври

Мобилна изложба „По стъпките на отче Матей и неговите сподвижници“, експонирана в ОУ „Бачо Киро“ във Велико Търново (А. Стамболийска, С. Атанасова).

1–29 ноември

Временна изложба „Заедно да съхраним историческата памет“, експонирана в музей „Възраждане и Учредително събрание“ във Велико Търново (М. Петкова, М. Атанасова, Б. Боянkinsка, Н. Борисова).

13 декември – 6 януари

Временна изложба „От Коледа до Васильовден“ – представяне на сурвакници, спечелили призови места в общински конкурс, експонирана в Общински детски комплекс във Велико Търново (М. Петкова, Т. Георгиева).

III. Културни събития и прояви

Февруари

Музейна образователна инициатива „Музей в куфар“, посветена на 151 години от обесването на Апостола на свободата – Васил Левски, проведена в детски градини и училища в община Велико Търново (А. Стамболийска, М. Стойчев).

29 февруари

Работилница за мартеници, проведена с ученици от ОУ „Д. Благоев“ и Клуб „Млад екскурзовод“ в ЦПЛР Общински детски комплекс – Велико Търново (М. Петкова, С. Ботева).

3 март

Проведен безплатен пешеходен тур **„Те загинаха за нашата свобода“** по повод националния празник на РБългария по маршрут: музей „Затвор“ – музей „Сарафкина къща“ – улица „Гурко“ – паметник „Майка България“ (Т. Гюлева, П. Петкански).

16 март

Онлайн представяне на темата **„Средновековният Търновград – столица на Второто българско царство в периода XII–XIV в.“** пред ученици от Българското неделно училище „Св. св. Кирил и Методий“ в Дортмунд, Германия (П. Виткова, Т. Георгиева).

22 март

Проведен безплатен пешеходен тур **„Величието на столичния Търновград“** по случай празника на Велико Търново по маршрут: църква „Св. Димитър“ – църква „Св. 40 мъченици“ – църква „Св. св. Петър и Павел“ – църква „Св. Иван Рилски“ – Архитектурно-музеен резерват „Царевец“ (С. Петкова, Е. Александров).

3 април

Представяне на монографията на д-р Симеон Цветков **„Ръчно огнестрелно оръжие в Българската армия 1879–1918 г.“** в Регионална библиотека „П. Р. Славейков“ във Велико Търново.

16 май

Музейна образователна инициатива **„Музей в куфар“**, посветена на 148 години от избухването на Априлското въстание, проведена в ОУ „Димитър Благоев“ във Велико Търново (А. Стамболийска, М. Стойчев).

Образователна инициатива **„Градът и паметта“**, посветена на 148 години от избухването на Априлското въстание, проведена в ОУ „Димитър Благоев“ във Велико Търново (А. Стамболийска).

18 май

Включване в инициативата **Европейска нощ на музеите**, организирана в музей „Затвор“ във Велико Търново.

25 май

Провеждане на VII-то издание на фестивала **„Нике – играта и победата“** в археологическия резерват „Никополис ад Иструм“, организиран от СНЦ

„Бъдеще за Никюп“ и Сдружение за антични реконструкции „Mos Maiorum Urpiae Serdicae“, в партньорство с РИМ – Велико Търново и с финансовата подкрепа на Община Велико Търново (И. Църов, Н. Борисова).

7–9 юни

Провеждане на IX-то издание на Международния фестивал за исторически възстановки „Средновековен Търновград“ в АМР „Царевец“ във Велико Търново под надслов **„Приказки и легенди“**, съвместна инициатива на РИМ – Велико Търново, СНЦ „Търновци“ и община Велико Търново.

7 юни

Онлайн представяне на темата „Средновековният Търновград – столица на Второто българско царство в периода XII–XIV в.“ пред деца и възрастни от СУЕИ „А. Пушкин“ във Варна (П. Виткова).

19–20 юни

Представяне на Проект „Плетивото – минало, настояще, бъдеще“ (РИМ – Велико Търново, Народно читалище „Надежда“ 1869, Община Велико Търново) (М. Петкова – ръководител).

21 юни

Представяне на Родословното дърво на Васил Левски пред деца от ЧДГ „Малки стъпчици“ в с. Присово, общ. Велико Търново (П. Виткова).

25 юни

Финален етап на обучението на участниците в клуб „Млад екскурзовод“ към ОДК – Велико Търново, проведен в къща-музей „Филип Тотю“, Килифаревски манастир и ИМ – Килифарево, награждаване на завършилите успешно двугодишния курс на обучение (Т. Георгиева, М. Петкова, М. Стойчев).

7 юли

Ежегоден пешеходен екскурзоводски тур „147 години свободно Търново“ по маршрут: музей „Възраждане и Учредително събрание“, музей „Затвор“, паметник на Христо Иванов – Големия, ул. „Гурко“, паметник „Майка България“ (П. Виткова).

7–12 юли

Провеждане на XIV-то издание на Фестивал за класическа камерна музика „Arbanassi Summer Music“ в църквите „Св. Георги“ и „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в с. Арбанаси (Д. Иванова, С. Йорданова).

22 септември

Проведен екскурзоводски тур „По стъпките на българската държавност“ по маршрут: църква „Св. 40 мъченици“, църква „Св. Петър и Павел“, църква „Св. Иван Рилски“ и АМР „Царевец“ (Н. Иванова, Т. Гюлева).

24 октомври

Представяне на монографията на доц. д-р Светла Атанасова **„Предприемачи на Балканите: възрожденската фамилия Кермекчиеви“** в Регионална библиотека „П. Р. Славейков“ във Велико Търново.

Октомври – декември

Образователна музейна инициатива „Музей в куфар“ на тема **„Пособията за писане и букварчето на възрожденския ученик“**, посветено на 1 ноември – денят на Народните будители, проведено в училища и детски градини във Велико Търново (А. Стамболийска, С. Атанасова, М. Стойчев).

1 ноември

Представяне на монографията на доц. д-р Светла Атанасова **„Арбанаси. Търговия и търговски връзки през XVII–XIX век“** в народно читалище „Иларион Драгостинов“ в с. Арбанаси.

7 ноември

Образователна музейна инициатива „Музей в куфар“ на тема **„Стари мерки и теглилки“** в Частно начално училище „АзБуки“ в с. Беляковец, (А. Стамболийска, М. Атанасова, М. Стойчев).

IV. Образователни семинари и обучения

6–8 март

Еднодневен пътуващ семинар на тема **„Добри практики в обслужването и презентирането на културно-историческото наследство, експонирано в националните ни музеи“** по маршрут: Национален исторически музей, музей „Боянска църква“, Национален военно-исторически музей, Национален етнографски музей, Национален археологически музей, РИМ – София, Национална художествена галерия“ (отдел „Връзки с обществеността“, Т. Георгиева – ръководител).

28 март

Обучителен семинар, проведен в АР „Никополис ад Иструм“ (лектори – И. Църов, А. Георгиев)

10–15 октомври

Пътуващ обучителен семинар „Добри практики при обслужването и представянето на разнородни музейни експозиции“, проведен в Република Словения по маршрут: Велико Търново – Любляна – Постояна яма – Копер – Целе – Птуй – Марибор – Велико Търново.

V. Събирателска и консервационно-реставраторска дейност

През 2024 г. в Основен фонд на РИМ – Велико Търново са инвентирани общо 59 предмета и 31 предмета в Научно-спомогателен фонд. За **Библиотечния фонд** са закупени или постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 415 книги.

В **Лабораторията за консервация и реставрация** на РИМ – Велико Търново са обработени 67 монети и са консервирани, напълно или частично реставрирани 71 керамични предмети, 85 предмети от метал, 29 артефакти и предмети от кост, камък, дърво, стъкло и кожа, 138 снимки и документи. Извършена е консервация и реставрация на осем икони. Общо са обработени 4107 предмета, артефакти и керамични фрагменти.

Съставил:
Атанаска Стамболийска

КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2024 Г.

БЪЛГАРИЯ

Балчик

- Освобождението 21 септември 1940. 80 години от възвръщането на Южна Добруджа към България. [Албум]. [Б. м.], 2020.

Варна

- Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, 8. Фактори на икономическия растеж в историческа перспектива. Варна, 2023.
- Стара Варна в картини. Изобразителното изкуство във фондовете на Музея на Възраждането – Варна = Old Varna in paintings. Fine arts the collections of Varna Museum of the National Revival. [Каталог]. Варна, 2023.

Велико Търново

- Епохи, 2021, 2.
- Епохи, 2022, 1.
- Епохи, 2022, 2.
- Епохи, 2023, 1.

Видин

- Балканските войни 1912–1913 г. Между триумфа и трагедията. [Сб. с докл. от науч. конф. с междунар. участие, Видин, 22–23 юни 2023 г.]. Видин, 2023.
- Демографски проблеми през вековете – измерения и перспективи. Сб. с докл. от нац. науч. конф., Видин, 23–24 ноември 2023 г. Видин, 2024.

Карлово

- Васил Левски. Памет за Апостола. Материали от Национална научна конференция, проведена на 23–24 ноември 2023 г. в Карлово и посветена на 100 години от създаването на Народен комитет „Васил Левски“ и 90 години от възстановяването на родната къща на Апостола. София – Карлово, 2024. (Нови документи и изследвания, 4).

Копривщица

- Найден Геров и духовните измерения на Българското възраждане. Сборник с материали от национална научна конференция, посветена на 200 години от рождението на Найден Геров (Копривщица, 23–24 февруари 2023 г.). София, 2023.

Пазарджик

- Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик, 13, 2023.

Панагюрище

- Албум Исторически музей – Панагюрище = Album Museum of History – Panagyurishte. Велико Търново, 2023.

Плевен

- Владимир Вазов. Генералът, кметът, човекът. 155 години от рождението. Албум – каталог. Плевен, 2023.
- Мизия от древността до днес, 4, 2024.
- Революции и еволюции – политически, икономически, технологични, културни и социални измерения на „прогреса“. Сборник с доклади от научна конференция, 11–12 ноември 2022, Плевен. Плевен, 2023. (Плевенски исторически четения, 2).

Пловдив

- Годишник на Регионален археологически музей – Пловдив, 13, 2024.

Разлог

- Алманах на Исторически музей – Разлог. [б.м.], [2024].
- Пътеводител на Исторически музей – Разлог. [б.м.], [б.г.].
- Страници от летописа на Разлог и покрайнината. Благоевград, 2021. (Годишник на Исторически музей – Разлог, 2).

Русе

- Известия на Регионален исторически музей – Русе, 26. „Иваново – Червен – Търнов“ – наследството на Средновековието. Русе, 2023.
- Разкази от окопите. Българският Тренч арт. Каталог изложба = Tales from the trenches. The Bulgarian trench art. Exhibition catalogue. София, 2024.

Севлиево

- Миленова, Ив. Дан Колов. Балканският лъв. [Каталог от мобилна изложба]. Севлиево, 2023.

Силистра

- Регионалните изследвания. Извори, методи, перспективи. Ямбол, 2023.

София

- Известия на Националния исторически музей, 36. Юбилеен сборник 50 години Национален исторически музей. София, 2023.
- Silver Thrace. Temporary exhibition, Skopje, 14.11.2023–7.04.2024. Sofia, 2023. (National Archaeological museum – Catalogues, 35).

Трявна

- Известия на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство. Т. 8. Национална научна конференция „Трявна и тревненци в националната история и култура“. 26–27.10.2023 г. Велико Търново, 2024.

Шумен

- Акы бъчела любодельна. Юб. сб. в чест на доц. д-р Цветанка Янакиева, ст. н.с. II ст., д-р Павел Георгиев и доц. Валентин Кулев. Шумен, 2010.
- Българската памет за Йордан Йовков. Справочник за учебни заведения, читалища, селища, улици, музейни обекти, паметници, мемориални знаци и други, посветени на писателя Йордан Йовков. Шумен, 2021.
- Глъбини книжние. Архив за старобългарски извори. Кн. 3. Речници. Шумен, 2005.
- Глъбини книжние. Архив за старобългарски извори. Кн. 5. Служебен миней за април (Ръкопис №316 от сбирката на ЦИАИ – София). Шумен, 2012.
- Глъбини книжние. Архив за старобългарски извори. Кн. 6. Ръкопис №403 от сбирката на ЦИАИ – София (Миней за януари и февруари). Шумен, 2015.
- Димитров, П. Петър Черноризец. Шумен, 1995.
- Йорданов, Ив. Печати на византийската администрация в България (971–1118). Шумен, 2019.
- Маргиналии. Кн. 1. Шумен, 1999.
- Маргиналии. Кн. 2. Шумен, 2005.
- Маргиналии. Кн. 3. Георгиев, Д. Паремииологически жанрови форми в средновековните паратекстове. Шумен, [2017].
- Медиевистични изследвания. В памет на Пейо Димитров. IV младежка медиевист. конф., Шумен, 1–3 дек. 1994 г. Шумен, 1996.

- Панайотов, В. Книжовникът Атанасий Йерусалимски. Шумен, 2002.
- Преславска книжовна школа. Т. 1. Изследвания и материали [Съдържа докл. и науч. съобщение от междунар. симп. „Йоан Екзарх Български“, септ. 1979 г. и „Преславска книжовна школа“, септ. 1981 г., Шумен]. С., 1995.
- Преславска книжовна школа. Т. 8. Изследвания в чест на доц. д-р Мария Тихова. [Включва докл., изнесени на III междунар. симп. „Преславска книжовна школа“, окт. 2004 г., Шумен]. Шумен, 2005.
- Преславска книжовна школа. Т. 9. [Включва докл. от междунар. симп. „Велика Моравия – Велики Преслав“, май 2006 г., Шумен]. Шумен, 2006.
- Преславска книжовна школа. Т. 10. [Включва докл. от IV междунар. симп. „Велика Моравия – Велики Преслав“, септ. 2007 г., Варна]. Шумен, 2008.
- Преславска книжовна школа. Т. 11. [Включва докл. от Междунар. симп. „Свети Константин-Кирил философ – дипломат, книжовник, равноапостол“, май 2009 г., Шумен]. Шумен, 2010.
- Преславска книжовна школа. Т. 12. [Включва докл. от Междунар. симп. „Свети Наум – дело, съратници и последователи“, окт. 2010 г., Шумен]. Шумен, 2012.
- Преславска книжовна школа. Т. 13. [Включва докл. от Междунар. симп. „Българският Златен век“, май 2012 г., Шумен]. Шумен, 2013.
- Преславска книжовна школа. Т. 14. [Включва докл. от Междунар. симп. „Св. св. Кирил и Методий и българският златен век“, ноем. 2013 г., Велики Преслав]. Шумен, 2014.
- Преславска книжовна школа. Т. 15. [Включва докл. от Междунар. симп. Християнство и книжнина“, окт. 2014 г., Шумен]. Шумен, 2015.
- Преславска книжовна школа. Т. 16. [Включва докл. от Междунар. симп. „Епохата на цар Петър I (927–969 г.): култури и субкултури“, ноем. 2015 г., Шумен]. Шумен, 2016.
- Преславска книжовна школа. Т. 17. [Включва докл. от Междунар. симп. „Кирило-Методиевите ученици в Плиска“, окт. 2016 г., Шумен]. Шумен, 2017.
- Преславска книжовна школа. Т. 18. [Включва докл. от Междунар. симп. „Константин Преславски и неговата епоха“, окт. 2017 г., Шумен и Велики Преслав]. Шумен, 2018.
- Преславска книжовна школа. Т. 19. [Включва докл., посветени на 1125 години от Великопреславските събори през 893 г. и 1000 години от падането на Първото българско царство]. Шумен, 2018.

- Преславска книжовна школа. Т. 20. [Включва докл. от Междунар. симп. „Епиграфика и медиевистика“, окт. 2019 г., Велики Преслав]. Шумен, 2020.
- Преславска книжовна школа. Т. 21. Шумен, 2020.
- Преславска книжовна школа. Т. 22. [Включва докл. от Междунар. симп. „Елитарната култура на Първото българско царство“, окт. 2022 г., Велики Преслав]. Шумен, 2022.
- Преславска книжовна школа. Т. 23. [Посветено на 1155 години от освещаването на първите славянски преводи на Свещените книги в Рим на 1130 години от Преславския събор]. Шумен, 2023.
- Проучвания върху Супрасълския сборник. Старобългарски паметник от X век. Докл. и разисквания пред I междунар. симпозиум за Супрасълския сборник. 28–30 септ. 1977, Шумен. София, 1980.
- Русе – град на словото. Ч. 1. Сб. със статии и студии. Шумен, 2022.
- Русе – град на словото. Ч. 2. Литературни анкети. Шумен, 2022.
- Стоянова, Гр. Топоси и прототипи в старобългарската оригинална агиография. Шумен, 2020. (Епиграфика и медиевистика. Изследвания. Т. 1).
- Тихова, А. Лексика за назоваване на средства за мъчение в славянския превод на пролога. Шумен, 2020.
- Тихова, А. Местоименната система в Търновската редакция на Стишния пролог. Шумен, 2020.
- Тихова, М. Избрани съчинения. Т. 1. Езиково-стилни особености в творчеството на Евтимиевите приемници – Григорий Цамблак, Константин Костенечки и Йоасаф Бдински. Дисертация за присъждане на научна степен „кандидат на филологическите науки“, Велико Търново, 1975. Велико Търново, 2022.
- Федер, У. Притча за змия в Златоуст, Измарагд и Златоструй. Т. 1. Увод, коментари, показалци. Шумен, 2022.
- Федер, У. Притча за змия в Златоуст, Измарагд и Златоструй. Т. 2. Колации и текстове. Шумен, 2022.
- Федер, У. Псевдо-Атанасий Александрийски. Въпроси и отговори към княз Антиох. Т. 1. Увод и показалци. Шумен, 2016.
- Федер, У. Псевдо-Атанасий Александрийски. Въпроси и отговори към княз Антиох. Т. 2. Текст. Шумен, 2016.
- Федер, У. Redde rationem. Кратък пътеводител към значението на славянските текстове. Шумен, 2011.
- Филология и текстология. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. Уйлям Федер. Шумен, 2014. (In honorem, 2).

- 40 години Дом-паметник „Йордан Йовков“. Летопис. Велико Търново, 2020.
- Antiharismatos episfragisis. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Иван Йорданов. Шумен, 2019. (In honorem, 6).
- Athanasia. Юбилеен сборник в чест на 75-годишнината на проф. Пиринка Пенкова-Люейер. Шумен, 2019. (In honorem, 5).
- Quadrivium. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д-р Веселин Панайотов. Шумен, 2016. (In honorem, 3).
- Triantafullo. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.фил.н. Христо Трендафилов. Шумен, 2013. (In honorem, 1).

Ямбол

- Гъзов, К. За спорта с любов. Из спортната история на Ямбол. Ямбол, 2021.
- Димова, Кр., М. Иванова. Пътят. Хроника на ямболския баскетбол (1924–2015). Ямбол, 2019.
- Известия на музеите от Югоизточна България, 9, 1986.
- Известия на музеите от Югоизточна България, 10, 1987.
- Известия на музеите от Югоизточна България, 12, 1989.
- Известия на музеите от Югоизточна България, 13, 1990.
- Известия на музеите от Югоизточна България, 25, 2010.
- Известия на музеите от Югоизточна България, 27, 2021.
- [Четвърти] IV международен симпозиум „Поселищен живот в Тракия“, 9–11 ноем. 2005, Ямбол – Кабиле, Сб. докл. Ямбол, 2006.

CROATIA

Zadar

- Diadora, 37, 2023.

Zagreb

- Ostave Vukovar i Lovas. Nove biografije. Sirovine, metalografija, tipologija, tragovi upotrebe, kronologija i kontekst = Vukovar i Lovas hoards. New biographies. Raw materials, metallography, typology, metalwork wear, chronology and context. Zagreb, 2024. (Musei Archaeologici Zagrabienensis Catalogi et Monographiae, 20).

CZECHIA

Brno

- Acta Musei Moraviae. Scientiae sociales, 2, 2023.
- Acta Musei Moraviae. Scientiae sociales, 1, 2024.

Praha

- Muzeum. Muzejní a vlastivědná práce, 60, 2022, 1.
- Muzeum. Muzejní a vlastivědná práce, 60, 2022, 2.
- Muzeum. Muzejní a vlastivědná práce, 61, 2023, 1.
- Muzeum. Muzejní a vlastivědná práce, 61, 2023, 2.

GERMANY

Berlin

- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 24, 2022.

Freiburg

- Archäologische Nachrichten aus Baden, 99, 2023.

POLAND

Toruń

- AUNC. Archeologia, 39, 2023.
- Historia kościoła św. Oswalda w Płonkowie = History of St. Oswald church in Płonkovo. T. 1. Płonkovo, 2015.
- Historia kościoła św. Oswalda w Płonkowie = History of St. Oswald church in Płonkovo. T. 2. Płonkovo, 2018.
- W źródłach utrwalone. Krypty w Końskowoli. Końskowola – Łódź, 2021.

Warszawa

- Novensia, 32, 2021.

ROMANIA

Alba Iulia

- Apulum, s. Archaeologica et Anthropologica, 59, 2022.
- Apulum, s. Historia et Patrimonium, 59, 2022.

Brăila

- Arheologia mileniului I p. Chr. Vol. 5. Identități și schimburi cultural în mileniul I p. Chr. Brăila, 2016.
- Arheologia Mileniului I p. Chr. Vol. 6. Dunărea de Jos între antichitate și evul mediu. Brăila, 2021.

București

- Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, 73–74, 2022–2023.

Cluj-Napoca

- Acta Musei Napocensis, 59/2, 2022.

Constanța

- Pontica, 56, 2023.
- Pontica, 55, Supplementum, 9, 2022.
- Pontica, 56, Supplementum, 10, 2023.
- Talmațchi, G. Monede celtice și geto-dacice în contextul comunităților locale din teritoriul istro-pontic (Secolele III – I A. Chr.). Bucarest, 2024.

Tulcea

- Peuce, 21, 2023.

SERBIA

Нови Сад

- РАД Музеја Војводине, 63, 2021.

SLOVENIA

Ljubljana

- Demo, Ž. Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina. Ljubljana, 1994. (Situla. Razprave Narodnega muzeja Slovenije = Dissertationes Musei Nationalis Labacensis, 32).
- Knez, D. Od zore do mraka. Križi iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije = From Dawn till Dusk. Crosses in the Collection of the National Museum of Slovenia. Ljubljana, 2010. (Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev, 8 = Sources. Topics in Slovenian Material Culture, 8).

- Knez, D. Vonj po tobaku. Pribor za kajenje iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije = The Scent of Tobacco. Smoking Paraphernalia at the National Museum of Slovenia. Ljubljana, 2024. (Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev, 17 = Sources. Topics in Slovenian Material Culture, 17).
- Kos, P. Ig. Najdba antoninijanov tretjega stoletja = A hoard of third century antoniniani. Ljubljana, 1991. (Situla. Razprave Narodnega muzeja Slovenije = Dissertationes Musei Nationalis Labacensis, 29).
- Kos, M. Steklo iz 15. in 16. Stoletja = 15th and 16th Century Glass. Ljubljana, 2007. (Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev, 6 = Sources. Topics in Slovenian Material Culture, 6).
- Mahnič, K. Srednjeveški ženski pečati = Medieval women's Seals. Ljubljana, 2006. (Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev, 5 = Sources. Topics in Slovenian Material Culture, 5).
- Studia Numismatica Labacensia. Ljubljana, 1988. (Situla. Razprave Narodnega muzeja Slovenije = Dissertationes Musei Nationalis Labacensis, 26).
- Tweets from the Past. Slovenian Archaeology through Sounds, Symbols and First Written Words. [Katalog istoimenske razstave „Tweets from the Past. Archäologie Sloweniens in Klängen, Symbolen und ältesten Schriftzeugnissen“, ki bo na ogled od 13. oktobra 2023 do 17. marca 2024 v Arheološkem muzeju v Frankfurtu]. Ljubljana, 2023.

Nitra

- Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV, 49, 2011.
- Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV, 50, 2011.
- Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV. Supplementum 2, 2021. Fossile directeur. Multiple perspectives on lithic studies in Central and Eastern Europe. Nitra, 2021.

UKRAINE

Київ

- Археологія, 2016, 1.
- Археологія, 2019, 1.
- Археологія, 2019, 2.
- Археологія, 2019, 3.
- Археологія, 2019, 4.

*Съставил:
Станислава Ботева*

ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2024 Г.)

Борис Недялков (с. Капиново, общ. Велико Търново) – археологически находки.

д-р Калин Чакъров (Велико Търново) – бронзова купа.

Даниел Миновски (с. Самоводене, общ. Велико Търново) – монети.

Иван Чолаков (Карлово) – родословно дърво на Васил Левски.

Иво Иванов (с. Приселци, Варненско) – апликация за револвер.

Ангел Велчев (с. Самоводене, Велико Търново) – етнографски материали.

Георги Станчев (Велико Търново) – етнографски материали.

Кръстю Узунов (Велико Търново) – етнографски материали.

Павлина Рачева (Велико Търново) – етнографски материали.

Светла Кефирова (Велико Търново) – етнографски материали.

Денчо Донков (Велико Търново) – телевизор „Велико Търново“.

Марио Филипов (София) – снимка.

Нелина Църова (Велико Търново) – снимка.

Павел Друмев (Шумен) – снимки.

Петьо Кишев (Велико Търново) – исторически материали.

чл. кор. проф. дин Иван Русев (Варна) – исторически материали.

Татяна Иванова (Велико Търново) – исторически материали.

Фондация „Активна историческа карта“ (София) – исторически карти.

Анатоли Петров (Велико Търново) – авторска книга.

Ангел Ганцаров (Велико Търново) – авторска книга.

Димитър Димитров (София) – научна литература.

Димитър Томов (София) – научна литература.

проф. д-р Светла Атанасова (Велико Търново) – авторска книга.

д-р Иван Църов (Велико Търново) – научна литература.

д-р Симеон Цветков (Горна Оряховица) – авторска книга.

д-р Стоян Михайлов (*Велико Търново*) – авторска книга.

д-р Тодор Вълчев (Ямбол) – авторска книга.

Иван Нурков (Велико Търново) – авторска книга.

Кирил Цветков (София) – научна литература.

Николай Иванов (Велико Търново) – авторска книга.

проф. д-р Хитко Вачев (Велико Търново) – авторска книга.

проф. д-р Анчо Калоянов (Велико Търново) – авторска книга.

РБ „П. Р. Славейков“ (*Велико Търново*) – научна литература.

ХГ „Борис Денев“ (Велико Търново) – каталог.

Александър Павлов (Велико Търново) – парични средства.

Екатерина Иринева (Велико Търново) – парични средства.

инж. Румен Игнатов (Велико Търново) – парични средства.

инж. Филип Маринов (Велико Търново) – парични средства.

Калина Широкова (Велико Търново) – парични средства.

Катя Буланова (с. Арбанаси, общ. Велико Търново) – материална подкрепа.

Красимир Гърдев (Велико Търново) – парични средства.

Кристиан Дончев (Велико Търново) – материална подкрепа.

Мануела Стоева (Велико Търново) – парични средства.

Марин Владев (Велико Търново) – парични средства.

Павлинка Владева (Велико Търново) – парични средства.

Радован Цаха (Велико Търново) – парични средства.

Росен Иванов (Велико Търново) – парични средства.

Тихомир Ангелов (Велико Търново) – парични средства.

Кристиан Дончев (Велико Търново) – декоративна растителност.

Съставил:
Боряна Боянkinsка

ЕТИЧНИ ПРИНЦИПИ

Известията на Регионален исторически музей – Велико Търново имат за основна цел да допринасят за научното развитие в областта на историческото познание в регионален и национален обхват с акцент върху Велико Търново и Великотърновския край. В процеса на публикуване и издаване на Известията са ангажирани автори, редакционна колегия и издател, които трябва да спазват основни принципи на почтеност, честност и уважение в научно-изследователската дейност.

Редакционната колегия взема решения за приемане или отказване да публикува предложен авторски материал въз основа на неговото съответствие на принципите на академичния морал, както и на редакционните изисквания за публикуване в Известията. Тя може да върне материала на автора за корекции или преработване, както и да откаже неговото публикуване.

Задължителните етични принципи са следните:

- Уважение, справедливост и честност между участниците в процеса на публикуване и издаване на Известията – автори, редактори и издател.
- Обективност в търсенето на историческата истина, недопустимост на непроверени и неаргументирани анализи, както и фалшифициране и манипулиране на данни и изводи от изследванията.
- Социална отговорност за резултатите от научните изследвания и хуманно използване на научните достижения.
- Невмешателство на политически и светогледни пристрастия, отказване от лично отношение или предубеденост към личности, събития и процеси в исторически и в съвременен план.
- Отказ от прояви на преднамереност и пристрастие поради несъвместимост на лични и професионални интереси, водещи до конфликти при изпълнение на задълженията.
- Зачитане на интелектуалната собственост, съблюдаване на авторските права и нетърпимост към плагиатството.
- Да не се предават за отпечатване материали, които са публикувани в други научни издания.
- Да не се предават за отпечатване материали, които не отговарят на критериите за научност, безпристрастност и спазване на езиковите норми.
- Конфиденциалност по отношение на постъпилите за публикуване материали и техните автори.

ETHICAL PRINCIPLES

The purpose of the Journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo is to contribute to the scientific achievements in the field of history at regional and national levels with an emphasis on Veliko Tarnovo and the region of Veliko Tarnovo. The Journal comes out as a result of the joint efforts of the authors, the editorial board and the publisher, who observe the basic research principles – integrity, honesty and respect.

The editorial board considers a submitted manuscript and decides whether it will be accepted or declined on the basis of its compliance with the principles of academic integrity, and the applicable selection criteria of the editorial board. The editorial board may return the manuscript to the author for correction or revision, and may as well refuse to publish it.

The following ethical principles are mandatory:

- Respect, fairness and honesty between the participants involved in the publishing process – authors, editors and publisher.
- Objective approach to historical facts, no unverified or unsubstantiated analyses, no falsified or manipulated data or conclusions from studies.
- Social responsibility of researchers and rigorous attention to the potential impact of the scientific achievements.
- No political or philosophical biases, no personal attitude or prejudice towards personalities, events or processes from historical and contemporary point of view.
- No premeditated or prejudiced behaviour due to incompatible personal or professional interests that might lead to conflicts in the performance of duties.
- Respecting the intellectual property of others, observing copyrights, no plagiarism.
- Manuscripts must not have been published in other scientific journals.
- Manuscripts not reporting original scientific research, biased or written in substandard language shall not be considered.
- Confidentiality regarding the submitted manuscripts and their authors.

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е научно издание, което излиза ежегодно. Приемат се за публикуване научни студии, статии, съобщения, рецензии и отзиви в областта на историята, археологията, изкуствознанието, етнологията, реставрацията и консервацията, музеологията и др. Изпращаните научни разработки да не са публикувани в други научни издания, да имат приносен характер и да отговарят на критериите за научност, безпристрастност и спазване на езиковите норми.

Научните разработки на външни за музея автори да са свързани с град Велико Търново и област Велико Търново или да имат общонационално значение с акцент върху Великотърновски регион.

Материалите от български автори се приемат на български език с резюме на български език, а на колеги от чужбина – на английски, френски, немски или руски език с резюме на английски език.

При предаване на научните разработки за публикуване да се спазват следните изисквания:

1. Текстът и илюстрациите се предоставят на хартиена едностранна разпечатка и в електронен вариант. Максималният обем за студия е до 108 000 знака, за статия – до 36 000 знака, за съобщение, рецензия и отзив – до 12 000 знака. Основен текст, резюме и списък на илюстрациите да са в един общ файл, форматиран както следва:

- Формат на страницата: A4;
- Шрифт на текста: Times New Roman;
- Полета на всяка страница: 2,5 см от всички страни;
- Подравняване: Ляво;
- Редова разредка: 1,5;
- Без отстъп за нов параграф и без сричкопренасяне;
- Страниците не се номерират.

2. Заглавието се изписва с главни букви, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, без Bold.

3. През един ред се изписват името и фамилията на автора (авторите) с главни и малки букви, без съкращения, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, *Italic*, без **Bold**.

4. През един ред следва основният текст, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5.

Цитиран текст се огражда в кавички и се маркира с *Italic*.

За означаване на разстояние във времето и пространството, на размери и на страници при библиографско цитиране се използва голямо тире (–) с интервали преди и след него.

Специални знаци и символи допълнително се маркират с цвят в разпечатката. При използване на специфичен шрифт, той се предоставя на електронния носител.

5. През два реда след основния текст се изписва **БЕЛЕЖКИ** с главни букви, Times New Roman 12pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5 и **Bold**. Обяснителните бележки се обозначават с горен цифров индекс в последователна номерация и се изнасят под линия в края на текста по следния начин: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, а от Number format се избира 1, 2, 3,... – Insert. Изписват се с шрифт Times New Roman 10 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5, например:

1. Двете монетни находки от село Димча са публикувани от М. Цочев (Цочев 1989, 41–55, Табл. I, Табл. II, Табл. III).

6. През два реда след бележките се изписва **ЛИТЕРАТУРА** с главни букви, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5 и **Bold**. След един ред се прилага списъкът на цитираните източници.

Библиографското цитиране се извършва чрез система за цитиране по име и година. Състои се от два елемента. Първият елемент е съкратено цитиране в текста. В кръгли скоби се вписва фамилно име на автора (първа дума от заглавието при липса на автор), година на издаване, отделена с интервал, и номер на съответната страница или изображение, отделен със запетая. При цитиране на публикации от една и съща година на един и същ автор се добавят малки букви (а, б, в и т.н. за кирилица или а, b, c и т.н. при останалите азбуки) след годината, без интервал. Вторият елемент е списък на цитираната литература в края на текста. Оформя се по азбучен ред според фамилните имена на авторите, като първо се вписват заглавия на кирилица, след това – на латиница и накрая – на други азбуки. При цитиране на публикации с различни години на издаване от един и същ автор, те се подреждат във възходящ ред от най-ранната към най-късната.

Наименования на периодични издания не се съкращават.

Ако монография е публикувана в поредица, в скоби след заглавието ѝ се изписва наименованието на поредицата и съответния том, отделен със запетая.

При цитиране на публикация в сборник преди заглавието му се поставя „– В:“ или „– In:“, а името на редактор и/или съставител се изписва след името на сборника, като в скоби се отбелязва съответно (Ред.) или (Съст.).

Публикация с автор във вестник се цитира като периодично издание. Когато публикацията е без автор в скоби в текста се изписва име на вестника, година на издаване и страница, а в списъка на цитирана литература – име на вестника, местоиздаване, брой, дата и година на издаване и страници.

Архивни документи се изписват в скоби в текста в следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист. В списъка на цитирана литература се изписва както следва: Архив, фонд, опис, архивна единица.

Цитираните вестници и архивни единици се включват в азбучния ред на списъка на цитирана литература, а не се изписват отделно след нея.

Интернет източник се цитира по сходен начин, като в скоби в текста, освен името на автора на сайта или на конкретна публикация, се вписва и година на публикуване, а в списък на цитирана литература – уеб адрес и дата на изтегляне на информацията.

Цитиране в обяснителните бележки се извършва по същия начин.

Примери:

Цитиране на монография:

Харбова 1991: М. Харбова. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София, 1991.

Цитиране на монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н.е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Цитиране на публикация в периодично издание:

Вълов 1974: В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, XVI, 1974, 2, 37–54.

Цитиране на публикация в сборник:

Попов 1985: А. Попов. Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград XII–XIV в. – В: Царстващият град Търнов. А. Попов, Й. Алексиев (Съст.), П. Петров (Ред.). София, 1985, 25–42.

Цитиране на публикация с няколко автора:

Плетньов, Кузов, Стефанова 2009: В. Плетньов, Х. Кузов, А. Стефанова. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 657–661.

Цитиране на публикация от една и съща година на един автор:

Борисова 2005а: Т. Борисова. Археологическо проучване на две тракийски могили в махала Миленска, Правец. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 143–144.

Борисова 2005б: Т. Борисова. Тракийски могилен некропол край с. Калугерово, Софийска област. – В: Земите на България – люлка на тракийската култура. Г. Китов, Д. Димитрова (Ред.). Т. II. София, 2005, 129–132.

Цитиране на публикация във вестник:

Вълева 2014: И. Вълева. 135 години Държавна девическа гимназия – Велико Търново. – Вестник Янтра Днес, Велико Търново, XV, бр. 207 (4079) от 30 октомври 2014 г. – *в литературата (когато статията е с автор).*

(Янтра 1937, 2) – *в текста (когато статията е без автор).*

Янтра 1937: Вестник Янтра, Велико Търново, бр. 87 от 14 февруари 1937 г., 2. – *в литературата (когато статията е без автор).*

Цитиране на архивни документи:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 1186, л. 281) – *в текста.*

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 177, опис 2, архивна единица 1186. – *в литературата.*

Цитиране на интернет източник (книга или друг вид публикация):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012.

<http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (изтеглена информация на 09.03. 2015 г.).

7. През два реда се разполага резюме на български език до 2000 знака, Times New Roman 12 pt, ляво подравняване, редова разредка 1,5. Материали от чужбина се приемат с резюме на английски език, което се превежда и публикува на български език.

8. През два реда следва списък с кратки, но информативни текстове към илюстрациите. В списъка и при посочване в основния текст и резюмето

се обозначават по следния начин: **(Обр. 1)** или **(Обр. 1, Обр. 2)**. Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри към съответния номер, например: **(Обр. 1.1)**. Анотиращи текстове към илюстрации на материали от чужбина се приемат на английски език, които се превеждат и публикуват на български език.

9. ИЛЮСТРАЦИИ

Студиите се приемат с до 20 броя илюстрации, а статиите и съобщенията – с до 10 броя. Илюстрациите да са качествени графични изображения и/или цветни и черно-бели снимки, предадени на електронен носител. Ако илюстрация е съставена от няколко снимки, те се предоставят като отделни файлове.

Снимките да са във формат TIFF с размер не по-малък от 1535 x 1062 пиксела (13 x 9 см) при 300 dpi. Чертежите да са с резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF. Не се приемат илюстрации в Word или PowerPoint. При чертежи и снимки на предмети задължително се отбелязва линеен мащаб, а при планове – посока север.

10. Накрая външните за РИМ – Велико Търново автори предоставят кратка информация за себе си: научна степен, месторабота, заемана длъжност, адрес за кореспонденция, телефон и e-mail.

* * *

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно.

Редакционната колегия приема за обсъждане **научни разработки за поредния том** на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново **от първия работен ден на месец януари до последния работен ден на месец април**. Одобрени или неодобрени за печат ръкописи не се връщат.

Редакционната колегия не носи отговорност за изнесените факти, направените изводи, предложените научни тези и мнения от авторите на научните разработки.

Некомплектувани научни разработки или такива, които не отговарят на изискванията **НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ** за печат.

Научни разработки се приемат на адрес:

Регионален исторически музей – Велико Търново
за Редколегията
ул. „Иван Вазов“ № 38
5000 Велико Търново

За информация и контакти:

rimvt_edit@abv.bg
Станислава Ботева

MANDATORY REQUIREMENTS FOR PUBLICATION IN THE JOURNAL of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo

The journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo is a scientific publication that comes out annually. The journal publishes scientific studies, articles, announcements, reviews, and comments related to history, archaeology, art history, ethnology, restoration and conservation, museology, etc. The submitted manuscripts must not have been published in other scientific journals, should report original scientific research, and should not be biased or written in substandard language.

Manuscripts, submitted by authors outside the museum, should be focused on the town of Veliko Tarnovo and/or the region of Veliko Tarnovo or be of national importance with an emphasis on the region of Veliko Tarnovo.

Manuscripts by Bulgarian authors are accepted in Bulgarian with an abstract in Bulgarian, and those submitted by authors abroad – in English, French, German or Russian with an abstract in English.

When submitting manuscripts for publication, the following requirements must be observed:

1. The text and illustrations are to be submitted in one side printout and also electronically. The size constraints are as follows: for studies – up to 108 000 characters, for articles – up to 36 000 characters, for announcements, reviews, and comments – up to 12 000 characters. The main text, abstract and the list of illustrations should be in one file, formatted as follows:

- Page: A4;
- Text font: Times New Roman;
- Margins: 2.5 cm on all sides;
- Alignment: Left;
- Spacing: 1.5;
- No indent for new paragraphs and no hyphenation;
- Pages shall not be numbered.

2. Titles shall be in capital letters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, not Bold.

3. In one line the author's (authors') name and surname shall be written in capital and small letters, no abbreviations, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, *Italic*, not **Bold**.

4. One line shall be skipped before the main text, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5.

Quoted texts shall be in quotation marks and in *Italic*.

An Em Dash (–) with intervals before and after shall be used to indicate periods of time or distances, size and pages in bibliographic citations.

Special signs and symbols shall be additionally highlighted in colour in the printout. When using a specific font, it shall be provided electronically.

5. NOTES appear two lines after the main text, in capital letters in Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, **Bold**. The explanatory notes shall be numbered in superscript as Endnotes as follows: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, and select 1, 2, 3,... from the Number format – Insert. They shall be in Times New Roman 10 pt font, left alignment, line spacing 1.5, for example:

1. The two coin finds from the village of Dimcha were published by M. Tsochev (Tsochev 1989, 41–55, Table. I, Table. II, Table. III).

6. REFERENCES appears two lines after the notes, in capital letters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5, **Bold**. The list of cited sources shall be given after one line.

The bibliographic citation is in the name-year citation style. It consists of two elements. The first element is abbreviated citation in the main text. The last name of the author (first word of the title if there is no author), the year of publication, separated by a space, and the number of the respective page or image, separated by a comma, shall be entered in round brackets. When quoting publications from the same year by the same author, lowercase letters (a, б, в, etc. in Cyrillic or a, b, c, etc. in other alphabets) shall be added after the year, no interval. The second element is a list of cited reference entries. It shall be in alphabetical order according to the surnames of the authors, first entering titles in Cyrillic, then – in Latin and finally – in other alphabets. When citing publications of different years of publication by the same author, they shall be organized in ascending order from the earliest to the latest one.

Names of periodicals shall not be abbreviated.

If a monograph is published in a series, the title of the series and the corresponding volume, separated by a comma, shall be written in round brackets after its title.

When quoting a publication in a collection, the title shall be preceded by „– B:“ or „– In:“, and the name of the editor and/or compiler, followed by (Ed.) or (Comp.) accordingly, shall be written after the name of the collection.

A publication with an author in a newspaper shall be cited as a periodical. Where the publication has no author, the name of the newspaper, the year of publication, and the page shall be written in round brackets in the text, and in the reference list – the name of the newspaper, place of publication, number, date and year of publication, and pages.

Archival documents shall be written in brackets in the text in the following sequence: Archive, fund, inventory list, archival unit, and page. The following shall be written in the reference list: Archive, fund, inventory list, archival unit.

The cited newspapers and archival units shall appear in the alphabetical reference list, and shall not be indicated separately after it.

Internet sources shall be cited in a similar way, where the publication year shall be added in round brackets in the main text, after the name of the author of the site or of the particular publication, and in the reference list – the web address and date of downloading.

Citations in the explanatory notes are organized in the same way.

Examples:

Monograph citation:

Harbova 1991: M. Harbova. Urban planning and architecture in the Bulgarian lands in the XV–XVIII century. Sofia, 1991.

Citing a monograph in a series:

Bonev 1988: A. Bonev. Thrace and the Aegean World during the Second Half of the 2nd Millenium B.C. (Excavations and Studies, 20). Sofia, 1988.

Citing a publication in a periodical:

Valov 1974: V. Valo. The new excavations at the 40 Holy Martyrs' Church in Veliko Tarnovo (preliminary announcement). – Archaeology, XVI, 1974, 2, 37–54.

Citing a publication in a collection:

Popov 1985: A. Popov. Territorial Development and Architecture of Tarnovgrad, the 12th–14th cc. – In: The Royal city of Tarnov. A. Popov, Y. Alexiev (Comp.), P. Petrov (Ed.). Sofia, 1985, 25–42.

Citing a publication by several authors:

Pletnyov, Kouzov, Stefanova 2009: V. Pletnyov, H. Kouzov, A. Stefanova. Archaeological excavations at the Kastritsi Fortress, Euxinograd Residence – Varna. – Archaeological discoveries and excavations in 2008 Sofia, 2009, 657–661.

Citing a publication of the same year by the same author:

Borisova 2005a: T. Borisova. Archaeological study of two Thracian tumuli in the Milenska area, Pravets. – Archaeological discoveries and excavations in 2004 Sofia, 2005, 143–144.

Borisova 2005b: T. Borisova. A Thracian tumulus near the village of Kalugerovo, Sofia district. – In: The Lands of Bulgaria – a cradle of the Thracian culture. G. Kitov, D. Dimitrova. (Ed.). Vol. II. Sofia, 2005, 129–132.

Citing a newspaper article:

Valeva 2014: I. Valeva. 135 years State Girls High School – Veliko Tarnovo. – Yantra Today Newspaper, Veliko Tarnovo, XV, no. 207 (4079) of 30 October 2014 – *in the reference (when the article is authored).*

(Yantra 1937, 2) – *in the main text (when the article is not authored).*

Yantra 1937: Yantra Newspaper, Veliko Tarnovo, no. 87 of February 14, 1937, 2. – *in the references (when the article is not authored).*

Citing archival documents:

(CDA, f. 177, op. 2, a.e. 1186, l. 281) – *in the main text.*

CDA: Central State Archives, fund 177, inventory 2, archival unit 1186. – *in the references.*

Citing an Internet source (book or any other publication):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012.

<http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (downloaded on 09.03.2015).

7. The abstract in Bulgarian shall appear two lines below, it may be up to 2000 characters, Times New Roman 12 pt, left alignment, line spacing 1.5. Manuscripts from abroad are to be submitted together with an abstract in English, which will be translated and published in Bulgarian.

8. A list of short informative texts to the illustrations appears two lines below. The illustrations shall be indicated in the list and in case in the main text and the abstract, as follows: **(Fig.1)** or **(Fig. 1, Fig. 2)**. Wherein illustration consists of individual images, they shall be indicated in Arabic numerals next to the corresponding number, for example: **(Fig. 1.1)**. Annotations to illustrations in manuscripts from abroad are accepted in English, which will be translated and published in Bulgarian.

9. ILLUSTRATIONS

Studies are accepted with up to 20 illustrations, and articles and announcement – with up to 10 illustrations. The illustrations should be high-resolution graphic images

and/or colour and black-and-white photos submitted electronically. If an illustration contains several photos, they shall be submitted in separate files.

Photos should be in TIFF format **with a size of** not less than 1535 x 1062 pixels (13 x 9 cm) at 300 dpi. Drawings should be at 600+ dpi resolution in TIFF format. Illustrations in Word or PowerPoint shall not be accepted. A linear scale must be indicated for drawings and photographs of objects, and for plans – the north direction.

10. Finally, authors outside the RMH – Veliko Tarnovo shall submit a brief presentation of themselves: scientific degree, place of work, position held, correspondence address, telephone, and e-mail.

* * *

Manuscripts will not be accepted by e-mail unless printouts of the text and illustrations are submitted separately.

The Editorial Board accepts submissions for consideration for the next volume of the Journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo from **the first working day of January to the last working day of April**. Neither approved nor unapproved manuscripts shall be returned.

The editorial board is not responsible for the presented facts, the conclusions made, the proposed scientific theses and opinions of the authors of the manuscripts.

Incomplete manuscripts or those that do not meet the requirements WILL NOT BE ACCEPTED for publishing.

Manuscripts shall be sent to:

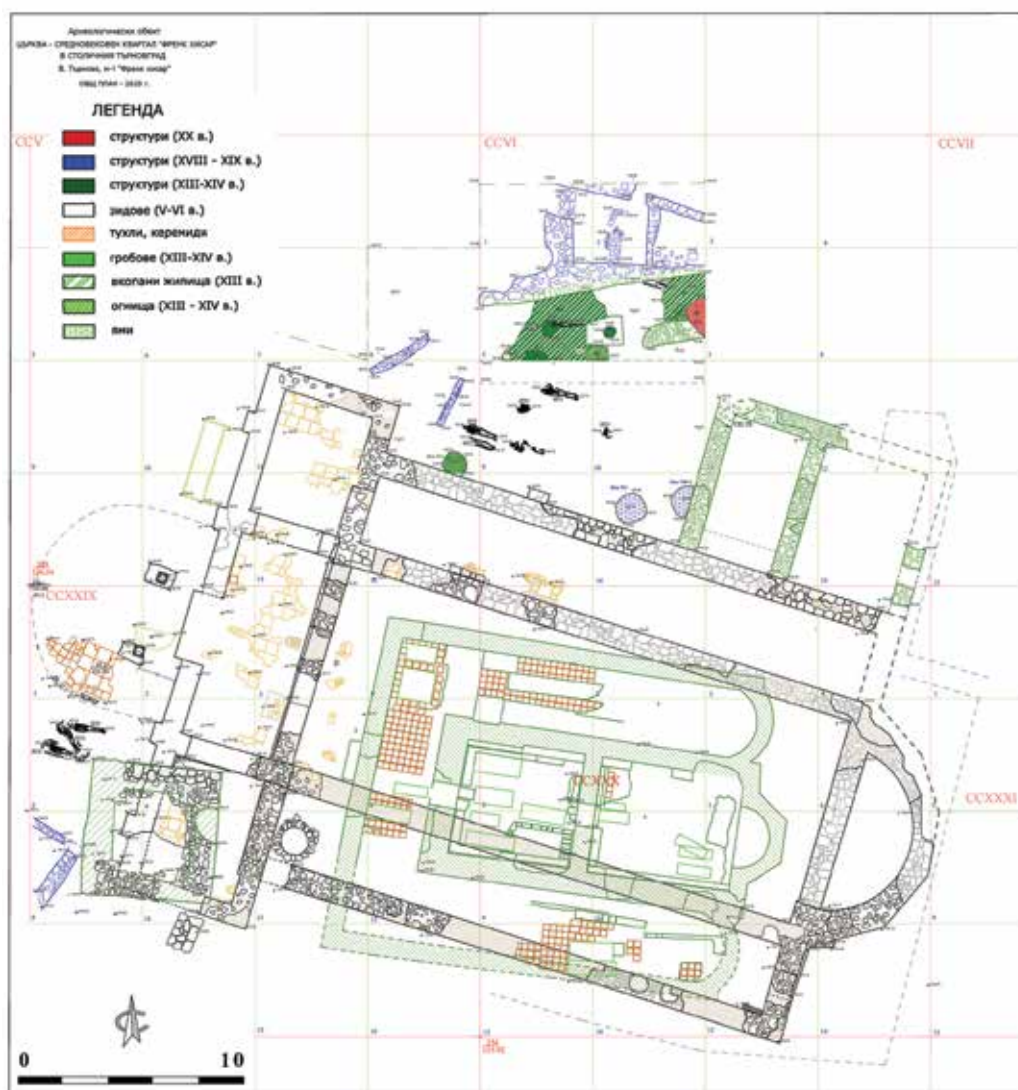
The Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Attn.: the Editorial Board
36 Ivan Vazov Str.
Veliko Tarnovo

Contact e-mail:

rimvt_edit@abv.bg
Stanislava Boteva

**Иван Църов. Късноантични сполії от средновековния манастир
„Успение на св. Богородица“ във Велико Търново**

**Ivan Tsarov. Late Antiquity Spolia from the Medieval Monastery
of the Assumption of the Holy Mother of God in Veliko Tarnovo**

Ил. 1. План на средновековната църква и ранновизантийската базилика
(по Х. Вачев и И. Петракиев).

Illus. 1. Plan of the medieval church and the early Byzantine basilica
(after H. Vachev and Il. Petrakiev).

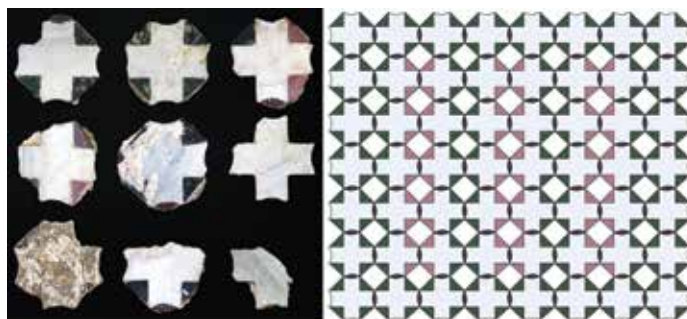
Евгени Дерменджиев. Архитектура, датировка и строителна периодизация на царската църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград

Evgeni Dermendzhiev. Architecture, Dating and Construction Periodization of the Royal Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the Metropolitan City of Tarnovgrad

Ил. 1. Детайл от ктиторската композиция над централния западен вход на притвора на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – цветно копие от 1906 г. (НАИМ – БАН, инв. № 391) (снимка М. Райковска).

Illus. 1. Detail of the donor composition above the central west entrance of the narthex of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo – a colour copy from 1906. (NAIM-BAS, inv. No. 391) (photo by M. Raykovska).

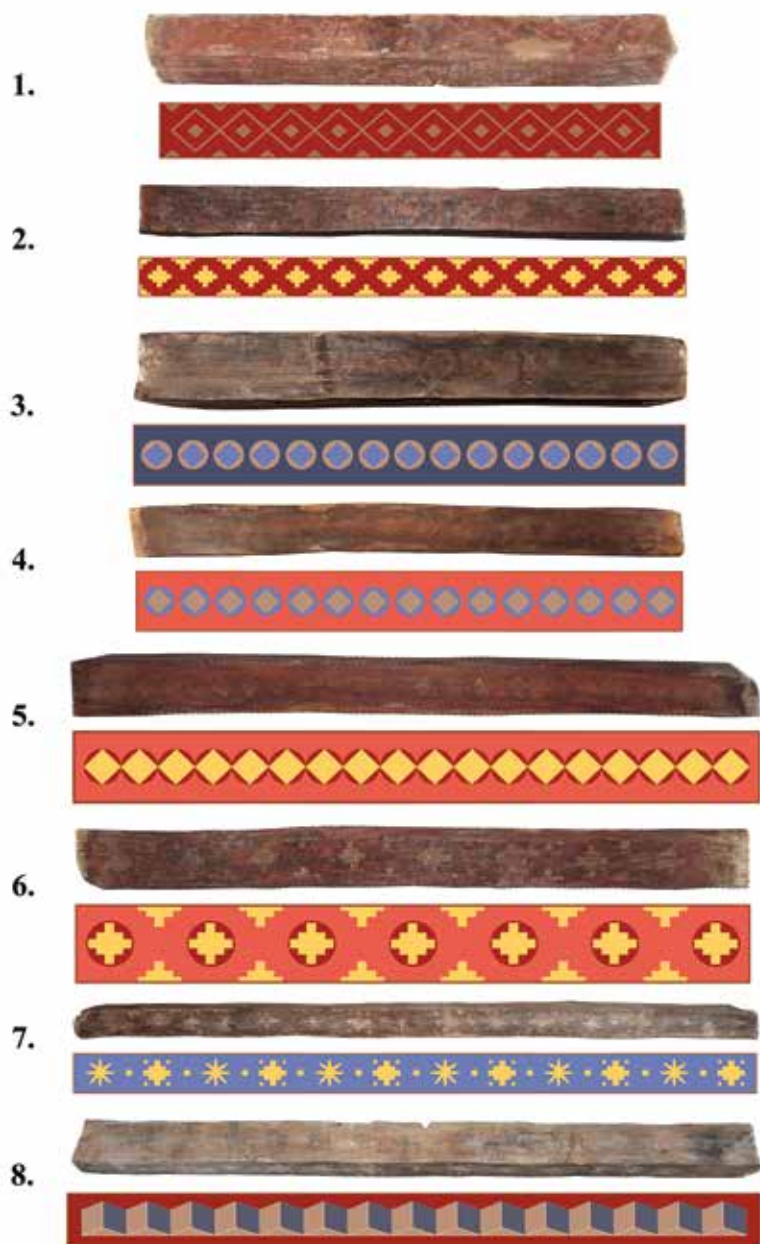
Ил. 2. Мраморна подова мозайка в стил „cosmati“ от олтарното пространство на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. 1. Мраморни кръстове, триъгълни и елипсовидни плочки (инв. № 622 А – Ар/РИМ – ВТ ОФ) (по Н. Овчаров и Х. Вачев). 2. Мраморна подова мозайка в стил „cosmati“ – детайл (реконструкция Е. Дерменджиев).

Illus. 2. Cosmati-style marble tiles mosaic from the altar space of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo. 1. Marble crosses, triangular and elliptical tiles (inv. No. 622 A – Ар/РИМ – ВТ ОФ) (after N. Ovcharov and H. Vachev). 2. Cosmati-style marble tiles mosaic – detail (reconstruction by E. Dermendzhiev).

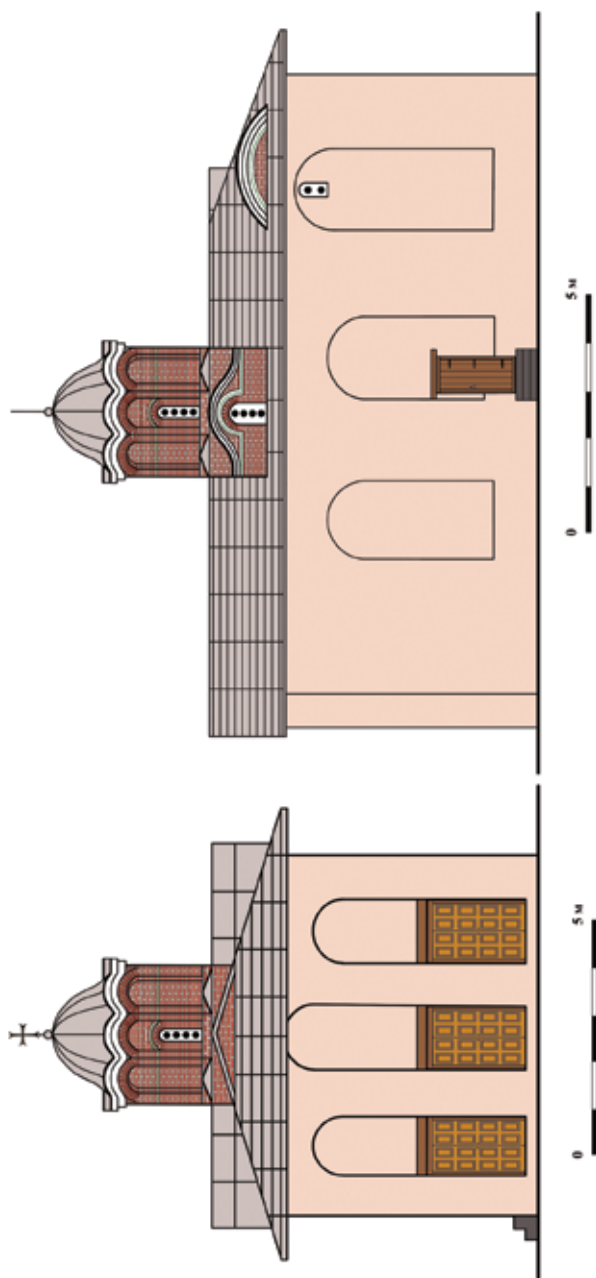
*Ил. 3. Интериор на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново –
поглед от запад през притвора и наоса.*

*Illus. 3. Interior of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo –
view from the west across the narthex and the naos.*

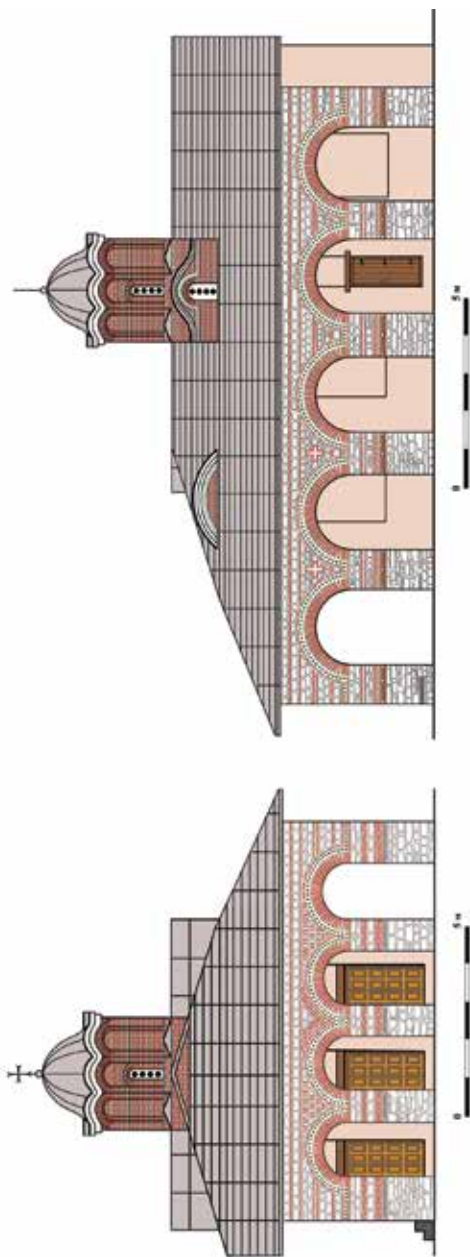
Ил. 4. Дървени обтегачи с рисувана украса в наоса на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново (снимки и реконструкция Е. Дерменджиев).

Illus. 4. Wood tensioners with painted decoration in the naos of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo (reconstruction by E. Dermendjiev).

Ил. 5. Западна и северна фасади на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград през Първи строителен период, втори етап (първата половина на XIV в.) (реконструкция Е. Дерменджиев).

Illus. 5. The west and north facades of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 2 (first half of the 14th c.) (reconstruction by E. Dermendjiev).

Ил. 6. Западна и южна фасади с галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ в столичния Търновград през Първи строителен период, трети етап (втора половина на XIV в.) (реконструкция Е. Дерменджиев).

Illus. 6. The west and south facades with the gallery of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in the metropolis of Tarnovgrad – First construction period, Stage 3 (second half of the 14th c.) (reconstruction by E. Dermendjiev).

1.

2.

3.

- Ил. 7.** Стенописи от 20-те години на XIII в. в църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. 1. Медальони със Св. Самона, Св. Гурий и Св. Авив.
 2. Медальони със светци-мъченици – четец Маркиан и иподякон Мартирий.
 3. Медальони със Св. Борис и Св. Глеб от 50-те – началото на 60-те години на XV в.
- Illus. 7.** Frescoes from the 1220s in the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Veliko Tarnovo. 1. Medallions with St. Samon, St. Gury and St. Aviv.
 2. Medallions with saints-martyrs – reader Marcian and subdeacon Martyrius.
 3. Medallions with St. Boris and St. Gleb from the 1450s – early 1460s.

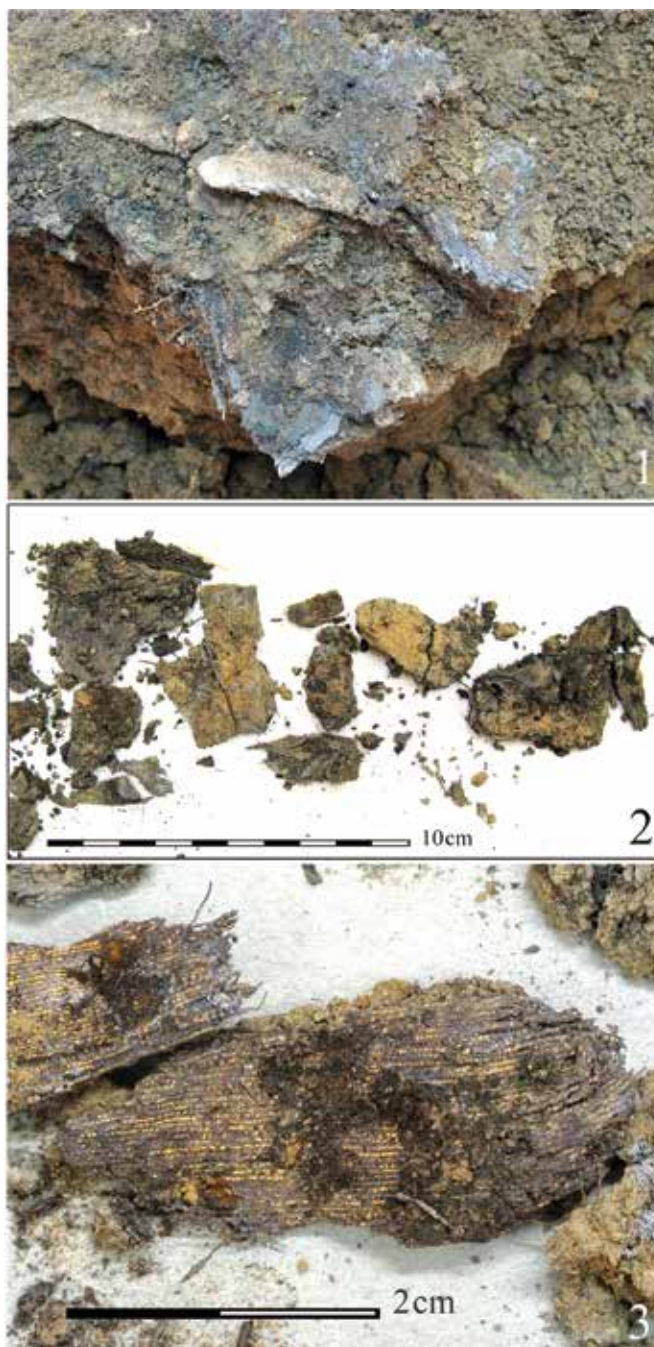
Иван Чокоев. Текстил от некропола на църквата
„Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново – гроб № 19

Ivan Chokoev. Textiles from the Cemetery of the Church of
“St. Apostles Peter and Paul” in Veliko Tarnovo – Grave no 19

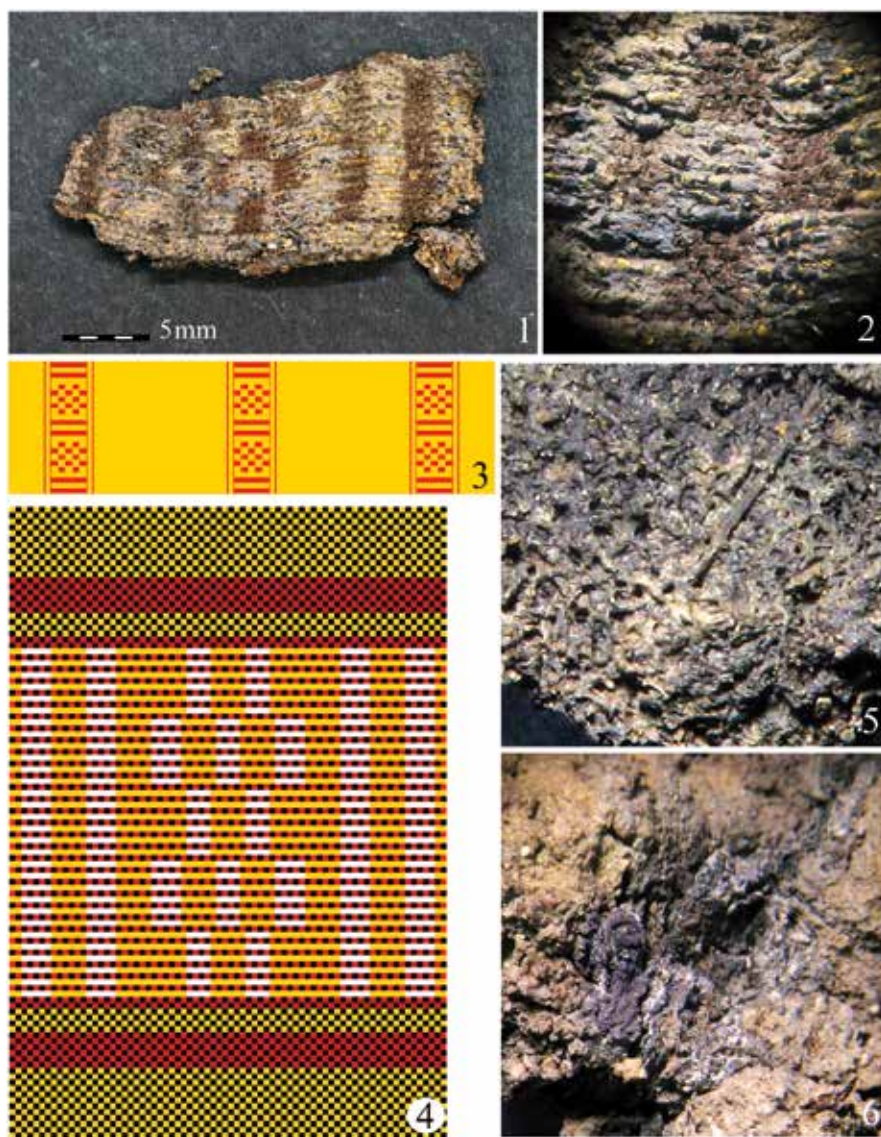
Ил. 1. Останки и следи от сърмен текстил върху скелета от гроб №19 от некропола на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. 1. Върху и около черепа и горната част на раменните кости и лопатките. 2. Върху ребрата от лявата страна на гръдния кош. 3. Върху таза и бедрените кости.

Ил. 1. Remains and traces from textiles on the skeleton from grave No 19 from the cemetery of the church of “St. Apostles Peter and Paul” in Veliko Tarnovo. 1. On and around the skull and the upper part of the humeri and scapulae. 2. On the ribs on the left side of the thorax. 3. On the pelvis and femora.

*Ил. 2. Сърмена тъкан. 1. Фрагменти край черепа. 2. Фрагменти.
3. Фрагмент от вътрешен пласт.*

*III. 2. The metal thread cloth. 1. Fragments near the skull. 2. Fragments.
3. Fragment of an inner layer.*

Ил. 3. Текстил от гроб № 19 от некропола на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. 1. Частично запазена шахматна украса на сърмената тъкан. 2. Детайл от шахматната украса. 3. Графична възстановка на сърмената тъкан. 4. Схема на тъкане на шахматната украса. 5. Копринена тъкан, открита край черепа. 6. Останки от сърмена везба около лява ключица.

III. 3. Textiles from grave No 19 from the cemetery of the church of “St. Apostles Peter and Paul” in Veliko Tarnovo. 1. Partially preserved check ornament of the metal thread cloth. 2. Detail of the check ornament. 3. Graphic reconstruction of the metal thread cloth. 4. Scheme of weaving the check ornament. 5. Silk cloth found near the skull. 6. Remains of a metal thread embroidery around the left clavicle.

Диана Тотева. Замонашена аристократка, основателка на обител
в Ивановската монашеска колония

Diana Toteva. A Convent Aristocrat, Founder of a Community
in the Ivanovo Monastic Colony

Ил. 1. Запазената част от стенописите върху северната стена на църквата „Св. Теодор Тирон и Св. Теодор Стратилат“ и параклиса (снимка Д. Тотева).

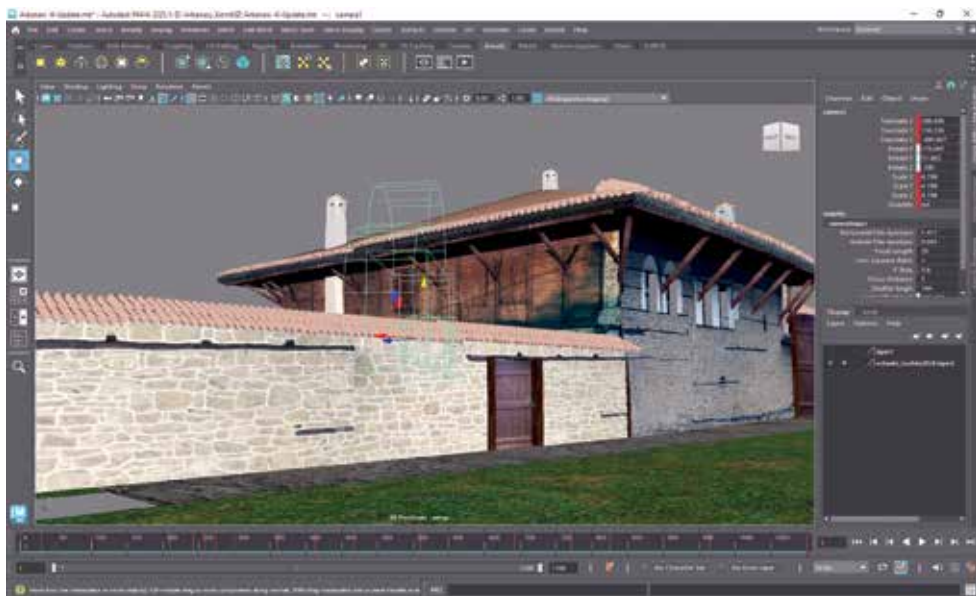
Illus. 1. The preserved part of the frescoes on the north wall of the Church of Sts. Theodore Tyron and Theodore Stratilates and the chapel (photo D. Toteva).

Ил. 2. Ктиторската композиция с изображения на Теодора Басараб, която поднася макета на манастира на светците Теодор Тирон и Теодор Стратилат – детайл (снимка Д. Тотева).

Illus. 2. The patron composition with the images of Theodora Basarab, presenting the model of the monastery to saints Theodore Tyron and Theodore Stratelates – detail (photo D. Toteva).

Пламен Събев. Виртуален модел на Констанцалиевата къща в Арбанаси
Plamen Sabev. Virtual Model of The Konstantsalieva House in Arbanassi

Ил. 1. Позиция на камерата в Maya Autodesk 2025, проследяваща гледната точка на посетител във виртуалния проект (автор П. Събев).

Illus. 1. Position of the camera in Maya Autodesk 2025, tracing the point of view of a visitor in the virtual project (author P. Sabev).

Ил. 2. Тест на 3D модела чрез Arnold render, Maya Autodesk 2025 (автор П. Събев).

Illus. 2. 3D model test using Arnold render, Maya Autodesk 2025 (author P. Sabev).

Пламена П. Ганева. Коланен накит от Фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново

Plamena Ganeva. Belt Jewellery from the Depository of Regional Museum of History – Veliko Tarnovo

Ил. 1. Пафти със седефени пластини от фонда на РИМ – Велико Търново, музей „Сарафкина къща“ – лице и гръб (инв. №133 XII – Вр.п.) (снимки Н. Борисова).

Illus. 1. Belt buckles with mother-of-pearl plates from the depository of RMH – Veliko Tarnovo, Sarafkina House Museum – front and back (inv. No.133 XII – Вр.п.) (photo by N. Borisova).

Ил. 2. Филигранни пафти с инкрустирани цветни камъни, с изображенията на Св. Константин и Св. Елена (по С. Благоева).

Illus. 2. Filigree belt buckles with inlaid colour stones, with the images of Sts. Constantine and Helena (after S. Blagoeva).

**Миглена Петкова. Народните светилища на селата Семковци
и Цонковци – съхранената памет на балканджиите**
**Miglena Petkova. The Traditional Sanctuaries near the Villages of Semkovtsi
and Tsonkovtsi – the Preserved Memory of the Balkan People**

Ил. 1. Оброчището „Успение Богородично“, с. Семковци, Великотърновско.

Illus. 1. The sanctuary of the Assumption of the Holy Mother of God, Semkovtsi, Veliko Tarnovo.

Ил. 2. Оброчна плоча, с. Семковци, Великотърновско.

Illus. 2. Votive plate, Semkovtsi, near Veliko Tarnovo.

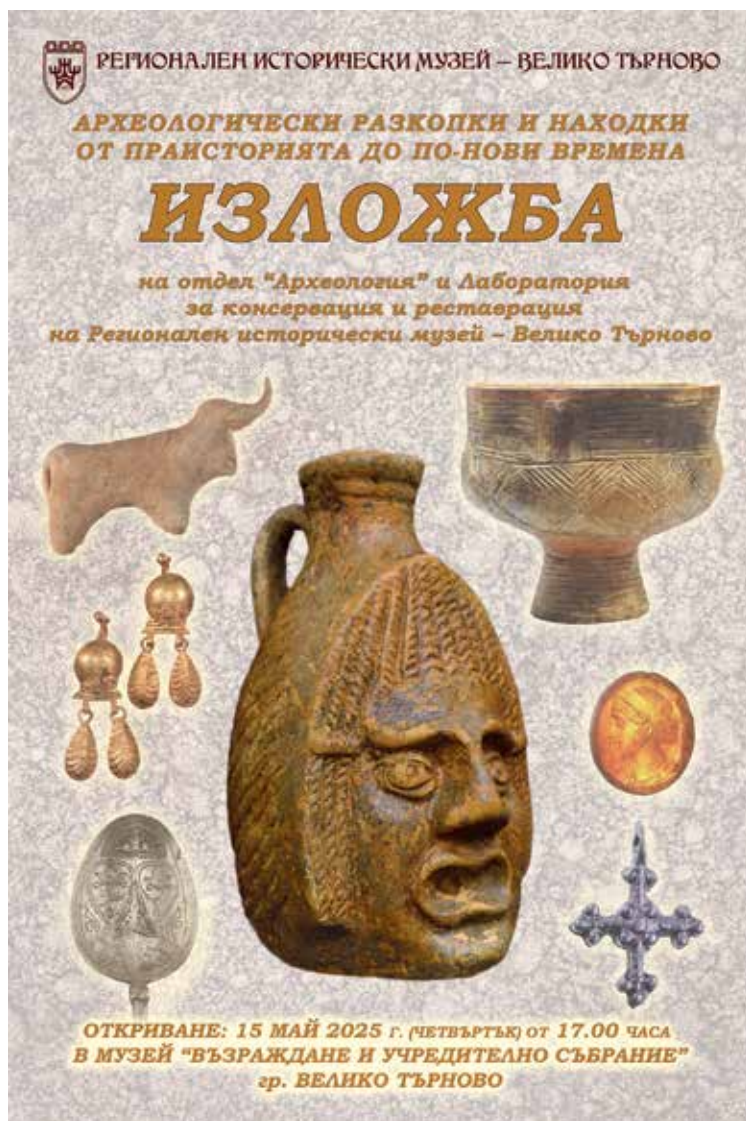

Ил. 3. Оброчен кръст, с. Цонковци, Великотърновско.

Illus. 3. Votive cross, Tsonkovtsi, near Veliko Tarnovo.

Елена Велкова. Отзив след едно пътуване в миналото. Регионален исторически музей – Велико Търново представи изложба-пътеводител за пътешественици, тръгнали на стоп назад във времето

Elena Velkova. Review after a Journey into the Past. The Regional Museum of History – Veliko Tarnovo Organised an Exhibition-Guidebook for Travellers Hitchhiking back in Time

Ил. 1. Плакат на археологическата изложба в музей „Възраждане и Учредително събрание“.

Illus. 1. Poster of the archaeological exhibition at the Museum of the Bulgarian Revival and Constituent Assembly.

Ил. 3. Общ вид на археологическата изложба (снимки Н. Борисова).
Illus. 3. General view of the archaeological exhibition (photos by N. Borisova).

Ил. 2. Общ вид на археологическата изложба (снимки Н. Борисова).
Ilus. 2. General view of the archaeological exhibition (photos by N. Borisova).

Ил. 4. Общ вид на археологическата изложба (снимки Н. Борисова).
Illus. 4. General view of the archaeological exhibition (photos by N. Borisova).

Ил. 5. Откриване на археологическата изложба от д-р Иван Църов, директор на РИМ – Велико Търново (снимка Н. Борисова).

Illus. 5. Opening of the archaeological exhibition by Dr. Ivan Tsarov, Director of RMH – Veliko Tarnovo (photo by N. Borisova).

Ил. 6. Посетители на археологическата изложба (снимка Н. Борисова).

Illus. 6. Visitors to the archaeological exhibition (photo by N. Borisova).

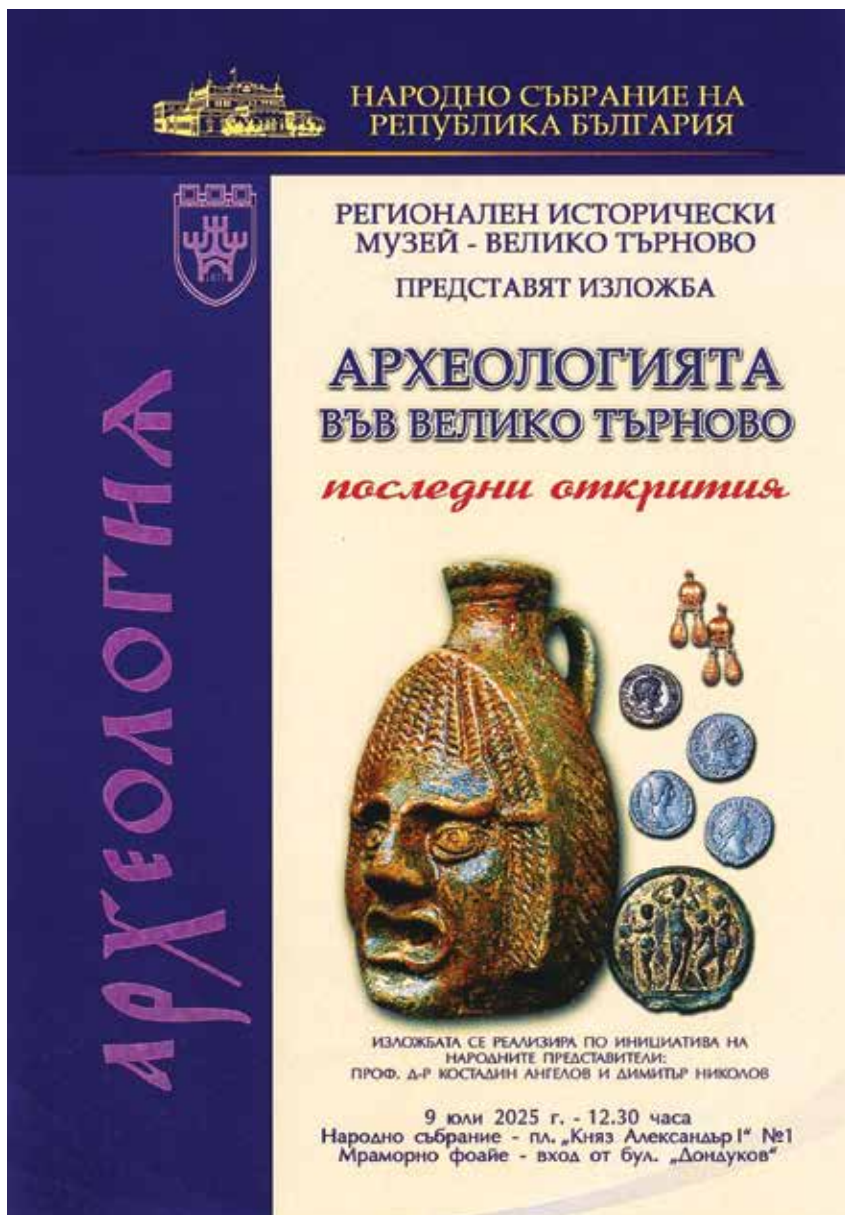

Ил. 7. Част от екипа на Регионален исторически музей – Велико Търново, реализирал археологическата изложба: Михаела Томанова – реставратор; д-р Калин Чакъров – археолог; Недко Еленски – археолог; Александра Янакиева – реставратор; Александър Чохаджиев – археолог; д-р Иван Църов – археолог; проф. д-р Хитко Вачев – археолог; Генко Иванов; доц. д-р Евгени Дерменджиев – археолог; доц. д-р Пламен Събев – реставратор; Илиян Петракиев – археолог (снимка Н. Борисова).

Illus. 7. The team of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo, who organized the archaeological exhibition: Mihaela Tomonova – restorer; Dr. Kalin Chakarov – archaeologist; Nedko Elenski – archaeologist; Alexandra Yanakieva – restorer; Alexander Chokhadzhiev – archaeologist; Dr. Ivan Tsarov – archaeologist; Prof. Dr. Hitko Vachev – archaeologist; Genko Ivanov; Assoc. Prof. Dr. Evgeni Dermenjiev – archaeologist; Assoc. Prof. Dr. Plamen Sabev – restorer; Iliyan Petrakiev – archaeologist (photo by N. Borisova).

Пламен Събев. Отзив за една музейна изложба в Народното събрание
на Република България

Plamen Sabev. Review of a Museum Exhibition in the National Assembly
of the Republic of Bulgaria

*Ил. 1. Плакат на археологическата изложба в Народното събрание.
Illus. 1. Poster of the archaeological exhibition at the National Assembly.*

Ил. 2. Откриване на археологическата изложба в Народното събрание от доц. д-р Миглена Петкова, зам.-директор на Регионален исторически музей – Велико Търново.

Illus. 2. Assoc. Prof. Dr. Miglena Petkova, Deputy Director of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo, opens the archaeological exhibition in the National Assembly.

Ил. 3. Приветствено слово от Димитър Николов, народен представител от област Велико Търново.

Illus. 3. Welcome speech by Dimitar Nikolov, Member of Parliament from Veliko Tarnovo region.

Ил. 4. Приветствено слово от доц. д-р Наталия Киселова,
председател на Народното събрание.

Illus. 4. Welcome speech by Assoc. Prof. Dr. Natalia Kisselova,
President of the National Assembly.

Ил. 5. Екипът на Регионален исторически музей – Велико Търново,
реализирал археологическата изложба: Михаела Томанова; д-р Калин Чакъров,
доц. д-р Миглена Петкова; народен представител Димитър Николов;
доц. д-р Пламен Събев; доц. д-р Евгени Дерменджиев; Илиян Петракиев.

Illus. 5. The team of the Regional Historical Museum – Veliko Tarnovo,
who organised the archaeological exhibition: Mihaela Tomanova; Dr. Kalin Chakarov,
Assoc. Prof. Dr. Miglena Petkova; MP Dimitar Nikolov; Assoc. Prof. Dr. Plamen Sabev;
Assoc. Prof. Dr. Evgeni Dermendzhiev; Iliyan Petrakiev.

Ил. 6. Витрини с антични и средновековни находки.
Illus. 6. Showcases with acient and medieval finds.